

СА БЕДЕКЕРОМ
ПО ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
INSTITUT FÜR BALKANOLOGIE
SONDERAUSGABEN 86

VOLKSMUSEUM
BELGRAD

MIT REISEFÜHRERN DURCH SÜDOSTEUROPA

Redakteur
Djordje S. Kostić

Im Auftrag der Verleger

Dušan Bataković, Direktor des Instituts für Balkanologie
Tatjana Cvetićanin, Direktor des Volksmuseums

BELGRAD
2005

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 86

НАРОДНИ МУЗЕЈ
БЕОГРАД

СА БЕДЕКЕРОМ ПО ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Уредник
ЂОРЂЕ С. КОСТИЋ

За издаваче

др Душан Т. Батаковић, директор Балканолошког института САНУ
др Татјана Цвјетићанин, директор Народног музеја у Београду

БЕОГРАД
2005

СА БЕДЕКЕРОМ ПО ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Уредник
Ђорђе С. Костић

Издавачи

Балканолошки институт САНУ
Кнез-Михаилова 35/4, 11000 Београд
balkinst@sanu.ac.yu

Народни музеј
Трг Републике 1а, 11000 Београд
www.narodnimuzej.org.yu

Уређивачки одбор
*академик Никола Тасић, др Душан Т. Батаковић,
др Ђорђе С. Костић, др Татјана Цејетићанин, др Даница Поповић,
др Марко Поповић, др Верка Јовановић, Фолкер Марвиц,
мр Љубодраг П. Ристић, мр Чедомир Антић*

Рецензенти
*академик Никола Тасић
проф. др Зоран Жилетић*

Превод резимеа на немачки језик
Оливера Дурбаба

Лектура и коректура
Татјана Корићанац

Ликовна и графичка опрема
Кранислав Вранић

Тираж 600

Штампа
Чигоја штампа

ISBN 86-7179-042-8

ISBN 86-7269-077-X

Књига се објављује уз финансијску подршку Министарства науке
и заштите животне средине Републике Србије, а у оквиру рада
на пројекту бр. 2165, под насловом
„Европа и Балкан у модерно доба: узајамна виђења и политичка прожимања.“

Садржај

Уводна реч	9
Ђорђе С. Костић <i>Бедекери као огледало политичких промена на Балкану</i>	11
Djordje S. Kostić <i>Reiseführer als Spiegelbilder politischer Veränderungen auf dem Balkan</i>	33
Татјана Цвјетићанин <i>Археологија и бедекери: археолошки локалитети у Србији, културни туризам и бедекери</i>	35
Tatjana Cvjetićanin <i>Archäologie und Reiseführer: archäologische Lokalitäten in Serbien, Kulturtourismus und Reiseführer</i>	47
Марко Поповић <i>Београд у немачким путовођама крајем 19. и почетком 20. века</i>	49
Marko Popović <i>Belgrad in deutschen Reiseführern Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts</i>	65
Чедомир Антић <i>Од Тиране до албанских беспућа</i>	67
Čedomir Antić <i>Aus Tirana bis ins albanische weglose Gelände hin</i>	75
Валентина Живковић <i>Слика града мењана у земљотресима: Котор у водичима за путнике</i>	77
Valentina Živković <i>Bilder einer Stadt, durch das Erdbeben ständig verändert: Kotor in Reiseführern</i>	93
Јованка Ђорђевић-Јовановић <i>У сенци Олимпа</i>	95
Jovanka Djordjević-Jovanović <i>Im Schatten des Olympus</i>	103

Бојана Миљковић-Катић	
<i>Пејсажи без села: маргинализација руралног у XX веку на примеру немачких бедекера</i>	105
Bojana Miljković-Katić	
<i>Landschaften ohne Dörfer: Marginalisierung des ruralen Elementes im 20. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel einiger deutscher Reiseführer</i>	114
Даница Поповић	
<i>Српско средњовековно наслеђе у раним немачким бедекерима</i>	117
Danica Popović	
<i>Serbisches mittelalterliches Erbe in frühen deutschen Reiseführern</i>	130
Рифат Куленовић	
<i>Индустријско наслеђе српског дела Подунавља</i>	133
Rifat Kulenović	
<i>Das industrielle Erbe des serbischen Teils der Donauegend</i>	149
Верка Јовановић	
<i>Бедекери и њихове карте</i>	151
Verka Jovanović	
<i>Reiseführer und darin vorkommende Landkarten</i>	164
Оливера Дурбаба	
<i>Одреднице о српском језику у неким немачким бедекерима</i>	167
Olivera Durbaba	
<i>Der serbischen Sprache gewidmete Kapitel in einigen deutschen Reiseführern</i>	176
Ото Лутхар – Тања Петровић	
<i>Балкан у западним туристичким водичима: креирање идентитета кроз конструкцију периферије</i>	177
Oto Luthar – Tanja Petrović	
<i>Der Balkan in westlichen Reiseführern: Identitätsgestaltung durch Konstruktion der Peripherie</i>	194
Јелица Новаковић-Лопушина	
<i>Југославија у холандским бедекерима тридесетих година 20. века</i>	195
Jelica Novaković-Lopušina	
<i>Jugoslawien in niederländischen Reiseführern aus den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts</i>	217
Слободан С. Пајовић	
<i>Србија у шпанским бедекерима</i>	219
Slobodan S. Pajović	
<i>Serbien in spanischen Reiseführern</i>	233
Радмила Зотовић	
<i>Античко наслеђе Мале Азије: „Турска – земља контраста и раскошне лепоте“</i>	235
Radmila Zotović	
<i>Antikes Erbe von Kleinasien: „Die Türkei – ein Land der Kontraste und der üppigen Schönheit“</i>	248

Ненад Макуљевић	
<i>Путовање и култура: водич од Београда до Беча из 1873. године</i>	251
Nenad Makuljević	
<i>Reisen und Kultur: ein Reiseführer von Belgrad nach Wien aus dem Jahr 1873</i>	268
Никола Панов	
<i>Туристички водичи у Републици Македонији у другој половини 20. века</i>	271
Nikola Panov	
<i>Reiseführer in der Republik Makedonien in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts</i>	279
Татјана Бокан	
<i>Поетика бедекера Милоша Црњанског: од Медитерана до последњих обронака Шумадије</i>	281
Tatjana Bokan	
<i>Poetik der Reiseführer von Miloš Crnjanski: vom Mittelmeer bis zu den letzten Hügeln Šumadijas</i>	293
Љубодраг Димић	
<i>„Бедекер” за једну особу: прилог историји дипломатије социјалистичке Југославије</i>	295
Ljubodrag Dimić	
<i>Ein Reiseführer für eine Person: ein Beitrag zur Geschichte der Diplomatie des sozialistischen Jugoslawiens</i>	314
Огњен Бакић	
<i>Водичи за путнике у менаџменту промоционог микса Балкана као туристичке дестинације</i>	317
Ognjen Bakić	
<i>Reiseführer im Management einer Promotionsmischung des Balkan als eines einheitlichen Reiseziels für Touristen</i>	330
Маша Вукановић	
<i>Савремени водичи за туристе на интернету</i>	331
Maša Vukanović	
<i>Moderne Reiseführer im Internet</i>	343
Маја Тодоровић	
<i>Интернет презентације туристичких понуда: електронски бедекери</i>	345
Maja Todorović	
<i>Internetpräsentationen touristischer Angebote: elektronische Reiseführer</i>	359
Љубодраг П. Ристић	
<i>Поузданост података: „Витекеров алманах“ о Југославији</i>	361
Ljubodrag P. Ristić	
<i>Zuverlässigkeit der Daten: „Whitakers Almanach“ über Jugoslawien</i>	378
Аутори текстова	381
Autoren der Beiträge	381

УВОДНА РЕЧ

Више од сто и педесет година уобичајено је да се један поджанр путописне литературе назива по имену човека, који је и најзаслужнији за његов модерни настанак и развој током 19. и 20. века. Реч је, наравно, о Карлу Бедекеру и његовој издавачкој кући у Лајпцигу, у којој су настали модерни водичи за туристе, путовође, туристички водичи или бедекери.

Пионирски подухват Карла Бедекера врло брзо је постао изузетно популаран код најшире читалачке публике, па је аутор осмислио читаву серију сличних књига представљајући у свакој од њих неку нову земљу или нови регион.

У другој половини 19. века интерес за путовође је све више растао па су и други издавачи, широм Европе, почели с припремањем и објављивањем оваквих књижица. Споменимо само Библиографски институт, Hartleben, Grieben, Blue Guide, Berlitz, The Rough Guide итд. Издавање водича за туристе у 20. веку доживљава експанзију, па тиражи прелазе, често, неколико стотина хиљада примерака.

Водичи за путнике не представљају, међутим, само корисне изворе са туристичким информацијама, већ истовремено приказују слику неке земље путницима који намеравају да је посете.

Штампани за најширу читалачку публику, они су стога, један од важнијих жанрова путописне литературе на основу које се обликује слика „о другом“.

Текстови који се објављују у овом Зборнику радова написани су на основу реферата поднетих на међународном научном скупу, који је одржан у Београду од 28. до 31. октобра 2004. године, под насловом „Са бедекером по Југоисточној Европи“.

Основни циљ Скупа био је да се на основу прилога у водичима за путнике, штампаним на разним европским језицима крајем 19. и у 20. веку или објављеним у електронским медијима, испита како и на који начин је Балкан приказан у њима. То су дела у којима се огледају политичке промене у Југоисточној Европи, расправља о историји народа и држава Балкана, о народним обичајима, саобраћају, насељима, културно-историјским споменицима, језицима и привреди, итд.

Организатори скупа се овом приликом захваљују Геоекономском факултету Мегатренд универзитета примењених наука, Народном музеју у Београду, Гетеовом институту (Goethe-Institut Inter Nationes) у Београду, као и Министарству науке и заштите човекове средине Републике Србије, који су помогли одржавање међународног научног скупа „Са бедекером по Југоисточној Европи“.

Ђ. С. К.

Ђорђе С. КОСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

БЕДЕКЕРИ КАО ОГЛЕДАЛО ПОЛИТИЧКИХ ПРОМЕНА НА БАЛКАНУ

Током друге половине деветнаестог, као и у двадесетом веку, у каталозима издавачких кућа немачког језичког подручја налазила се прегршт водича по Југоисточној Европи. Путнику и читаоцу биле су на располагању разне приручне књиге за туристе, путовође, кажипути, туристички водичи, вође пута, путнички водичи, водичи за туристе, како је све у истом периоду овај појам превођен на српски језик.¹

У књижарама су могли да се купе, на пример, водичи Карла Бедекера (едиција *Handbuch für Reisende von Karl Baedeker*), Библиографског института (едиција *Meyers Reisebücher*), бечког књижара Адолфа Хартлебене (*Hartleben's Illustrierter Führer*), берлинског издавача Теобалда Грибена (*Grieben-Reiseführer*), Првог дунавског

¹ Појам је различито превођен на српски језик. Упореди: *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1, Нови Сад-Загреб, Матица српска – Матица хрватска, 1967, 157; Р. Јовановић, Л. Атанацковић, *Систематски речник српскохрватског језика*. Нови Сад, Матица српска, 1980, 192; В. Grujić, Ј. Zidar, *Rečnik. Nemačko-srpskohrvatski i srpskohrvatsko-nemački sa kratkom gramatikom nemačkog jezika. Wörterbuch. Deutsch-serbocroatisch Serbocroatisch-deutsch mit kurzer deutscher Grammatik*. Četrnaesto izdanje. Cetinje, Obod, 1972; Ј. Đukanović, М. Јовановић, Н. Kostić Birač, В. Petronijević, В. Popović, В. Živojinović, *Nemačko-srpski i srpsko-nemački rečnik. Deutsch-serbisches und serbisch-deutsches Wörterbuch*. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1993.

паробродског друштва (Die Donau von Passau bis zum Schwarzen Meere), затим Полиглота (Polyglott), Ди Мона (Du Mont), Марка Пола (Marco Polo) итд. Ту су се налазила и данас скоро заборављена издања Леа Верла (L. Woerl), Карла П. Гитера (Karl P. Geuter), Адолфа Хелдера (Adolf Hölder), Франца Зибера (Franz Sieber) итд. Сви они спадају у ону групу издавача и аутора који су, на првом месту путницима, а потом и широј читалачкој публици, покушали да дочарају речју и сликом непозната пространства Југоисточне Европе.²

Проучавајући данас историјат путничких водича по Балкану, а на основу грађе која је аутору на располагању, може се говорити о три периода њиховог развитака. Први се надовезује на раније водиче 19. века и траје до краја Првог светског рата, тј. од 1878. до 1918. године. У други одсек могу се сврстати водичи штампани од 1919. године све до краја Другог светског рата. Трећи период су, најзад, деценије друге половине 20. века. Њих су обележиле како нагли развој туризма и туристичке привреде, тако и многобројна издања разних серија туристичких водича.³

² Griebens Reiseführer, 161. Camillo Morgan, *Dalmatien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und die Jonischen Inseln*. Berlin, Goldschmidt, 1912; Griebens Reiseführer, 140. *Abbazia, die österreichische Riviera und Korfu. Praktischer Reiseführer*. 1. Auflage. Berlin, Goldschmidt, 1910; Hartleben's Illustrierter Führer, 12. *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo). Längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den ionischen Inseln*. 5. gänzlich umgearbeitete und vermehrte Auflage. Wien, Pest, Leipzig, A. Hartleb's Verlag, 1902; Geuters Führer. *Abbazia, Fiume, Pola und Lussinpiccolo*. 4. neube. Auflage. Darmstadt, Leipzig, Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1905; Woerl's Reisehandbücher. *Führer durch Konstantinopel und Umgebung*. Leipzig, Woerl's Reisebüchervlg, 1901.

³ Важнија литература о водичима за путнике: I. Backes, *Wegweiser in die Fremde. Reiseführer, Reiseratgeber, Reisezeitschriften*. Bergisch Gladbach, Thomas-Morus-Akad., 1990. (Bensberger Protokolle; 57); I. Kiefer, *Reisepublizistik und Entprivilegierung des Reisens im 19. Jahrhundert aufgezeigt am Beispiel Baedeker*. Salzburg 1989 (Salzburg, Univ., Geisteswiss. Fak., Diss., 1989); Ђ. С. Костић, *Византијско наслеђе у бедекерима*. У: Ниш и Византија II, Ниш 2004, стр. 438-445; Dj. S. Kostić, *Baedeker und Meyer – Ein Bild der Balkanhalbinsel für Reisende*, Balcanica XXXIV, 2003, Београд 2004, S. 223-235; B. Lauterbach, *Baedeker und andere Reiseführer. Eine Problemskizze*. In: Zeitschrift für Volkskunde, 85 (1989), S. 206-234; B. Lauterbach, "Von den Einwohnern". *Alltagsdarstellungen im Spiegel des Reiseführers*. In: Zeitschrift für Volkskunde 88 (1992), S. 46-99; L. Neunlinger, *Reiseführer im Wandel der Zeit*. Wien, 1982. (Wiener Stadt- und Landesbibliothek: Wechseiausstellung der Wiener Stadt- und Landesbibliothek, 196); H. Popp, *Das Bild der Mittelmeerländer in der Reiseführer-Literatur. Eine Vortragsreihe im Sommersemester 1993*. Passau, Passavia- Univ.-Verl., 1994. (Passauer Mittelmeerstudien; 5); H. Popp, *Reiseführer-Literatur und geographische Landeskunde*. In: Geographische Rundschau, Jg. 49, März 1997, Bd. 3, S. 173-179; W. Hauenstein, *Wegweiser durch Meyers Reisebücher 1862 - 1936. Bibliogra-*

Први период (1878–1918)

Путник који је између 1878. и 1919. године намеравао да обиђе цело Балканско полуострво морао је са собом да понесе неколико водича, јер Југоисточна Европа није била описана само у једној књизи. Њему су била потребна дела овога жанра о Грчкој, Аустро-Угарској и Турској. Намерник је, тако, морао да прегледа или прочита једно од издања неке од ових књижица како би могао да стекне општу слику о југоисточном делу европског континента.

О западном делу Балканског полуострва путник је информације црпео из књига у којима је описана Аустро-Угарска, а потом и из водича за путовање Јадранским морем, од Трста све до јужних обала Пелопонеза.

Избор књига о Аустро-Угарској био је највећи, јер су оне најчешће, из године у годину, и прештампаване. У њима су описивани путни правци не само на копну и рекама, већ и по мору. Водичи о Аустро-Угарској били су подељени у више целина повезаних заједничким садржајем, али су ове целине истовремено биле и делови за себе. Уз неке допуне, опет, те целине су прештампаване у облику неких других издања, као, на пример, оних, у којима је читалац информисан о путовању Јадранским морем и његовом приобаљу.

Сви значајнији издавачи овога периода, Бедекер, Библиографски институт, Хартлебен, Грибен, то су стално радили, а редактори текстова су врло стручно преносили делове из једног водича у други.

У водичима по Аустро-Угарској описано је приобаље Јадранског мора, територије Хрватске, Босне, Херцеговине, али и Црне Горе. У поменутих водичима је приказан, такође, и део северних граница Балкана; реч је, наравно, о обавезном опису путовања Дунавом од Беча све до Црног мора.

Тако, на пример, двадесет и друго издање путовање, из 1890. године, о поменутој држави има једноставан наслов *Österreich-Un-*

phie mit Abbildungen, Tabellen, Register und einer Einführung von Alex W. Hinrichsen. Stadtoldendorf, Hinrichsen, 1993; A. Hinrichsen, Baedeker's Reisehandbücher 1828-1945, vollst. Verz. dt., engl. u. franz. Ausg., mit chronol. Übersichtstaf. Holzminden, Hinrichsen, 1979; A. Hinrichsen, Baedeker's Reisehandbücher 1832-1990; Bibliographie 1832-1944; Verzeichnis 1948-1990. Verlagsgeschichte mit Abbildungen und zusätzlichen Übersichten. 2. Aufl. Bevern, Hinrichsen, 1991; H. Sarkowski, Das Bibliographische Institut. Verlagsgeschichte und Bibliographie, 1826-1976. Mannheim, Wien, Zürich 1976.

garn, и подељено је у три веће целине: а) Аустријске земље, б) Земље угарске круне, и в) Босна.

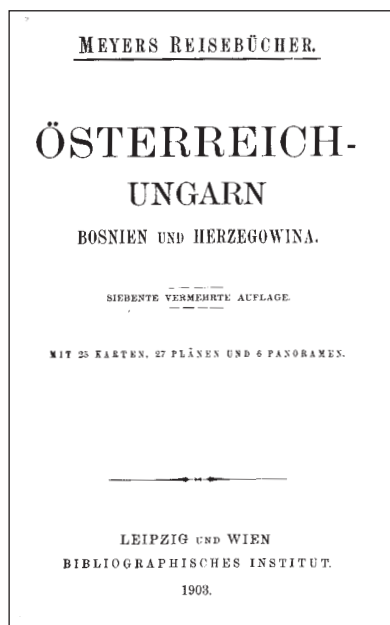
Почетком 20. века у издавачкој кући Карла Бедекера мењашу, у два маха, наслове водича по Аустро-Угарској. Године 1907, на насловној страници двадесет и седмог издања штампан је следећи текст: *Österreich-Ungarn, nebst Bosnien und Hercegovina, Cetinje, Belgrad, Bukarest*. Али, већ у наредном, двадесет и осмом издању из 1910. године, наслов је поново промењен; изостављено је име Босне и Херцеговине, и одштампано: *Österreich-Ungarn, nebst, Cetinje, Belgrad, Bukarest*. Исти наслов запажа се и у наредном, 29. издању, објављеном 1913. године.

Када се упореди садржина поменута три издања са претходним водичима долази се до закључка да у ствари великих разлика није било. У издању из 1890. године један одељак је носио наслов *Босна*. Године 1907. наслов поменутог одељка је промењен у *Босна и Херцеговина*, а годину дана пред почетак Првог светског рата, назив Босне и Херцеговине нестаје са насловног листа, док се у садржају он појављује као равноправни део Монархије, са Тиролом, Далмацијом, Бечом итд.

Београд, Цетиње и Букурешт били су и раније описивани као места на путним правцима. Од 1907. године они су посебно истакнути и у садржају путовођа, IX. *Ungarn, Kroatien und Slawonien. Belgrad* и X. *Siebenbürgen. Bukarest*.⁴

У серији издања Библиографског института, под насловом *Meyers Reisebücher*, концепција водича по Аустро-Угарској је била нешто другачија. У овим путовођама, наиме, запажа се пет већих целина, а једна од њих, трећа, насловљена је као *Далмација, Босна и Херцеговина*. У свих пет поменутих целина кориснику водича су описани најважнији путни правци по Аустро-Угарској, али почетком века пажња још увек није посебно посвећена пределима источно од Дрине и јужно од Саве и Дунава. Најважнији разлог је свакако чињеница да је Библиографски институт већ до тада обја-

⁴ *Oesterreich-Ungarn. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. 22. Auflage. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1890; Österreich-Ungarn, nebst Bosnien und Hercegovina, Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. 27. Auflage. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1907; Österreich-Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. 29. Auflage. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1913.*

вио неколико издања водича по Турској, у којем је једно од важних места заузимао и Београд.⁵

Све промене које су до сада запажене у водичима два најпознатија немачка издавача, Карла Бедекера и Библиографског института, огледало су политичких промена у односима Аустро-Угарске и осталих земаља Балкана. Прва деценија двадесетог века време је великих политичких несугласица и Царинског рата, те је слика којом је Аустро-Угарска била представљена корисницима путовођа одраз тренутне политичке ситуације у Југоисточној Европи.

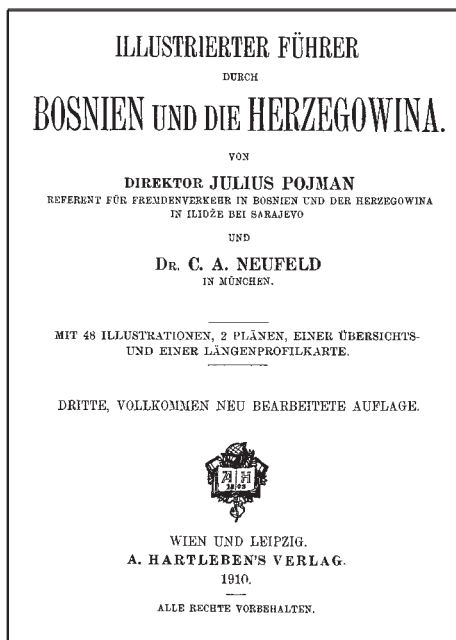
Приобаље Јадранског мора, потом Црна Гора, делови Албаније, као и територија Грчке коју запљускује Јонско море, заједно са познатим острвима Крфом и Кефалонијом, били су представљени путнику опет у засебној књижици. У овом случају реч је о водичима за туристе и пословне путнике штампаним у једној од најпознатијих бечких издавачких кућа Адолфа Хартлебена. Од Берлинског

⁵ Meyers Reisebücher. *Oesterreich und das angrenzende Ungarn*. 6. umgearbeitete Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1894; *Oesterreich-Ungarn, Bosnien und Herzegowina*. 7. Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1903; Meyers Reisebücher. *Oesterreich-Ungarn, Bosnien und Herzegowina*. 8. vermehrte Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1910.

конгреса све до Првог светског рата овде су припремане књижице које су носиле заједнички наслов *A. Hartlebens illustrirter Führer*, с интересантним поднасловом, *Handbuch für Touristen und Geschäfts-Reisende*, где су водичи по појединим регионима, државама или покрајинама обележавани бројевима. Тако број 10 носе сва издања путовође по Трсту и његовој околини. Једанаест издања, од 1882. до 1915. године, илустрованог водича по Далмацији имају број 12, док су три издања путовође по Босни и Херцеговини обележена бројем 56.

Хартлебенове књижице су водичи за један одређени, ужи или шири, регион. Пажња редактора и аутора била је усмерена, на првом месту, на приобаље Јадранског мора, од Трста до Јонских острва, а у издањима из 1915. године и на делове Грчке све до Пиреја. О залеђу се није много писало и расправљало, само је укратко указано на најважније правце, као што су Метковић – Сарајево, Котор – Цетиње, итд. Иста концепција путовође присутна је и у три поменутих издања о Босни и Херцеговини. Сва пажња посвећена је само овом региону; опису путева, насеља, народа и њихових обичаја.⁶

Структура водича у издањима Карла Бедекера и Библиографског института умногоме се разликује од поменутих књижица бечког издавача Адолфа Хартлебена.

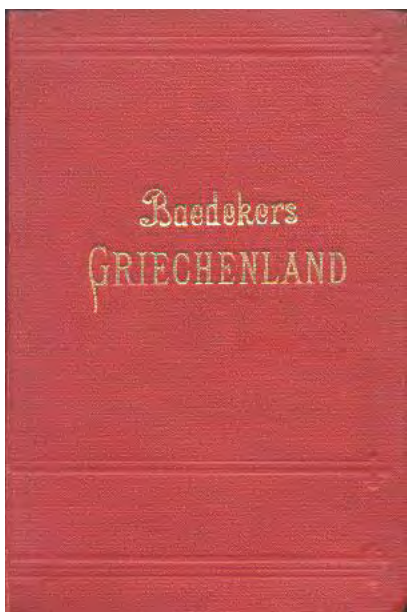

⁶ Hartleben's *Illustrirter Führer*, 10. *Illustrirter Führer durch Triest und Umgebungen, nebst Ausflügen nach Aquileja, Görz, Pola, Fiume, Abbazia und Venedig, durch Istrien, im Quarnero, auf der Pontebba-Bahn, nach dem Wörthersee, Klagenfurt und Ober-Krain*. 2. gänzlich umgearbeitete Auflage. Wien, Pest, Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1886; Hartleben's *Illustrirter Führer*, 12. *Illustrirter Führer durch Dalmatien längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln*. 3. Auflage. Wien, Pest, Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1896; Hartleben's *Illustrirter Führer*, 56. C. A. Neufeld-München - Julius Pojman, *Illustrirter Führer durch Bosnien und die Hercegowina*. 2. vollkommen neu bearbeitete Auflage. Wien, Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1907.

Карл Бедекер и Библиографски институт су се, барем када је у питању сам југ Балканског полуострва као и територија Аустро-Угарске, чврсто држали политичких граница региона. Водичи по Грчкој и Аустро-Угарској само потврђују ову тезу. Путник је детаљно информисан о путним правцима или насељима на њима, али строго у оквирима тадашњих политичких, односно државних граница. За везу са осталим деловима, увек је корисник путовође упућиван на друге водиче из сличних серија. Лајпцишки издавачи Карл Бедекер и Библиографски институт су за путовања јужно од Саве и Дунава читаоцу препоручивали своја издања о Турској и балканским земљама; за упознавање са лепотама и споменицима источно и југоисточно од Трста, на пример, могли су се користити водичи по Северној, Средњој или Јужној Италији. Структура поменутих путовођа Карла Бедекера и Библиографског института по западном Балкану није се разликовала од структуре њихових водича по осталим европским државама тога доба.

У поменутих издањима Хартлебена из Беча ово стриктно поштовање политичких граница потпуно се губи. Хартлебенови илустровани водичи огледало су политичких амбиција Бечког двора; цела источна обала Јадранског мора налазила се у интересној сфери Аустро-Угарске. Стога су се описи пловидбе полако продужавали,

од Крфа и Кефалоније, у првим издањима, до централног дела Грчке и Пиреја, у једанаестом издању из 1915. године.

У другој половини 19. и првим деценијама 20. века само једној земљи Југоисточне Европе посвећена је посебна пажња. Била је то, наравно, Грчка, у њеним тадашњим границама. Издавачка кућа Карла Бедекера објавила је пет издања водича за Грчку (1883, 1888, 1893, 1904. и 1905), као и један водич по Атини (1896).⁷

Библиографски институт, у едицији Meyers Reisebücher, почео је, такође, да се бави Грчком, али прво у водичу у којем су се нашле и Сирија, Палестина и Турска (1882), потом у два издања под насловом *Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien* (1888, 1891), и на крају у још три издања која су имала наслов *Kleinasien und Griechenland*, односно *Griechenland und Kleinasien* (1892, 1901, 1906).⁸

Путовање у ову земљу није више „изузетан срећан случај у животу“, како је то забележено у уводу једног од водича из 1904. године, већ је све већи број оних који желе да посете „домовину свих лепота, класичну земљу Хеладе“. И поред свих разарања, која су чинили „време и људски немар“, грчко тло пружа туристима лепоту и

⁷ *Griechenland. Handbuch für Reisende* von Karl Baedeker. 1. Auflage. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1883.; *Athen. Handbuch für Reisende* von Karl Baedeker. 1. Auflage. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1896.

⁸ Meyers Reisebücher. *Syrien, Palästina, Griechenland und Türkei*. 1. Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1882; *Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien*. 2. Auflage. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1888; *Türkei und Griechenland, Untere Donauländer und Kleinasien*. 3. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1891; *Untere Donauländer und Türkei*. 4. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1892; *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. 5. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1898; *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. 6. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1902; *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. 7. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1908; *Balkanstaaten und Konstantinopel (Anatolische und Bagdadbahn)*. 8. Auflage. Leipzig, Wien, Bibliographisches Institut, 1914.

многобројна дела од којих застаје дах. Ту су, такође, и дубоко плаво море, здрав ваздух и права хармонија боја планина, поља, грађевина и вегетације.

Ове речи из поменутог увода водича по Грчкој из 1904. године показују са колико љубави и пажње су припремане путовође по овој балканској земљи. Али, Бедекер ни у овом случају није одступио од уобичајене концепције књиге: све што је пропутовано и описано за корисника односи се на територију Грчке у њеним политичким границама, а то значи до граница Тесалије, јер су се области данашње Северне Грчке још увек налазиле у оквирима Османског царства.

Бедекерови водичи по Грчкој били су углавном подељени у четири велике целине: Атина са околином, прва, северни делови, са описима Термопила, Волоса и Ларисе, друга, острва Еубеја, Кикладе и острва Јонског мора налазе се у трећој целини, а у четвртој, коначно, Пелопонез.

Припремајући водиче по Турској и Грчкој, аутори и редактори Библиографског института одступили су од својих уобичајених концепција. Грчка је у њиховим књижицама представљена не у политичким већ у културно-историјским оквирима. Европско тло Грчке повезано је с обалом Мале Азије. Троја, Пергамон, Халикарнас, Ефес, Милет, Дидима, на пример, део су грчког историјског и културног наслеђа, и нове политичке границе нису у стању да раздвоје и избришу ту везу између два континента.

Централни и источни део Балканског полуострва описивани су у водичима само као делови једног региона. Ниједна од земаља која се налазила на овој територији, а била је међународно призната држава, Србија, Румунија, Турска, Бугарска, није добила засебну књигу. О њима је писано заједно с осталим, али је централно место, ипак, заузимала Турска.

Свакако да је оваква концепција водича зависила у одређеној мери и од интереса путника односно туриста који су посећивали те земље. Сви путни правци водили су према Истанбулу, тако да су све земље којима су пруге пролазиле представљане путницима и корисницима књижица само у најкраћим цртама.

Описима централног и источног дела Балкана, Библиографски институт из Лајпцига почео је да се бави нешто више од две деценије пре Карла Бедекера. Тачније, још 1882. године редакција овог издавача покренула је нову серију под заједничким насловом

Оријент, да би се у њој, у првом, другом из 1888, и трећем издању из 1892, нашле описане Сирија, Палестина, Грчка, Турска, подунавске земље и Мала Азија. Од четвртог издања редактори ће, коначно, у једну књижицу издвојити само земље Југоисточне Европе, а од петог до седмог оне ће имати наслов *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. Непуна три месеца пред избијање Првог светског рата, као што је записано у предговору, Библиографски институт још једном мења име. У осмом издању сада се може прочитати: *Balkanstaaten und Konstantinopel (Anatolische und Bagdadbahn)*.

Још од 1883. године, када је објавио прво издање водича за туристе по Грчкој, Карлу Бедекеру су остале по страни територије данашње Србије, Бугарске, Румуније и Турске. Тек у првој деценији двадесетог века, у издавачкој кући Карл Бедекер у Лајпцигу припремљена су и штампана два водича за туристе којима је коначно заокружена Југоисточна Европа.

Прво издање из 1905. објављено је под насловом *Konstantinopel und das westliche Kleinasien*, док друго, проширено, подсећа на наслов издања Библиографског института, и гласи: *Konstantinopel. Balkanstaaten, Kleinasien Archipel, Cypren*.

И код Карла Бедекера акценат је на Турској, односно Константинопољу, и простору Мале Азије. Описи земаља којима се пролазило су чак краћи и сажетији него што је то запажено у издању Библиографског института.⁹

Мењајући наслове својих водича за туристе, и један и други издавач користе појмове који су били познати и најширој читалачкој публици, као што су подунавске земље, земље Балкана, покушавајући и на овај начин да их приближе крајњем кориснику. Али, структура путовођа дуго се није мењала, односно, на њој је интервенисано само у крајњој потреби. Књиге су, као и друге те врсте, подељене у неколико целина од којих се издвајају две.

Прва садржи опис и савет за путовање по Србији, Румунији и Бугарској, на главним правцима.

а) копненим: возом од Београда преко Ниша за Софију и Истамбул, потом од Ниша преко Скопља за Солун, као и од данашњег главног града Македоније за Приштину и Косовску Митровицу;

⁹ Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. *Konstantinopel und das westliche Kleinasien*. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1905; Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien Archipel. Cypren*. 2. Auflage. Nebent.: Baedekers Konstantinopel und Kleinasien. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1914.

б) воденим: од Будимпеште бродом поред Београда, Турн-Северина, све до делте Дунава и Црног мора.

Други, већи део путовођа, био је посвећен Истамбулу, Малој Азији и северним деловима Грчке који су се тада још увек налазили у границама Турског царства.

Оно што сигурно треба истаћи као заједничку црту и у путовођама Библиографског института и Карла Бедекера је чињеница да је о становништву, односно етничкој структури народа Југоисточне Европе, на пример, више писано у поглављима о Турској, него у оним деловима који се односе на земље које ови народи насељавају. Исти је случај и са језицима балканских народа. Тако се и у једним и у другим водичима примећују обриси старог начина приказивања Југоисточне Европе, онога када је такозвана Европска Турска своје границе имала на обалама Дунава, на северу, и Уне, на западу. Стиче се утисак као да Берлинског конгреса није ни било и као да неке земље нису постале међународно признате.

Тек у водичима за туристе поменутих издавача из 1914. године приметна је жеља редактора и аутора да запишу најновије политичке промене у Југоисточној Европи, настале после Балканских ратова. Редактори водича ће то објаснити у хронолошким прилозима о најважнијим историјским догађајима од антике до савремених дана. То су сажети текстови у којима се једноставно набрајају сви важнији догађаји, али се онима из новије историје посвећује већа пажња, поготово променама насталим у прве две деценије 20. века. И у опису Балканских ратова и њихових последица потанко су набројани сви већи сукоби, стварање Албаније, припајање Косова и Македоније Краљевини Србији, промене граница на територији Грчке итд.

Али, очигледно да редактори нису имали довољно времена да припреме ново или сасвим прерађено издање водича. У опису путовања од Београда према Солуну интервенисано је само на неколико места, да би се, на пример, поменуло да је код Ристовца некада била граница између Србије и Турске, па је корисник водича морао врло пажљиво да чита текстове не би ли стекао праву слику о простору којим је путовао.

У описима централног и источног дела Балканског полуострва, у водичима на немачком језику још увек доминира Турска, како на насловним страницама тако и у текстовима књижица. У издањима Библиографског института крупним словима је одштампано

Турска, а испод тога нешто ситнијим и имена Србије, Румуније и Бугарске. У првом издању Карла Бедекера из 1905. године читају се само имена Константинопоља и Мале Азије, а о осталим земљама региона нема ни помена. У издању из 1914. године, које је истовремено и друго, у наслову поново прво место заузима Константинопољ, па тек онда остале земље Балкана под заједничким појмом *Balkanstaaten*. Сва путовања копном и водом тако су описивана да је крајњи циљ путовања увек био Истамбул, ка њему су сви стремили – и железница и пароброд. Политичке промене су бележене, али не у оној мери у којој и заслужују.

Ако се у водичима за туристе анализира приказ целе Југоисточне Европе у другој половини 19. и првим деценијама 20. века, све до Првог светског рата, може се приметити да су три земље добиле централну улогу: Грчка на самом југу полуострва, Турска на источној и Аустро-Угарска на западној страни.

У том троуглу осликавала се и тренутна политичка ситуација на Балкану, али и политичка моћ двеју поменутих царевина које никако нису хтеле да изгубе своје утицаје на овом простору.

Други период (1918-1945)

Промене на политичкој карти Југоисточне Европе после Првог светског рата, распад Аустро-Угарске и стварање нове држава на Балкану, сукоби у Малој Азији и сеоба грчког живља из Турске, па потом економска криза и успон једне нове силе у Европи, фактори су који су у многome утицали на припремање и издавање путовођа. Неке од издавачких кућа су редуковале своје програме, Карл Бедекер или Адолф Хартлебен, на пример; друге су, опет, половином тридесетих година потпуно обуставиле своју продукцију из политичких разлога, као што је Библиографски институт из Лајпцига. У несигурним годинама и немирним временима путници су се ређе сретали по морима, пругама и друмовима балканским.¹⁰

Највише туристичких водича у овом периоду, од краја Првог до краја Другог светског рата, било је посвећено Далмацији. Издавачке куће Фиба, Адриа из Беча, Грибен из Берлина и ИФЛ из Дре-

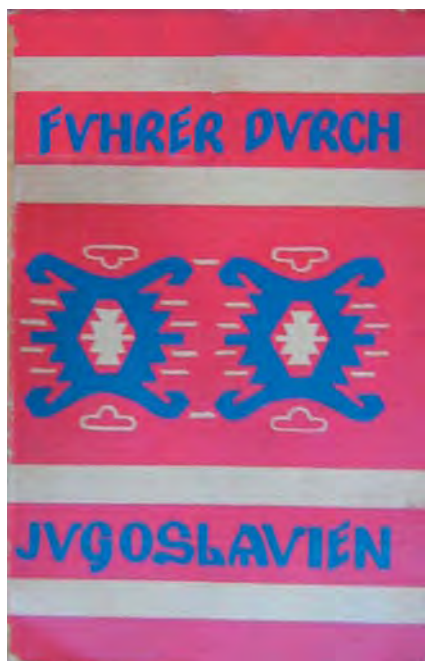
¹⁰ Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. *Dalmatien und die Adria. Westliches Südslawien, Bosnien, Budapest, Istrien, Albanien, Korfu*. Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1929; Meyers Reisebücher. *Adria, Dalmatien, Kroatische Küste, Bosnien, Italienische Adriaküste, Albanien, Korfu*. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1930.

здена пажњу усмеравају баш на овај регион Југоисточне Европе. „Сунце, плаво чисто море, мирис Медитерана, богато културно-историјско наслеђе“, како је то било записано у једном од Грибенових туристичких водича, свакако су разлози због којих је толико издавачких кућа из разних градова Аустрије и Немачке штампало путовође по Далмацији. У њима је било детаљно описано махом само приобаље, док је залеђе било у другом плану, тек толико да се објасне неке међусобне везе.¹¹

У Грибеновом издању водича из 1927. године издвајају се целине као што су Северна Далмација, Средња Далмација, Острва Северне Далмације, Острва Средње Далмације, Јужна Далмација, у оквиру које су Дубровник и Цавтат, као и околна острва, а засебну целину чинио је опис Боке Которске.

¹¹ F. Schmal, *Führer durch Dalmatien*. 2. Auflage. Wien, Adria-Verlag, (1926); M. Schneider, *Durch Dalmatien bis zu den Schwarzen Bergen. Land-, Meer- und Insel-fahrten*. Stuttgart, Hädecke, 1928; Woerls Reisehandbücher. *Illustrierter Fuehrer durch Dalmatien und das Kroatische Kuestenland. Mit kleinem Sprachfuehrer*. Leipzig, Woerl's Reisebuecher Verlag, 1928; Rudolf Sieber, *Führer durch Dalmatien und das Kroatische Küstenland nebst Touren durch Montenegro, Bosnien und Herzegowina und kleinem Sprachführer*. Dresden, ILF-Verlag, 1929; Grieben Reiseführer, 12. Georg Karo, *Athen und Umgebung*. Berlin, Grieben-Verlag, 1937.

Иако је у свим издањима Грибеновог водича по Далмацији у предговору стајала реченица: „Unsere Reiseführer sind völlig unparteiisch“, ипак се мора истаћи да се крајем тридесетих година прошлога века структура грађе полако мења. Наслов водича из 1925. године, што је и његово друго издање, гласио је *Griebens Reiseführer - Band 161. Dalmatien und die kroatische Adria*, док се на насловном листу петог издања налази следећи текст: *Griebens Reiseführer - Band 161. Dalmatien und die wichtigsten Teile von Slowenien, Kroatien, Montenegro, Bosnien und der Herzegowina mit Angaben für*

Automobilisten. Али, разлике у издањима нису нису само у наслову. У петом издању из 1935. године, као и у шестом, последњем пред Други светски рат, 1938. године, редактори Грибеновог водича за туристе задржавају поделу Далмације на три веће регије, Северну, Средњу и Јужну, али овој последњој сада додају и Боку Которску, са свим насељима у заливу, а у посебну целину издвајају Црну Гору и Босну и Херцеговину, чак до Бања Луке. Без обзира на поменути став изнет у предговору, да је водич „непартијски“, издавач, свесно или не, није могао да опстане без последица у новонасталим друштвеним околностима. Нова политичка сила млела је све противнике.¹²

Већа пажња у овом периоду биће посвећена и Албанији, новонасталој држави после Првог светског рата, као и Грчкој, али ће

¹² Grieben Reiseführer, 161. Albert Goldschmidt [Vorr.], *Dalmatien und die kroatische Adria*. 2. Auflage. Berlin, Grieben-Verlag, 1927; Grieben Reiseführer, 161. *Dalmatien und die wichtigsten Teile von Slowenien, Kroatien, Montenegro, Bosnien und der Herzegowina mit Angaben für Automobilisten*. 4. Auflage. Berlin, Grieben Verlag Albert Goldschmidt, 1930; Grieben Reiseführer, 161. *Dalmatien und die wichtigsten Teile von Slowenien, Kroatien, Montenegro, Bosnien und der Herzegowina mit Angaben für Automobilisten*. 5. Auflage. Berlin, Grieben, 1935; Grieben Reiseführer, 161. *Dalmatien. Jugoslawische Adriaküste mit Inseln und Hinterland mit Angaben für Autofahrer*. 6. Auflage. Berlin, Grieben, 1938.

зато остале земље Југоисточне Европе, Бугарска, Румунија, Турска, бити у другом плану, ако се изузме Југославија. О њој је, у ствари, од свих балканских земаља, објављено највише водича, ако ту рачунамо и разна издања посвећена путовањима по Далмацији. Пажњу овде свакако привлачи најзначајнији путовођа о Југославији између два светска рата аутора Херберта Тауба, који је објављен у два издања 1928. и 1929. године у Цириху.¹³

Као и остале путовође, и овде се издваја неколико засебних целина. Али, док су у осталим водичима оне обликоване према путним правцима друмског, воденог или железничког саобраћаја, Херберт Тауб на изглед једноставно набраја само важнија места Словеније, потом Хрватске и Славоније, Војводине или Срема, Баната и Бачке, затим Србије јужно од Саве и Дунава, Босне и Херцеговине, Хрватског приморја, Далмације која се простире од Биограда до Котора и, најзад, Црне Горе, у чијим границама су се нашла и места Пећ и Ђаковица.

Подела Југославије Херберта Тауба поприма већ изгледе политичке поделе земље на бановине, али водич се издваја од осталих о којима је до сада било речи према две важне карактеристике.

Док су путовође до краја Првог светског рата у већини случајева, уз неке изузетке, углавном припремали редактори, од којих је често зависило шта ће се све наћи у водичима, Херберт Тауб је увео једну новину, која ће се касније у књижицама овога жанра устали-ти и примењивати и после Другог светског рата. Тауб је као сараднике, наиме, одабрао многобројне истакнуте познаваоце историје и културе народа Југоисточне Европе. Тако ће се у његовом водичу као аутор прилога о историји и књижевности јужнословенских народа наћи и Херман Вендел, о народним обичајима и ношњама пише професор Д. Ј. Дероко, а о српским средњовековним манастирима Александар Дероко.

Друга важна карактеристика је помињање места у којима су живели Немци, или тачније речено, подунавски Немци. У свим до сада прегледаним водичима за туристе на немачком језику, од 1878. па до тридесетих година прошлог века, није толико писано о

¹³ H. Taub, *Führer durch das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (Jugoslawien)*. Zürich, Volkswirtschaftlicher Verlag, 1928; *Illustrierter Führer durch Jugoslawien (Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen)*. 2. verbesserte und erweiterte Auflage. Zürich, Volkswirtschaftlicher Verlag A. G., 1929.

подунавским Немцима као код Херберта Тауба. У описима насеља Војводине, између осталог, бирана су она места у која су досељени али и даље живели подунавски Немци; тако се помињу Апатин, Врбас, Бачка Паланка, Вршац, Панчево итд.

Период између два светска рата није било време наклоњено развијању туризма, путовањима ради стицања нових сазнања о непознатим земљама или једноставног одмора. Већ поменута економска криза, а потом и рађање нових политичких моћника с великим амбицијама уносили су неизвесност у свакодневни живот, па је стога било мање времена и жеље за отискивање у нове пределе обасјане сунцем или трагање за културно-историјским наслеђем са путничким водичем у руци. Без обзира колико су се поједини познати издавачи ове литературе трудили да покушају да се држе по даље од надолazeћих промена, притисцима најчешће, као што смо видели, нису могли да се супротставе.

Али, вихор освајачких похода био је један од узрока да се од 1935. до 1945. године на књижевној сцени опет појави један специфичан поджанр путовођа. Били су то водичи за војнике. Међу оваквим књижицама посебно се истичу путовође појединих градове, као што је, на пример, *Belgrad – die Weiße Stadt. Ein kleiner Soldatenführer*. Објављен од стране немачке команде у Београду, са детаљним планом града, он је војницима и официрима пружао најважније информације о граду, о његовој прошлости, која је величана кад год је била под аустријском влашћу, па су тако избегавани многи догађаји који се нису уклапали у већ замишљену схему. Србија је у овом водичу „Земља сељака“, а све добро што се догађало, и што ће се догађати „Белом граду“, доносили су или ће донети само Немци.

Трећи период (1945-2004)

Обнова Европе после једног од највећих разарања у њеној историји, после Другог светског рата, па потом стабилизовање економских прилика на континенту, допринели су новом развоју туризма, а с њим и свега оног што га је пратило: саобраћајна инфраструктура, авио превоз, железница, нови путеви, изградња модерних мотела и хотела, подизање услуга на виши ниво који одговара потребама и стандарду нових „номада“, како су често називани житељи континента који су, махом, у летњим месецима хрлили на подручја „сунца и плавог мора“.

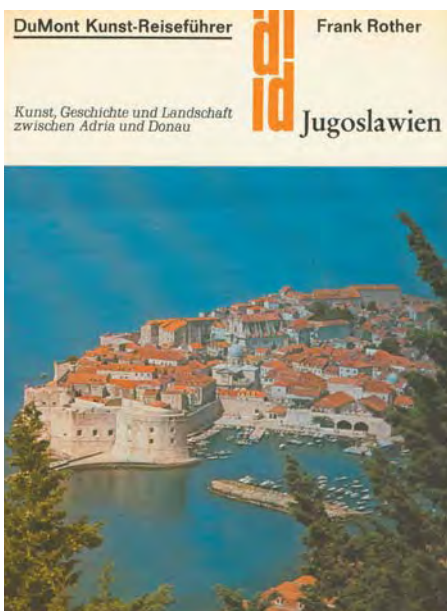
Педесетих година прошлога века овај нови узлет туризма почели су да прате и многобројни издавачи припремањем књига о земљама и регионима, куда се поменута река „номада“ најчешће кретала. Следеће четири деценије, све до деведесетих година прошлог века, дефинисане границе земаља наметале су донекле и концепцију путовођа, па се они могу поделити у две велике групе.¹⁴

У прву спадају водичи за туристе у којима су се аутори и редактори стриктно држали утврђених политичких граница у Југоисточној Европи, па су тако и описивали поједине државе или мање регије у њеним оквирима. Разне издавачке куће објављивале су, на пример, под насловом Југославија, земљу у њеним политичким границама, или регион Истре и Далмације, оне делове земље који су, у стварности, и привлачили највећи број туриста и посетилаца.

На исти начин представљана је и Грчка, као целина, или регионално. У те регионе спадају поједина већ позната острва, Санторини, Крит, или, опет, групе острва Кикладе. Ту су, наравно, и водичи по најпознатијим грчким градовима, као што су Атина и Солун.

Земља на два континента, Турска, првобитно је представљена као целина, да би се током друге половине двадесетог века, порастом интересовања за њене обале, и она почела описивати по реги-

¹⁴ Nagels Reiseführer (Genf, Nagel): *Jugoslawien*, 1954; *Griechenland*, 1962; *Bulgarien*, 1967; *Rumänien*, 1968; Grieben-Reiseführer (München, Karl Thiernig KG): *Bulgarien*, 1967; *Rumänien*, 1971; *Türkei*, 1972; Polyglott. Kleine Bibliothek. Reiseführer (München, Polyglott-Verlag): *Rumänien*, 1965; *Griechenland*, 6. Auflage, 1964; *Rhodos*, 7. Auflage, 1981; *Bulgarien*, 13. Auflage, 1983; *Istanbul*, 7. Auflage, 1975; *Kreta*, 10. Auflage 1983; *Türkei*, 17. Auflage, 1984; Schroeder Reiseführer. *Bulgarien*. Bonn, Vlg. K. Schroder, 1965; Marco Polo (Mairs Geographischer Verlag Broschur) *Türkei. Istanbul*, 1991; *Türkische Mittelmeerküste*, 1993; Baedeker Allianz Reiseführer (Stuttgart, Baedekers Autoführer-Verlag): *Griechenland. Ferien Städte. Landschaften*. Der große illustrierte Reiseführer. 3. Auflage, 1986; *Türkische Küsten*, 1989; *Athen*, 1998; Baedekers Autoreiseführer (Stuttgart): *Bulgarien mit Zufahrts-Route von Jugoslawien und Anschluss-Strecke nach Istanbul*, 1969; *Jugoslawien und Griechenland mit europäischer Türkei*, 1972; DuMont (Köln, DuMont Buchverlag): A. Gorys, *Istanbul*, 1999; F. R. Scheck, *Türkische Westküste*, 2001; H. E. Latzke, *Türkische Südküste*, 2001; K. Bötig, *Chalkidiki und Tessealoniki*, 2000; N. Adams, *Santorini*, 2000; K. Bötig, *Kos Nissyros, Kalymnos, Patmos, Leros, Lipsi, Astypalea*, 2000; B. Scharfenberger, M. Steinhoff, *Kykladen*, 2000; A. Schneider, *Kreta*, 2000; K. Bötig, *Samos*, 2000; K. Bötig, *Korfu Lefkas, Kefallonia, Ithaki, Zakynthos, mit Atlas*, 2001; DuMont Kunst-Reiseführer (Köln, DuMont Buchverlag): K. W. Blohm, *Städte und Stätten der Türkei*, 1977; F. Rother, *Jugoslawien*, 1987; Hamburg, Edition Maritim. Nautischer Reiseführer (Hamburg): W. Hoop, A. Horn, *Türkische Südküste und Zypern*, 1985; A. Horn, W. Hoop, *Kreuzen zwischen Türkischer Küste und Ostgriechischen Inseln*, 1990.

јама, као што су Малоазијска обала, обала Средоземног мора, или градовима, Истанбул, Мармарис, Бодрум итд.

Овај начин представљања целе земље или њених региона у водичима за туристе примењује се и данас, па је у некој од библиотека путовођа једној земљи посвећено све више књига. Најбољи пример за изнету тезу свакако су Грчка и Турска. Прва је почетком педесетих година била описана у једној књизи, а поред континенталног дела засебне целине су била острва у Јонском мору и Крит. Почетком 2003. године, издавачке куће Ди Мон, Полиглот и Марко Поло издају засебне путовође по Атини, Солуну и полуострву Халкидики, острвима Родос, Самос, Крит, Санторини, групи острва у Јонском мору и Кикладама.

У другу групу спадају водичи у којима су повезиване државе и региони; политичке границе су овде биле само на папиру, и нису биле препрека за прелажење из једне земље у другу. Читаву серију оваквих путовођа почела је да објављује после Другог светског рата поново активирана издавачка кућа Карла Бедекера. Књиге су биле конципиране на бази концентричних кругова: у центру су се налазиле једна или више земаља, Југославија, или Југославија и Грчка, на пример, које су путном и железничком мрежом повезане с околним земљама. У истој едицији запажају се и књиге под насловом *Турска, са рутама до Јерусалима* или *Бугарска* итд.

Распад Југославије и стварање нових држава на Балкану умногоме су се одразили и на припремање и издавање путничких водича. Тек у другој половини последње деценије прошлога века на тржишту су се појавили водичи по појединим земљама насталим приликом распада Југославије. Реч је, на првом месту, о путовођи по Истри, потом острвима Далмације, и засебним књигама о Словенији и Хрватској. Издавање водича по политички турском подручју некадашње Југославије умногоме заостаје за издавањем књижица истог жанра о осталим земљама и регионима Југоисточне Европе.

Große Polyglott-Reiseführer

England/Wales	Mallorca	Portugal*	Ägypten	Türkei
Frankreich	Oberbayern	Rom	Indien*	USA
Griechenland	Ober- und	Schweiz	Japan	Welt-
Holland/Belgien	Mittelitalien	Skandinavien	Marokko	Reiseführer
Jugoslawien	Osterreich	Spanien		
London	Paris	Süditalien		

Polyglott-Reiseführer für Deutschland

Allgäu/ Bayerisch- Schwaben	Berlin	Harz/Lüne- burger Heide	München	Oberbayern/ West
Bayer. Alpen*	Bodensee/ Oberschwaben	Heidelberg/ Nördl. Baden-	Nordrhein- Westfalen	Rhein
Bayerischer Wald/Donau- ebene	Franken	Württemberg	Nordseeküste und Inseln	Schwarzwald
	Frankfurt und Umgebung	Köln	Ostseeküste	Stuttgart/ Schwäbische Alb
	Hamburg	Mosel	Oberbayern/Ost	

Polyglott-Reiseführer für das Ausland

EUROPA	Kreta	Burgenland*	Südspanien	Kolumbien/ Venezuela
Alpenstraßen:	Athen	Kärnten	Ibiza*	Libanon
Schweiz/ Vorarlberg	Rhodos	Ober-/Nieder- österreich	Tschechoslow.	Madeira/Azoren
Tirol/Dolomiten	Holland	Stelermark	Prag	Singapur/ Malaysia
Salzburg/ Kärnten	Amsterdam	Salzburg	Ungarn	Marokko
Belgien/	Irland	Tirol	AUSSEER- EUROPA	Mexiko
Luxemburg	Italien	Vorarlberg	Afghanistan	Mittelamerika
Bulgarien	Florenz	Wien	Ägypten	Nordamerika
Dänemark	Oberital./Ost	Polen	Algerien	Ostafrika
Kopenhagen	Oberital./West	Portugal	Argentinien/ Uruguay/ Paraguay	Persien
DDR*	Ital. Riviera	Algarve		Südafrika
England	Sizilien	Rumänien		Südamerika
London	Südtirol/ Dolomiten	Schottland		Süd- u. Ostasien
Finnland	Venedig/ Adriaküste	Schweden	Äthiopien	Syrien/Jorda- nien/Libanon
Frankreich	Mittelitalien	Schweiz	Australien	Thailand
Nordfrankreich	Südtalien	Ostschweiz/ Graubünden	Bahamas	Teneriffa
Normandie/ Bretagne	Südtalien	Tessin	Bangkok*	Tokio
Tal der Loire	Neapel/Capri/ Ischia	Nordschweiz/ Zentralschweiz/ Berner Oberl.	Brasilien	Türkei
Straßburg/Voge- sen/Burgund	Mailand	Westschweiz/ Wallis	Ceylon	Türk. Mittel- meerküste
Franz. Riviera	Rom	Zürich	Peru/Bolivien/ Equador	Tunesien
Südf frankreich	Gardasee	Sowjetunion	Gran Canaria	New York
Provence	Sardinien	Moskau/ Leningrad	Hawaii/Südsee/ Neuseeland	USA/Ustl. Teil
Paris	Apulien	Spanien	Hongkong/ Macao/Taiwan	USA/Westl. Teil
Franz. Alpen	Kalabrien	Costa Blanca*	Indien	Westafrika
Französische	Jugoslawien	Costa Brava	Indonesien	Zypern
Pyrenäen*	Istrien/ Slowenien	Madrid/ Zentralspanien	Israel	Schiffsreisen
Korsika	Jugoslawische	Mallorca/Ibiza/ Menorca	Istanbul	Ustl. Mittelmeer/ Schwarzes Meer
Griechenland	Süddalmatien*	Nordspanische	Japan	Westl. Mittelmeer/ Ustl. Atlantik
Südgriechenland	Malta	Atlantikküste	Jerusalem	Nordland*
Nord- griechenland*	Norwegen		Kanada	Ostsee*
Griechische Ins.	Österreich		Kanar. Inseln	
			Karib. Inseln	

🌐 Länder- und Regionsinfos - Microsoft Internet Explorer

Reiseinformationen: Serbien und Montenegro

Daten & Fakten Serbien und Montenegro

Beste Reisezeit:
 An der Küste herrscht mediterranes, im Landesinnern gemäßigt kontinentales Klima, das die Sommermonate zur besten Reisezeit mit viel Sonnenschein und wenig Regen macht.

Einreisebestimmungen:
 Deutsche Staatsangehörige benötigen für die touristische Einreise einen mindestens sechs Monate gültigen Reisepass für einen Aufenthalt bis zu 90 Tagen. An der Grenze wird ein gebührenpflichtiger Einreisestempel erteilt. Ausländer sind verpflichtet, sich innerhalb von 24 Stunden am Ort des Aufenthaltes polizeilich anzumelden, bei Unterkunft in einem Hotel wird die Anmeldung von diesem übernommen.
 Kinderausweise und der Eintrag in den Reisepass eines Erziehungsberechtigten werden anerkannt. Kinder unter 14 Jahren, die ohne Erziehungsberechtigte reisen, benötigen eine von allen Erziehungsberechtigten unterschriebene Einverständniserklärung. Bei der Einreise mit dem eigenen PKW müssen Autofahrer die Grüne Versicherungskarte als Nachweis für eine Haftpflichtversicherung mitschführen.

 Für Hunde und Katzen müssen bei der Einreise ein amtstierärztliches Gesundheitszeugnis und ein Tollwutimpfzeugnis vorgelegt werden. Nähere Informationen erhalten Sie bei der zuständigen Vertretung in Deutschland.

▶ Alles über die Region
▶ Daten & Fakten

Када је у последњој деценији двадесетог века један нови електронски медиј почео да заузима своје место у комуникацијама, многобројне издавачке куће, које су до тада објављивале само штампане медије, почеле су да користе ово ново средство комуникација. Реч је, наравно, о интернету, који се незадрживо ширио. Могућност сталног актуелизовања података, и смањени трошкови издавања, само су неке од предности новог медија. Ову шансу свакако су покушале да искористе већ познате куће, али и многе нове, које су на овај начин тражиле своје место у свету информација.

Концепција оваквих водича не разликује се много од оних насталих током претходних деценија. Ту су, такође, сабране најважни-

је информације о једној земљи и могућностима путовања по њој, железницом, авионом, бродом или друмским саобраћајем. Грађа која је презентирана кориснику може се упоредити са штампаним путовођама прве групе, насталим после Другог светског рата. И овде је карактеристика стриктног придржавања политичких, односно државних, граница једне земље.

Али, чак и код оваквих електронских медија, код којих је могућност пласирања најновијих информација скоро безгранична, долази ипак до грешака. Тако се догодило да су током октобра месеца 2004. године на појединим сајтовима још увек присутна имена као што је Југославија, на пример. Или, да би редакција избегла сваку забуну и скинула одговорност са себе, приметно је да се информације о Србији и Црној Гори преузимају са званичног сајта Министарства иностраних послова. На појединим сајтовима, опет, делови Балкана су једноставно изостављени са пописа земаља о којима заинтересовани путник жели да се информише. На сајту који се зове *Schwarzaufweiss*, запажени су прилози само о Бугарској, Грчкој, Хрватској, Румунији и Турској. Све остале земље Југоисточне Европе нису ни поменуте.¹⁵

Издавачи водича за путнике на немачком језику имала су од Берлинског конгреса па до првих година 21. века исту циљну публику: путнике који су желели да посете Југоисточну Европу, али и читаоце којима није то била намера, већ су једноставно хтели да се информишу о Балканском полуострву.

Једна од основних карактеристика свих путовођа поменутог периода је стално праћење политичких промена у Југоисточној Европи. Политичке промене, које би се догодиле између објављивања два издања, најчешће су регистрована у првом наредном.

У првом овде поменутом периоду, Југоисточна Европа је у бедекерима била подељена на две велике интересне сфере: једну, која је обухватала аустроугарске територије као и делове Црне Горе, Албаније и Грчке, и другу, у оквиру које су се налазиле земље централног и источног Балкана.

¹⁵ <http://www.travelnova.de>
<http://www.schwarzaufweiss.de>
<http://www.abenteuer-reisen.de>

Идеје водиље издавача, аутора и редактора путовођа биле су аустроцентризам и туркоцентризам. О географији Балканског полуострва, о етничком или конфесионалном саставу, о клими итд. писано је тако да су увек Аустро-Угарска или Турска биле у центру пажње и интересовања. Сви путни правци водили су из Беча ка Константинопољу и обрнуто, без обзира да ли се до њих долазило копном или воденим путевима. У свим прегледаним водичима одсликавала се тренутна политичка ситуација на Балкану, али и политичка моћ двеју поменутих царевина које никако нису хтеле да изгубе своје утицаје на овом простору.

Период између два светска рата није било време наклоњено путовањима ради стицања нових сазнања о непознатим земљама или једноставног одмора. Поменута економска криза, а потом и рађање нових политичких моћника с великим амбицијама, уносили су неизвесност у свакодневни живот. Без обзира колико су се познати издавачи ове литературе трудили да се држе подаље од надилазећих промена, притисцима нису могли да се одупру. А једна карактеристика је и у овом периоду остала присутна и видљива на први поглед: нова политичка карта Југоисточне Европе огледала се у свим издањима.

У другој половини 20. века, а после више од четрдесет година мира на Балкану па потом рата и распада једне државе, концепција обликовања грађе бедекера у већини случајева није се много променила. Или су поштоване државне и регионалне границе, или о неким земљама данас на тржишту уопште нема водича са препознатљивим бојама корица. Издавачи само помно прате политичке прилике и промене у Југоисточној Европи.

Zusammenfassung

Djordje S. Kostić

Reiseführer als Spiegelbilder politischer Veränderungen auf dem Balkan

Die Verlage, die Reiseführer in der deutschen Sprache herausgaben, hatten nach dem Berliner Kongress bis zu den ersten Jahren des 20. Jahrhunderts ein und dasselbe Publikum: Reisende, die Südosteuropa besuchen wollten, aber auch Leser, die keine Reise vorhatten, sondern nur Informationen über die Balkanhalbinsel brauchten.

Eines der wichtigsten Merkmale aller aus der genannten Zeit stammenden Reiseführer ist das Bedürfnis nach genauem Verfolgen politischer Veränderungen in Südosteuropa. Die zwischen zwei Ausgaben in einem Land oder in der ganzen Region stattgefundenen politischen Veränderungen werden schon in der nächsten Ausgabe verzeichnet.

Im ersten hier erwähnten Zeitraum wurde Südosteuropa in Reiseführern in zwei große Interessengebiete eingeteilt – das erste, das Teile der Österreichisch-Ungarischen Monarchie wie auch von Montenegro, Albanien und Griechenland, und das zweite, das die Länder des Zentral- und Ostbalkan umfasste.

Die Leit motive der Autoren, Redakteure und Herausgeber der Reiseführer waren Austro- und Turkozentrismus. Die räumlichen Besonderheiten der Balkanhalbinsel, die ethnische und konfessionelle Zusammensetzung, das Klima usw. wurden immer vom Standpunkt der Österreichisch-Ungarischen Monarchie oder der Türkei aus betrachtet. Alle Wege führten nach oder aus Wien oder Konstantinopel, ob über Landes- oder Wasserwege. In allen analysierten Reiseführern wird sowohl die momentane politische Situation auf dem Balkan dargelegt, als auch die politische Kraft der beiden Großmächte, die ihrem Einfluss auf dem erwähnten Gebiet keinesfalls entsagen wollten.

Der Zeitraum zwischen den beiden Weltkriegen war weder für Bildungs- noch für Erholungsreisen besonders günstig. Bekanntlich brachte die große Weltwirtschaftskrise, an die unmittelbar das Entstehen neuer politischer Mächte mit großen Anforderungen anknüpfte, Ungewissheit ins Alltagsleben. Trotz aller Bemühungen, angekündigten Veränderungen fernzubleiben, konnten die Verlage, die für die Literaturgattung der Reiseführer bekannt waren, dauerndem Druck nicht standhalten. Ein Merkmal blieb erhalten und auf den ersten Blick erkennbar – die neue politische Landkarte Jugoslawiens wurde in allen Ausgaben dargestellt.

In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, d.h. nach mehr als vierzig Jahren Frieden auf dem Balkan und dem anschließenden Krieg und Zerfall eines Staates wurde an der Konzeption der Gestaltung von Reiseführern nichts Wesentliches verändert: Entweder werden heutzutage staatliche oder regionale Grenzen respektiert oder werden bestimmte Länder auf dem Markt durch keine bekannten Reiseführer vertreten. Die Verlage verfolgen nun politische Umstände und Veränderungen in Südosteuropa sehr sorgfältig.

Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН
Народни музеј у Београду
Београд

АРХЕОЛОГИЈА И БЕДЕКЕРИ – АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ У СРБИЈИ, КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ И БЕДЕКЕРИ

Туризам је трајна социјална, економска и културна чињеница. Све више се и све студиозније, посебно од 70-их година прошлог века, говори о културном туризму као основном или једном од основних облика туризма, о посебном типу туризма који узима у обзир културе других народа. Све више је путника који су путници/посетиоци с посебним интересом, они који рангирају уметност, културну баштину, природну баштину или културне активности као основне разлоге путовања, чији је објекат интереса, међу другим циљевима, откривање споменика и локалитета.¹

Повеља ICOMOS-a iz 1999. године² наводи да су природно и културно наслеђе, различитости и живе културе главне туристичке атракције, истовремено подразумевајући наслеђе као широки појам који укључује природна и културна окружења, који обухвата пејсаже, историјска места, локалитете, биолошке заједнице, збирке, прошле и садашње културне праксе, знање и жива искуства. Наслеђе бележи дуг процес историјског развоја, чинећи суштину

¹ ICOMOS Charter of Cultural Tourism, 1976 (www.icomos.org/tourism_charter.html).

² ICOMOS International Cultural Tourism charter. Managing tourism places of heritage significance, 1999 (www.icomos.org/tourism_charter.html).

разноликих националних, регионалних, аутохтоних и локалних идентитета и интегрални је део модерног живота.

Стога, наслеђе, природна и културна баштина, мора да буде физички, интелектуално и/или емотивно приступачно генералној публици. Различити нивои значаја наслеђа – универзална вредност или значај, национални, регионални или локални значај, као и различите културне вредности које могу да буду приписане одређеном извору наслеђа, морају да на релевантан и приступачан начин буду представљени заједници домаћина и посетиоцима, са одговарајућим, стимулативним и савременим формама образовања и информација.³ Посебно, програми туристичке промоције треба да обогаћују, развијају и очувају својства природне и културне баштине.⁴

Бедекери, као један од медија – дуго, осим личних искустава и једини медиј – који преносе основну информацију, едукују и усмеравају, требало би да посебно пажљиво препознају како потребе путника, тако и нивое вредности и значаја наслеђа.

Како се у бедекерима помињу археолошки локалитети у Србији, и да ли они заиста омогућавају да се културни туризам оствари као позитивна сила за заштиту и промоцију природног и културног наслеђа, показују следећи примери.

Изабрали смо три вероватно најпознатија археолошка локалитета у Србији, из различитих епоха – Лепенски Вир, Гамзиград и Царичин Град.

Лепенски Вир је био сензационално откриће, вероватно први археолошки локалитет код нас чије је истраживање било медијски доследно праћено, и чија је заштита представљала јединствен подухват. Друга два се дуго систематски истражују, адекватно су представљени у стручној и научно-популарној литератури и омогућавају такође слојевито, активно и атрактивно представљање.

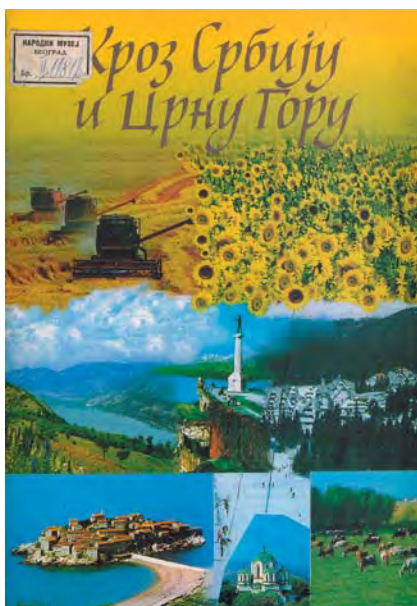
Коришћени бедекери су случајан избор: један је из 1952. године и издавач је агенција Путник,⁵ други водич је припремљен и објављен у издавачкој кући Карла Бедекера из 1980. о Југославији,⁶

³ Ibid, Principle 1.

⁴ Ibid, Principle 6.

⁵ Lj. D. Trajković, *Srbija. Turistički vodič*, Preduzeće za saobraćaj putnika i turista u Srbiji, Putnik: Beograd 1952 (dalje Srbija 1952).

⁶ *Baedekers Allianz Reiseführer. Jugoslawien*, Baedeker: Stuttgart – Freiburg 1980 (dalje Jugoslawien 1980).

трећи је енциклопедијско-туристички водич о Југославији из 1983. године,⁷ а четврти је водич о Србији и Црној Гори из 1995. године приватне издавачке куће из Србије, потенцијално енциклопедијско-туристичког карактера.⁸

Случај 1: Лепенски Вир⁹

Истраживања Лепенског Вира била су 1960-их година прошлог века, те водич из 1952. само помиње лепоте и величанственост Ђердапске клисуре.¹⁰ Енциклопедијско туристички водич из 1983. говори: „Praistorijsko naselje, udaljeno oko 1,5 km od ušća Bolečinske reke u Dunav... Poseban značaj arheološkog otkrića Lepenski Vir sadržan je u činjenici da su ispod starijih neolitskih naselja, s materijalom dobro poznate starčevačke grupe, otkriveni dosad nepoznati spomenici praistorijske kulture i umetnosti: planski izgrađeno naselje s impozantnim ostacima arhitekture i monumentalnim skulpturama od kamena... Forma kamenih oblutaka, čvrsta i jasna, jajastog oblika imala je magijsku moć za stanovnika-umetnika Lepenskog Vira. Ona se nije smela narušavati u likovnoj obradi. Ono što najviše iznenađuje u ovoj velikoj umetnosti je njena moć da sa malo tehničkih postupaka iskaže najveći umetnički domet“.¹¹ Само десетак година касније, путујући кроз Србију и Црну Гору долази се у „Donji Milanovac, čuveno turističko mesto na Dunavu...“,¹² али се о локалитету Лепенски Вир го-

⁷ *Blago na putevima Jugoslavije. Enciklopedijsko turistički vodič* (ur. N. Tomašević), Jugoslavijapublik: Beograd 1983 (dalje Jugoslavija 1983).

⁸ *Кроз Србију и Црну Гору* (прир. С. Ристановић), СИА КСЕ-НА: Београд – Лозница 1995 (даље Србија и Црна Гора 1995).

⁹ Лепенски Вир је вероватно светски најпознатији праисторијски локалитет у Србији. Налази се на дунавској обали у некада готово неприступачној Ђердапској клисури. Истраживан је шездесетих година 20. века у склопу великих заштитних ископавања повезаних са изградњом хидроелектране Ђердап. Нико није очекивао да се испод малог неолитског насеља пронађу седам великих, сукцесивно изграђених англомерација, са пажљиво подигнутим објектима/кућама, гробовима који указују на посебне погребне ритуале, обиље покретних коштаних и камених налаза, као и монументалне камене скулптуре. Даља су истраживања показала да Лепенски Вир мора да се третира као центар специфичне и дуготрајне културе (7000–6000 BC; 6800–5400 BC према C14 датумима), једне од најсложенијих и најинтригантнијих европских култура. Види: Д. Срејовић, Љ. Бабовић, *Уметност Лепенског Вира*, Просвета: Београд 1983, са литературом.

¹⁰ Srbija 1952, 231–234.

¹¹ Jugoslavija 1983, 372–373.

¹² Србија и Црна Гора 1995, 503.

вори када се помиње Мајданпек: „епонимни локалитет има веома сложену стратиграфију... Кроз увид у остатке кућа (укупан број кућа у свим хоризонтима је 148 и све су шаторасте, са огњиштем у средишту), светишта скулптура од циновских облутака и гравура на камену, кости и рожини, писма крајње шифрована и нама страна, данашњем човеку пружена је могућност да упозна творца једне културе која је живела у раскораку са својим временом. У то давно доба (VII миленијум п. н. е. епоха мезолита, средње камено доба) у осталим деловима Европе живело се по природним заклонима и у скромним колибама, а уметност је била сведена на понеку гравуру урађену на кости или рогу. Култура Лепенског Вира створила је, међутим, сложене друштвене и економске услове за настанак једне комплексне религије. Ослушкујући говор... пажљиви слушацац (професор Срејовић) открио је тајну формулу која лежи у основи веровања... Облутак – преисконско јаје – риблико биће – сви мушкарци и жене. Уз помоћ ове формуле ни једном посетиоцу Лепенског Вира неће бити тешко да разуме његове уметничке споменике...“¹³ Немачки водич кратко обавештава: „Доњи Милановац налази се на крају првог [ђердапског] теснаца... током изградње [бране] нађени су остаци 8000 година старог рибарског села Лепенски Вир.

¹³ Србија и Црна Гора 1995, 508–509.

Откриће је било историјско и од огромног значаја, пошто су ископавања омогућила да се научно попуне празнине између средњег и млађег каменог доба у Карпатском басену. Један део налаза из основа око 70 кућа, употребни објекти и очуване камене скулптуре дошле су у Београд, у Народни музеј; други део може се видети у музеју на отвореном у близини Доњег Милановца¹⁴.

Случај 2: Гамзиград¹⁵

О Гамзиграду се 1952. говори на следећи начин: „Kod sela Gamzigrada postoje ostaci starog Gamzigradskog grada koji je danas potpuno u ruševinama. To je rimska tvrđava koja je služila i u kasnije vreme. Grad leži na poljani pored Crnog Timoka, te se po tome u svojoj konstrukciji razlikuje od ostalih gradova u našoj zemlji koji su uvek podizani na uzvišenjima. Pravougaonog je oblika i imao je 18 kula“.¹⁶ Три деценије касније „Približno 11 km jugozapadno od Zaječara, kod Zvezdana, na desnoj obali Crnog Timoka, nalaze se ostaci jednog od najdragocenijih antičkih arheoloških nalazišta. Pretpostavlja se da je grad podigao rimski car Galerije... svojoj majci Romuli i da je po njoj grad nazvan Romuliana. Smatra se da je prvobitno utvrđenje s kraja III veka obnovio Konstantin Veliki u prvoj četvrtini IV veka... Unutar utvrđenja dosad su otkriveni velika i raskošna palata sa atrijumom u severozapadnoj četvrti, dva paganska hrama, tri hrišćanske crkve, nekoliko velelepni stambenih odaja i mnogobrojna nevešto građena kasnija zdanja. Posebnu umetničku vrednost imaju otkriveni podni mozaici u kompleksu monumentalne palate... Mnoštvo malih osmougaonih, kružnih i kvadratnih polja, ispunjenih raznovrsnim ornamentima, čije su forme i boje ravne najboljim dosad poznatim ostvarenjima sa podnim

¹⁴ Jugoslawien 1980: 89.

¹⁵ Утврђена царска палата идентификована као *Felix Romuliana* – тестаментална градња императора Галерија и место (маузолеј и консекративни споменик на Магури) где је сахрањен и дивинизиран, подигнута крајем III века. Већ у другој половини IV века њена првобитна намена престаје, те је, све до хунског рушења средином V века, утврђено насеље, налик на војни логор. У VI веку она је једно од мањих насеља које је обновио Јустинијан. Види: Д. Срејовић, Ђ. Јанковић, А. Лаловић, *Гамзиград – касноантички царски дворци*, САНУ: Београд 1983; Д. Срејовић (ур.), *Римски царски градови и палате*, САНУ: Београд 1993, са старијом литературом; D. Srejić, Č. Vasić, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana*, САНУ: Београд 1994; D. Srejić, Diva Romula. Divus Galerius, у: *The Age of Tetrarchs* (D. Srejić ur.), САНУ: Београд 1995, 294–310.

¹⁶ Србија 1952, 254.

mozaicima kasnoantičkog doba u Evropi, samo još više potvrđuje da je ova palata bila carska rezidencija¹⁷. Средином 90-их Гамзиград постаје „резиденција римског императора Гаја Галерија Валерија Максимилијана (293–311), место које је, по историјским изворима, император назвао по својој мајци Ромули и у коме је рођен и сахрањен. Археолошка истраживања показала су да се Гамзиград може сагледавати у шест периода: као преисторијско насеље (середина III, крај II и прва половина I миленијума п. н. е.), као римско пољско имање – *villa rustica* (III век), као царски дворac Ромулијана (крај III – почетак IV века), као црквено добро и збег у сутону античког света (друга половина IV и прва половина V века); као рановизантијско насеље (од средине V до првих деценија VII века); као средњовековни град (XI век) и као привремена склоништа у XIV и XV веку, у време турских освајања“. Детаљније је представљена фаза царске резиденције, где се „Гамзиград сврстава у ред најрепрезентативнијих римских, односно рановизантијских градова на Балкану“¹⁸. Гамзиград се не помиње у немачком бедекеру.

*Случај 3: Царичин Град*¹⁹

„Čitava dolina reke Jablanice je u antičko doba i kasnije bila gusto naseljena i sada je puna arheoloških ostataka. U blizini sela Prekopčelice i Štulca vršena su u nekoliko mahova otkopavanja ruševina ranovizantijskog grada Caričina, za koji se drži da je slavna Justinijana Prima. U južnom delu ovog grada 1949. godine otkrivena je bazilika, dugačka 30 a široka 29 metara. Na jednom od kapitela otkriven je urezan monogram

¹⁷ Jugoslavija 1983, 358–360.

¹⁸ Србија и Црна Гора 1995, 494–495.

¹⁹ Утврђено византијско насеље – *urbs* – идентификовано као *Iustiniana Prima*, град подигнут 30-их година VI века у близини места рођења цара Јустинијана. У првој фази изградње подигнут је Акропољ и Горњи град са бедемима; другу фазу (середина VI века) обележава пробијање улица и подизање бедема Доњег града; у трећој фази (70-их година VI века) извршене су бројне преградње и адаптације постојећих објеката и насељавање слободних простора. Царичин Град је страдао у пожару у аваро-словенском нападу 614/15. године. Био је епископско седиште Илирика. Види: В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град – утврђено насеље у византијском Илирику, САНУ: Београд 1977, са старијом литературом); N. Duval, V. Popović (ur.), Caričin Grad I, Collection de l'Ecole Française de Rome 75, Ecole Française de Rome: Rome – Belgrade 1984; B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser (ur.), Caričin Grad II, Collection de l'Ecole Française de Rome 75, Ecole Française de Rome: Rome – Belgrade 1990.

vizantijskog cara Justinijana. U ruševinama crkve otkrivena su 1949. godine i ognjišta sa ostacima slovenske kulture, na osnovu čega se može slutiti o borbama Slovena za ovaj grad i o njihovom životu na njegovim ruševinama“.²⁰ „Iz vremena Justinijana u Jugoslaviji poznata su dva spomenika, bazilika u Poreču na Jadranskoj obali (s vrednim mozaicima) i Caričin Grad. Da li je reč o, iz literature poznatom Iustiniana Prima, rezidencijalnom gradu Cara, nije još sigurno. Monogram Justinijana na jednom od kapitela ne daje za to nikakav dokaz. Zidovi sa kulama okružuju naselje... do sada su otkrivene dve gradske kapije (unutar kojih je) živelo oko 10 000 ljudi; istraživanja... otkrivaju zajednicu na vrhuncu (radionice, prodavnice, crkve, upravne objekte, cisterne, terme i druge građevine). Središte grada čini kružni trg odakle polaze četiri ulice. Jedna vodi do trobrodne, 65 m., duge episkopalne bazilike, od koje su podni mozaici, sale i krstionica očuvani iz vremena opsade. Druga ulica vodi do bazilike sa kriptom. Izvan zidova je naselje, još jedna crkva i čitav sistem utvrđenih stražara. Ispod reke Caričine otkrivena je i brana... Sloveni su grad razrušili u VII veku... Dosadašnja iskopavanja dozvoljavaju da se pretpostavi da Caričin Grad krije još mnoge tajne...“.²¹ Југословенски енциклопедијско-туристички водич прецизира: „У атару села Štulac, 10 km od Lebana, kod Leskovca, nalaze se ostaci Cari-

²⁰ Srbija 1952, 216.

²¹ Jugoslawien 1980, 127.

činog grada, jednog od najvećih i najznačajnijih gradova na našem tlu... Dosad su otkriveni veliki delovi akropolja, gornjeg (srednjeg) i donjeg (južnog) grada, svaki opasan snažnim bedemom. Sve ulice grada popločane su teškim kamenim pravougaonim pločama... U obilju raznovrsnih građevina, sa masivnim stubovima čiji su kapiteli bili bogato ukrašeni dekorativnim floralnim motivima, tipičnim za Justinijanovo doba, izdavaju se episkopska bazilika sa krstionicom i episkopska palata na akropolju, kružni trg sa trgovima i drugim profanim zgradama, bazilika sa kriptom, mala bazilika i krstoobrazna crkva u srednjem gradu, bazilika sa transeptom, dva kupatila i zgrada sa dve apside u donjem gradu, kao i trikonhosna grobljanska crkva, van bedema, sa južne strane. Na žalost, od većeg dela ovih građevina sačuvani su samo prekrasni podni mozaici... Svi podni mozaici danas su pokriveni peskom. Najveći deo nalaza iz Caričinog Grada je u Narodnom muzeju u Beogradu, a jedan deo je izložen u Leskovačkom muzeju²². Путуюћи кроз Србију и Црну Гору, 1990-их: „Јустинијана Прима спада у врхунске археолошке локалитете Балкана. Владимир Р. Петковић, 11. августа 1012. године, започео је истраживања овог ексклузивитета...Под окриљем Српске академије наука и уметности истраживали су Ђ. Бошковић, А. Дероко, С. Радојчић, Ђ. Мано-Зиси...Јустинијана Прима, коју је цар Јустинијан подигао као свој изузетан дар родном Радану, граничио је илирску Дарданију и медитеранску Дакију, две провинције са културама Дарданаца и Трачана...“²³

С изузетком Бедекеровог водича, који на адекватан начин, са јасно изграђеним критеријумима до којег нивоа информације се обраћа публици и ко су његови корисници, пласира информације које задовољавају туристе с посебним интересом за баштину и разнородне културне активности, домаћи водичи и енциклопедијско-туристички водичи углавном минимално могу да послуже промоцији значаја културног наслеђа, посебно археолошких локалитета. Свест о потреби да се они сачувају још је мање присутна.

Како смо видели, употребљени подаци – обим и веродостојност – зависе углавном од знања, образовања и афинитета аутора посебних поглавља или посебних одредница, а уређивачки концепт и строгост у хијерархији доступних података све мање је присутна

²² Jugoslavija 1983, 354–355.

²³ Србија и Црна Гора 1995: 427–428.

код новијих издања. Иако се често користе стручне публикације које прецизно презентују налазе истраживања, у сумирању резултата и уобличавању и приређивању за водич долази до погрешних интерпретација, погрешних акцената и аматерског вредновања резултата и вредности на локалном, регионалном и интернационалном нивоу. У 90-им, одреднице које представљају археолошке локалитете имају и емотивну обојеност у вредновању значаја и каткада пренаглашен патриотизам.

Укратко, наши бедекери о нама, посебно о археолошким локалитетима, дају нетачну слику или у најмању руку, претерану слику. Они не нуде оно што се данас, на основу савремених мерила и потреба туриста, очекује од једног оваквог медија: кратку, за различите нивое корисника адекватну – оптималну информацију која не говори о величанствености прошлости већ нуди елементарне податке о локалитетима и основне (реалне) разлоге за посету; тј. значење и значај. Не би требало, а има и таквих примера, да се поједностављује комплексност локалитета кроз базични маркетиншки принцип потражње-понуде. Модерни путници – посетиоци или туристи, често очекују „značajno iskustvo“, „ispunjenje“, али и стереотипе и фамилијаризовану прошлост.²⁴ Уколико посматрамо посетиоце само као конзументе или клијенте, тада заиста имамо кич локалитете за кич туристе, мистичну прошлост, мистерије, хероје, романтичне пејсаже, тј. историјску егзотику. Треба понудити чињенице и објекте прошлости у личном и социјалном контексту које су информативне и комуникативне, а истовремено интересантне и забавне.²⁵ Тако можемо да избегнемо да будемо или елитистични, нудећи податке и презентације које само неколицина може да разуме, или да будемо површни и неоригинални стварањем само једнодимензионалних атракција (атракција за ниске страсти).

С обзиром да се културни туризам посматра и као позитивна сила/снага за заштиту природне и културне баштине,²⁶ и да је утицај туризма такав да су прогресивне стратегије нужне у сврху припреме основе за адекватно коришћење позитивних ефеката и

²⁴ L. Gitz, *Fenomenologija kiča*, Biblioteka XX vek br. 40, BIGZ: Beograd 1979, 123–139.

²⁵ M. Shanks, C. Tilley, *Re-Constructing Archaeology*, Routledge: London & New Yourk 1992 (2nd edition), 92.

²⁶ Preambula Povelje o međunarodnom turizmu, ICOMOS 1999.

ублажавање негативних,²⁷ јер је судбина културног наслеђа исте природе гдегод је лице туризма вероватно да се развије, сматрамо да напредне и промишљене стратегије треба да обухватају и креирање адекватних бедекера, у којима ће археолошки локалитети бити поново откривени.

²⁷ Preambula Povelje o kulturnom turizmu, ICOMOS 1976.

Zusammenfassung

Tatjana Cvjetićanin

Archäologie und Reiseführer: archäologische Lokalitäten in Serbien, Kulturtourismus und Reiseführer

Reiseführer als eines – manchmal auch das einzige – der Medien, die grundlegende Informationen vermitteln, bilden und leiten, müssten nicht nur Bedürfnisse der Reisenden, sondern auch kulturelle Werte und die Bedeutung des Erbes erkennen.

Wie archäologische Lokalitäten in Serbien in Reiseführern ans Licht gebracht werden und inwieweit diese den Kulturtourismus als einen positiven Aspekt bezüglich der Bewahrung und der Förderung des Natur- und Kulturerbes vorantreiben können, zeigen mehrere Beispiele aus verschiedenen Epochen – Lepenski Vir, Gamzigrad, Caričin grad.

Die Reiseführer, die zwecks der vorliegenden Untersuchung benutzt wurden, wurden durch Zufall ausgesucht – der erste, ein von der Reiseagentur *Putnik* herausgegebener Reiseführer, stammt aus dem Jahr 1952, der zweite wurde 1980 vom Verlag Karl Baedeker veröffentlicht, der dritte ist ein enzyklopädischer Reiseführer durch Jugoslawien aus 1983, der vierte, diesmal ein Reiseführer über Serbien und Montenegro aus 1995, entstand in einem Privatverlag in Serbien, der beabsichtigt damals an enzyklopädisch-touristischen Reiseführern zu arbeiten.

Die in diesen Reiseführern angeführten Informationen, wie auch deren Umfang und Zuverlässigkeit, hängen in erster Linie mit Sachkenntnissen, Bildungsstand und Zuneigung des jeweiligen Autors eines bestimmten Kapitels oder einer thematischen Einheit zusammen. In neueren Ausgaben kommen redaktionelle Konzepte und Wertschätzungen der zur Verfügung gestellten Angaben immer weniger zum Vorschein. Obwohl Fachpublikationen, die Ergebnisse wissenschaftlicher Forschungen detailliert und exakt darlegen, relativ oft verwendet werden, kommt beim Zusammenfügen von Resultaten in Reiseführern nicht selten zu Fehleinschätzungen und -interpretationen, zu laienhaften Bewertungen auf lokalem, regionalem und internationalem Niveau. In den 90er Jahren weisen archäologischen Lokalitäten gewidmete Kapitel emotional gefärbte Konnotationen, mitunter auch überbetonten Patriotismus auf.

In Anbetracht archäologischer Lokalitäten bieten unsere eigenen Reiseführer ein wenn auch nicht falsches dann wenigstens übertriebenes Bild dar. Sie bieten nichts von Informationen an, die heutzutage hinsichtlich aktueller Maßstäbe und Bedürfnisse von Touristen von einem solchen Medium erwartet

werden: kurze, unterschiedlichen Benutzerkreisen angepasste Informationen, d.h. optimale Informationen, die nicht nur eine erzählenswerte Geschichte thematisieren, sondern notwendiges Grundwissen über jeweilige Lokalitäten sachlich und objektiv liefern und realistische Gründe zu einem Besuch hervorheben. Es gibt viele tadelnswerte Versuche, Komplexität einer Lokalität zu simplifizieren, um dem Prinzip von Angebot und Nachfrage zu genügen. Wenn Besucher nur als Konsumenten oder Kunden betrachtet werden, entsteht notwendigerweise eine geschichtliche Exotik, in der nur Kitsch-Lokalitäten für Kitsch-Touristen, eine mystische Vergangenheit, Helden, romantische Landschaften usw. eine wichtige Rolle spielen. In persönlichem und sozialem Zusammenhang sollten Tatsachen und Geschichtsgegenstände angeboten werden, die nicht nur informativ und kommunikativ sind sondern auch interessant und anregend. Dadurch liefe man nicht mehr die Gefahr, elitär zu verfahren, indem nur Informationen präsentiert werden, die für wenige verständlich sind, oder aber Nachdruck auf eindimensionalen Reiz zu legen und dadurch oberflächlich und banal zu bleiben.

Марко ПОПОВИЋ
Археолошки институт
Београд

БЕОГРАД У НЕМАЧКИМ ПУТОВОЂАМА КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Жеља за путовањима и спознајом непознатог верни је пра-тилац човека још од времена рађања првих цивилизација. Свака информација о ономе што предстоји на путу у непознато пред-стављала је драгоцену помоћ. Први покушаји да се у том смислу помогне знатижељницима, својим коренима сежу дубоко у давна раздобља антике. Обимна путописна литература представљала је омиљено штиво, не само у прошлости већ и генерацијама блиским нашем времену. Био је то снажан подстицај да се отисне од куће и крене даље од завичаја. Ова занимљива тема заокупљала је пажњу бројних истраживача, како старијих тако и савремених, те се стога у та разматрања нећемо упуштати. Следећи тему овога скупа нашу пажњу усмерићемо ка анализи података о Београду у путовођама намењеним путницима немачког говорног подручја, намерним да посете престоницу Краљевине Србије.

Из раздобља од краја 19. века па до почетка Првог светског рата 1914. године постоји неколико *приручника за путовања* немачких издавача и то – *Verlag von Karl Baedeker* из Лајпцига и *Bibliographisches Institut*-а из Лајпцига и Беча. За ову прилику користили смо Бедекерова издања – *Handbuch für reisende* из 1905. и 1914. године,¹

¹Handbuch für Reisende: Konstantinopel und das Westliche Kleinasien, ed. Karl Baedeker, Leipzig 1905, 19–22; Handbuch für Reisende: Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern, ed. Karl Baedeker, Leipzig 1914, 27–31.

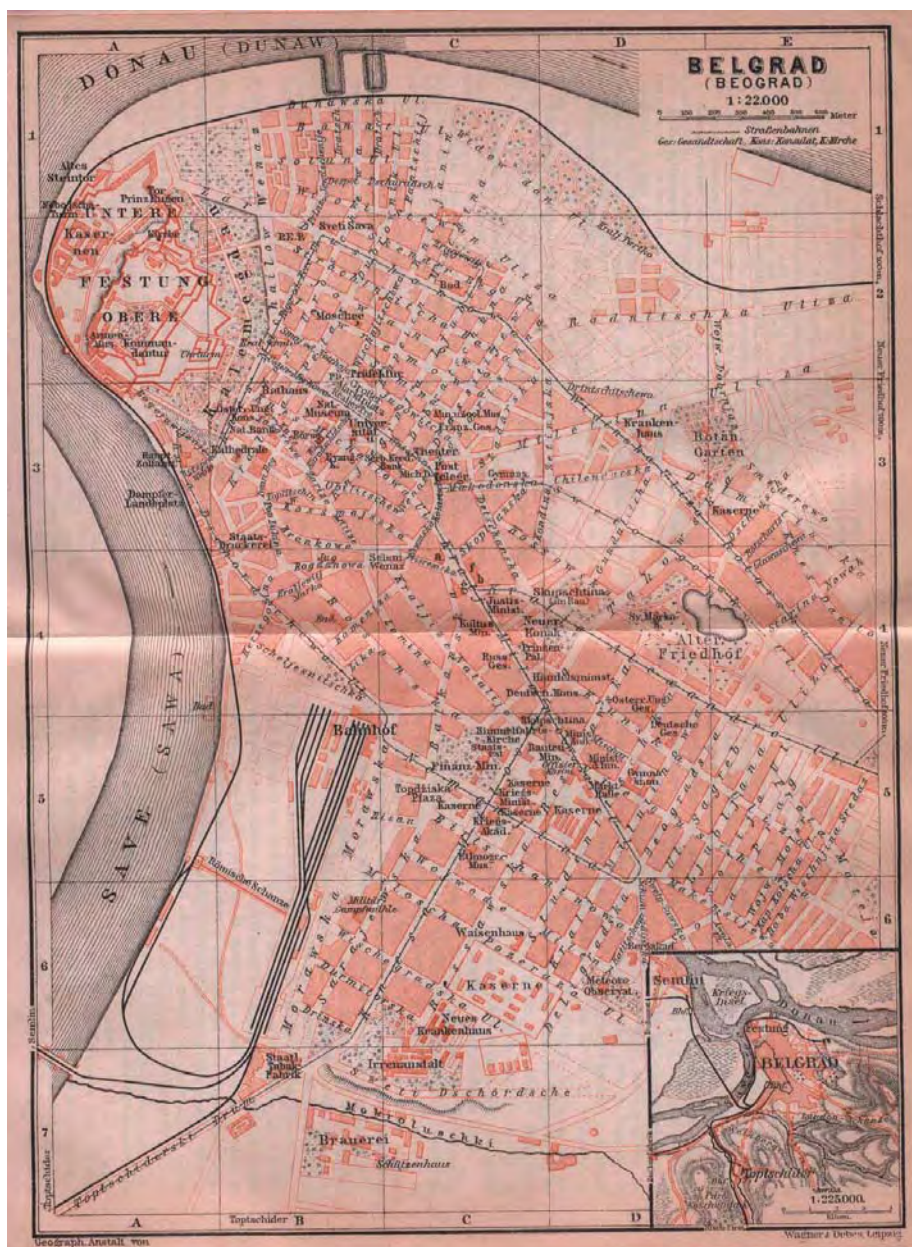
и *Meyers Reisebücher* из 1898, 1902, 1908 и 1914. године². Подаци о Београду у путовођама ове две познате издавачке куће углавном се разликују само по обиму. За разлику од Мајерових издања која су нешто опширнија и богатија подацима, код издавачке куће Бедекер информације су знатно сажетије, али у неким детаљима и поузданије, нарочито када су у питању историјски подаци, о чему ће даље бити речи.

Приручници за путовања, који су овом приликом предмет нашег интересовања, следе уобичајен ток излагања. На прилазу Београду немачки путник је имао прилику да прочита основне податке о граду у који стиже. На првом месту се саопштава да је то главни град Краљевине Србије, указује на његов географски положај на споју великих река, што му је дуго давало посебан стратешки значај као „кључа Турске“. Следи и напомена да је Београд „до недавно“ имао оријенталну урбану структуру, али да се брзо преображава у европски град. Као старији део града са турским наслеђем истиче се Дорћол, где је и квартал који насељавају „шпански Јевреји“. Постојање сефардске махале са синагогом у оквиру турског шехера представљало је појаву дугог трајања, чији корени сежу до 16. столећа.

У истом уводном делу наводи се и број становника са назначеном конфесионалне припадности. Тако се у Мајеровом издању из 1898. године саопштава да град има 59.273 житеља од којих је нешто преко 49.000 било православне вере, око 5.800 католика, готово 800 протестаната, 3.000 Јевреја и само 159 муслимана. Кроз познија издања немачких путовођа уредно се прати раст становништва. Тако се сазнаје да је у престоници Краљевине Србије 1902. године било око 70.000 становника. Исти број понавља и Бедекерово издање из 1905. године, али без навођена конфесионалне структуре. Нешто касније, већ 1908. град је према Мајеру имао око 80.000 житеља, а 1914. године 92.000. У односу на конфесионалну структуру током прве деценије 20. века уочљиво је да број Јевреја расте на 3.500, док број муслимана стагнира на око 200.

Даље следи читав низ корисних информација за путника који први пут стиже у непознат град. Будући да се налазио на граници,

² *Meyers Reisebücher: Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien, Fünfte Auflage*, Leipzig und Wien 1898, 35–39; *Исмо, Sechste Auflage*, 1902, 33–39; *Исмо, Sebente Auflage*, 1908, 28–33; *Meyers Reiesbucher: Balkanstaaten und Konstantinopel, Achte Auflage*, 1914, 70–75.

на улазу у Београд следила је пасошка контрола. Она се обављала на железничкој станици или у пристаништу. Поседовање пасоша било је обавезно, али српске визе се нигде не помињу. Полиција је уписивала податке о странцу, али је процедура изгледа била брза и

трајала је, како саопштава Бедекер из 1905. године, свега око 10 минута. Међутим, путницима се скретала пажња и на могуће проблеме. Уколико је неко намеравао да напусти Београд бродом, који је полазио у 5 часова ујутро, пасошке формалности морао је да обави претходно поподне, пре краја радног времена пограничне полицијске постаје у пристаништу. У вези са овим формалностима, у готово свим анализираним путовођама напомиње се да се у Београду, углавном, сви образованији људи служе немачким језиком, као и чиновници у пристаништу.

Пристиглом путнику се саветује да новац мења у мењачницама на станици, односно пристаништу, или у банкама, због повољније провизије, и увек уз напомену да се аустроугарски новац нерадо прима изван новчаних завода. За новчане трансакције препоручивана је Српска кредитна банка, која је имала развијену пословну сарадњу са одговарајућим банкама у Берлину и Лајпцигу. Уз информацију о монетарном систему Краљевине Србије и новчаним апоенима у оптицају истиче се да је динар једнак француском франку, а истакнут је и курс према немачкој и аустроугарској монети. Тако се 1902. године за 100 немачких марака добијало 130–140 динара, а 1908. свега 122 динара, што ће остати непромењено све до почетка Првог светског рата. Курс аустријске круне био је изгледа константан. Године 1905. 2 круне су се мењале за 2,10 до 2,25 динара, а исти однос био је и 1914.

За путнике који су након задржавања у Београду желели да наставе путовање возом, само у Мајеровим издањима био је дат и ред вожње са означеном ценом, као и временом путовања до жељене дестинације. Тако сазнајемо да се до Ниша путовало 5,5 до 6 сати, до Софије око 11, а до Цариграда 29 сати. Путна карта I класе до Ниша коштала је, током прве деценије 20 века, 33,75 дин, II класе 22,50, а III класе 15 динара. У односу на цене из 1898. које су биле нешто више, уочава се линеарно појевртињење од по два динара. Имајући у виду да су ови туристички водичи, како би их назвали савременим језиком, превасходно били намењени немачким путницима који су ишли ка југу и истоку, не помињу се одредишта као што су Пешта и Беч, или Париз – почетна станица „Оријент експреса“. Те целовите податке налазимо у одговарајућим српским путовођама из истог раздобља.

Информације о реду вожње пароброда изгледа нису биле од примарног значаја. Налазимо их само у Мајеровим издањима из

1908. и 1914. године, и то оне које се односе на Царско-краљевско Дунавско паробродарско друштво. „Добрим бродовима“ ове компаније, како се истиче, могло се три пута недељно путовати према Оршаву и Турн Северину, као и Будимпешти, према Панчеву и Шапцу, свакодневно, а до Земуна два пута у току дана. Међутим на неким од ових релација саобраћала су и пловила Српског Бродарског друштва, којима се сваких пола сата могло прећи у Земун, или свакодневно путовати преко Смедерева до Радујевца, односно ка источној српској граници.³

Сваком путнику у страном граду поштанске услуге су уобичајена потреба. У том смислу били су упућени на Главну пошту са телеграфом, која се налазила у сада порушеном Коларчевом здању, код Народног позоришта, затим ону у згради Железничке станице и пошту Београд-Сава, која се налазила крај Пристаништа, у Карађорђевој улици. Уз ово упутство могли су прочитати и колике су цене поштанско-телеграфских услуга. Тако сазнајемо да је у домаћем саобраћају слање писма коштало 10 пара, а дописнице или разгледнице 5 пара. Цене за иностранство су у просеку биле двоструко више. Слање телеграма за Немачку од минимум 10 речи је коштало 2,45 дин, за Аустрију 1,25, за Мађарску 0,75 дин, а за подручје Србије свега пола динара. Ваља се подсетити да је тарифа за Црну Гору у то време износила целих 2,10 динара. Ове цене, наравно, нису се мењале током више од две деценије, све до Првог светског рата.

У Мајеровим и Бедекеровим путовођама налазио се и низ других корисних података, намењених путницима са немачког говорног подручја, који су намеравали да извесно време проведу у Београду. Ту су информације о хотелима, кафанама и пивницама, књижарама, затим условима и могућностима градског превоза и, што је нарочито важно, адресама дипломатских представништава Немачке и Аустро-Угарске с именима посланика акредитованих на српском двору, као и конзула који су се тада налазили на служби у Београду.

Полазећи са Железничке станице или Пристаништа ка центру, за вожњу по граду ондашњим туристима били су на располагању фијакер и трамваји. За имућније је фијакер сигурно био удобнији, али и прилично скуп. Вожња до центра, односно Теразија или

³ *Илустровани вођа по Београду престоници Краљевине Србије и околини*, израдио Срет. Обрадовић, Београд 1908, 16.

Краљевог трга (сада Студентски трг) коштала је 2, а ноћу цела 4 динара. Излет до Топчидера и назад са задржавањем од два сата, како сазнајемо из српских путовођа, коштао је 6 динара, а до манастира Раковице целих 10 динара. Вожња трамвајем била је знатно јевтинија. У Мајеровим издањима из 1898. и 1902. године помиње се електрични трамвај, али и онај са коњском вучом, који је убрзо након тог времена изашао из употребе. Цена вожње трамвајем по центру града коштала је између 5 и 10 пара. До удаљеног Топчидера вожња је трајала нешто мање од пола сата, а цена трамвајске карте у једном правцу износила је 25 пара.⁴

Међу београдским хотелима, којих је 1909. године било око 30,⁵ у Мајеровим и Бедекеровим издањима углавном се препоручује одседање у само четири до шест, и то искључиво оним прве категорије. На челу листе, све до 1908. године, био је хотел „Гранд“, који се налазио на месту садашње зграде Филозофског факултета у Чика Љубиној улици 18.⁶ Имао је 36 лепо уређених соба, са ценама које су с кретале од 3 до 25 динара. Препорука му је била и што се ту могло попити, поред осталог, и добро пilsенско пиво. Судећи по ценама то је био најбољи оновремени београдски хотел. Примат му после 1908. године преузима новоподигнути хотел „Москва“ на Теразијама, који је такође имао 36 соба, с распоном цена од 3 па чак до 57 динара,⁷ колико се, по свему судећи, плаћало за апартман. Ваља напоменути да су у овом хотелу, који је дуго важио за најлуксузније београдско здање те врсте, обично одседали и страни званичници приликом посета српској престоници. Међу нешто скромнијим налазио се хотел „Париз“ на Теразијама,⁸ на месту данашњег Безистана, чији је добар ресторан био посебно препоручен.

⁴ Исто, 18.

⁵ Б. Лазаревић, *Београд-надлежства, корпорације, установе државне и приватне, јавни службеници, јавни саобраћај, улице*, Београд 1909, 74–75.

⁶ Првобитни хотел „Гранд“ се налазио у згради „Старог здања“, подигнутој 1842. године, преко пута Саборне цркве. Године 1900. Д. Миличевећ, син закупаца хотела у „Старом здању“ гради нови хотел „Гранд“ у Чика Љубиној 18 на месту старијег хотела „Престолонаследник“. Види: D. Đurić-Zamolo, *Hoteli i kafe 19. века и Београду*, Београд 1988, 25–29.

⁷ *Илустровани вођа по Београду*, 14.

⁸ Хотел „Париз“ подигнут је око 1869. године и током друге половине 19. века важио је за бољи београдски хотел. Имао је парно грејање, елегантно намештене собе, и ресторан са специјалитетима српске и француске кухиње. Поручен је непосредно после Другог светског рата, види: D. Đurić-Zamolo, 55–58.

На старијој листи хотела у Мајеровом издању из 1898. године налазимо Хотел „Национал“ на углу садашње Париске ул. и Великих степеница⁹, који је имао 21 собу, по цени од 1,5 до 3 динара, као и хотел „Престолонаследник“ порушен пре 1900. године.¹⁰ Оба су тада била препоручена због умерених цена и доброг смештаја, али се у познијим немачким путовођама више не помињу. Међу боље хотеле спадали су „Српска круна“ у Кнез Михаиловој улици (сада Библиотека града Београда)¹¹ са 17 соба које су изнајмљиване по ценама од 2 до 8 динара, и „Империјал“, некада у Васиной улици до Капетан Мишиног здања.¹² Овај познати београдски хотел имао је 28 соба, за које се плаћала умерена сума од 2,5 до 5 динара. У исту категорију спадао је и познати хотел „Српски краљ“, на углу Узун Миркове и данашње Париске улице, намењен отменој публици.¹³ У Бедекеровом путовођи из 1914. године препоручује се и новоподигнути хотел „Бристол“ у Карађорђевој улици, који је располагао са 60 соба, које су за разлику од хотела „Москве“ имале знатно умереније цене, просечно 3–4 динара за ноћ.

Занимљиво је да се уз препоруку смештаја и податка о ценама немачки путници обавештавају и о врстама пива које се у појединим хотелима служе. Тако се, на пример, истиче да у „Гранд“ хотелу служе точено плзенско пиво, а да се у суседном „Империјал“ – у може добити ово познато пиво у флашама. Иначе, у посебној рубрици се наводе добре пивнице (*Bierhallen*), и то „Касина“ до хотела „Париз“ на Теразијама, са три врсте различитих немачких пива, „Руски цар“ познат по добром плзенском и минхенском пиву, и наравно чувени „Коларац“ код Народног позоришта¹⁴, који

⁹ Хотел „Национал“ подигнут је 1869. године и важио је као хотел другог реда. Својој основној намени служио је до 1929. године. Сачуван је до наших дана, види: D. Đurić-Zamolo, 50–53.

¹⁰ Хотел се налазио у Чика Љубиној улици 18, али је погрешно означаван и на адреси Кнез Михаилова 18, види: D. Đurić-Zamolo, 138–139.

¹¹ Хотел је подигнут 1869. године и својој првобитној намени служио је све до 1941. године, види: D. Đurić-Zamolo, 86–90.

¹² Хотел је подигнут око 1876. године, а детаљно је обновљен 1899. године. Зграда је порушена 1968. године, види: D. Đurić-Zamolo, 34–37.

¹³ Хотел „Српски краљ“ изграђен је 1867. године, али је у више наврата обнављан и дограђиван. Порушен је у немачком бомбардовању, априла 1941. године, види: D. Đurić-Zamolo, 91–96.

¹⁴ Зграда „Коларца“, односно задужбине Илије Милосављевића Коларца, налазила се на простору данашњег парка на углу Француске ул. и Трга Републике. Била је подигнута 1858, а порушена је 1941. године, види: D. Đurić-Zamolo, 130–133.

се поред осталог рекламира и као „*Theater-Cafe*“ са музиком. У Бедкеревом путовођи из 1905. године се истиче да овај локал има и летњу башту и да се ту служе добра српска вина, посебно она из неготинског краја. Као места за разоноду са музиком, поред наведених, помињу се и кафане хотела „Булевар“¹⁵ и „Славија“, као и „*Cafe New York*“ с одличним пивом и музиком, који се изгледа налазио у оквиру „Коларца“.

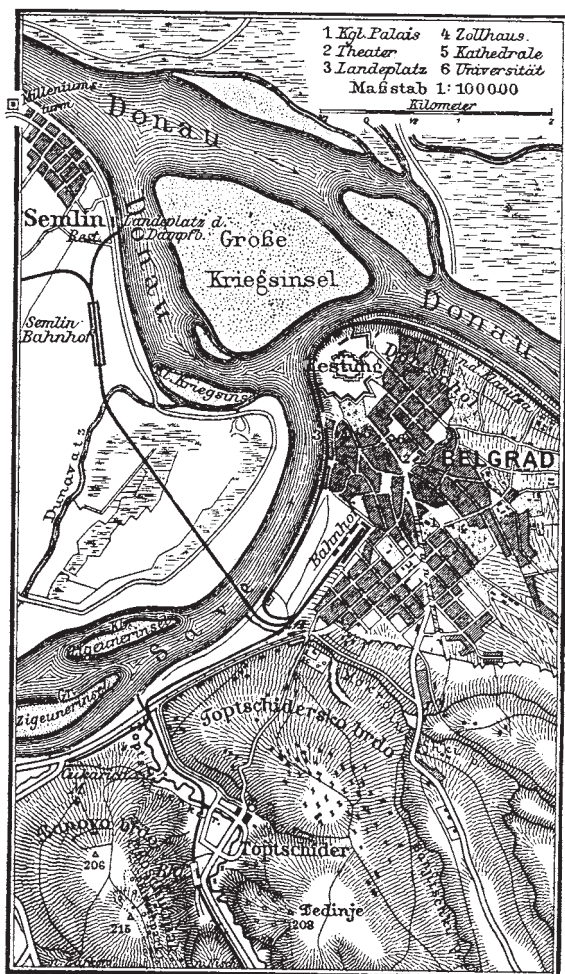
Љубитељима добре хране, према информацијама из немачких путовођа, било је на располагању више солидних кафана. На првом месту препоручује се ресторан „Хајдук Вељко“, који се налазио на почетку Кнез Михаилове улице.¹⁶ Овде су се, како је посебно истакнуто, служила јела аустријске кухиње, а ту је постојао и немачки клуб, док су се у ресторану хотела „Српска круна“ могли добити, поред осталог, и мађарски специјалитети, а добар ресторан био је, изгледа, и у „Руском цару“. У Бедкеревом издању из 1914. године препоручују се у ресторану „Коларац“ специјалитети српске кухиње: ћевапчићи, ражњићи, ћулбастија, сарма, ћувеч, разне пите и сл., као и српска вина. За та, странцима по имену непозната јела, дато је и додатно обавештење од које врсте намирница су јела справљана.

У свим поменутих издањима немачких путовођа на истакнутом месту су и информације корисне за пушаче. На почетку је истакнуто упозорење да у Србији постоји државни дувански монопол. Српска краљевска фабрика прерађивала је домаћи и турски дуван. Цена кутије (20 ком.) бољих цигарета кретала се између 1 и 1,40 дин. Цигаре, које су продаване за 15 пара по комаду, углавном су биле немачке производње, али су се у бољим хотелима „Гранд“ и „Париз“ могле набавити и познате светске марке „*Britanica*“ или „*Creme de Cuba*“.

За странце који нису били само хедонисти препоручене су неке од познатијих књижара српске престонице, и то оне за које је немачки путник могао имати интереса. То су биле радње Светислава Цвијановића и Геце Кона, обе у Кнез Михаиловој улици, осно-

¹⁵ Хотел „Булевар“ налазио се на углу улица Македонске и Браће Југовића, а у његовом саставу била је и дворана данашњег биоскопа „Балкан“, види: D. Đurić-Zamolo, 17–22.

¹⁶ D. Đurić-Zamolo, *n.d.*, 144–145.

ване исте 1902. године, које су у потоњим деценијама биле цењене и као успешне издавачке куће, као и позната „Дворска књижара Мите Стајића“.¹⁷

У оквиру блока корисних информација, немачки путник је у свим издањима путовођа имао означене адресе дипломатско-конзуларних представништава – Немачке, чије се посланство налазило у Крунској ул. 37 (угао са Улицом краља Милутина), конзулат на Краљевом тргу 11, и Аустроугарске са посланством у Студеничкој

¹⁷ О београдским књижарама в.: Љ. Дурковић-Јакшић, *Књижаре*, у: (ed. В. Чубриловић) *Историја Београда* 2, Београд 1974, 786.

20 (сада Улица Св. Марковића) и конзулатом у садашњој Париској улици до зграде Ликовне академије. Ту су такође наведени и београдски храмови за вернике са немачког говорног подручја. На првом месту углавном се помиње Немачка евангелистичка црква са школом, која се некада налазила у Улици Вука Караџића, а потом и католичка капела уз аустроугарско посланство, која је претходила данашњој цркви „Криста Краља“ у Крунској улици.

Индикативан је податак и шта је страни туриста у првој деценији 20. века могао у Београду да купи као сувенир. У свим анализираним издањима немачких путовођа, та врста понуде своди се само на „српске ћилиме“, по свему судећи, познате производе пиротских радионица. Они су се могли набавити у продавницама дуж Кнез Михаилове улице, али и на пијаци где су биле изложене и друге народне рукотворине занимљиве странцима. Изгледа да је и онда, као и сада, српска престоница у том смислу нудила веома скроман избор.

Путник који би се сместио у један од препоручених хотела и одлучио да у престоници Краљевине Србије проведе који дан могао је, уколико га је то интересовало, да се укратко упозна с историјом града и сазна нешто о споменичком наслеђу, као и најзначајнијим јавним здањима.

Занимљиво је видети како је, и на основу којих извора, презентована дуга историја Београда. У сва четири Мајерова издања подаци су углавном исти, и то са грешкама које се углавном односе на средњовековно раздобље. Прича започиње информацијом да се на овом месту некада налазио римски град Сингидунум и да је ту била стационирана IV легија (Flavia). Даље се каже да су тим подручјем касније владали Византинци и Мађари, а да је град први пут привремено дошао под српску власт 1343, у доба цара Стефана Душана, и потом поново 1382. године. Затим следи податак да га је 1426. године предао Мађарима деспот Ђурђе Бранковић. Није спорно да се Београд привремено налазио под влашћу краља Стефана Душана, али се не помиње претходни период српске владавине од 1284. до 1318. године, који је за даљу судбину града био од посебног значаја. С друге стране, Београд је под српску власт поново дошао тек 1403/4. године, а не две деценије раније, и предат Мађарима 1427. после смрти деспота Стефана Лазаревића. У трагању за пореклом ових грешака могло се уочити да су оне настале непосредним преузимањем података из Мајеровог *Лексикона* где

је старија повест српске престонице обрађена на основу тада већ застареле историјске литературе.¹⁸ У наставку концизне приче о историји града подаци су знатно поузданији. Нешто опширније су обрађена само раздобља када се Београд, повремено, налазио под аустријском влашћу, што је и логично ако се има у виду којој је читалачкој публици то било намењено. У Бедекеровим издањима историја града приказана је веома кратко, али су подаци утемељенији, будући да је коришћена новија литература – од које су наведене тада најновија дела Феликса Каница (*Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, 1904. и 1909) и Константина Јиречека (*Geschichte der Serben*, 1911).

Описи знаменитости града и његовог споменичког наслеђа коректно су пробрани и тачно изложени на нивоу знања онога времена. Уочљиво је да се издања путовођа, како Мајерових тако и Бедекерових, уредно новелирају и допуњују статистичким информацијама као и подацима о новим здањима. Међутим, предложена туристичка маршрута је различита. Путници са Бедекеровим водичем разгледање Београда су започињали, као што је то и данас уобичајено, полазећи од Калемегдана и Тврђаве, док је корисницима Мајерових издања предложена шетња у супротном правцу – од железничке станице ка Калемегдану.

Одлучили смо се да кренемо трагом немачког путника са Мајеровим издањем, које је изашло само неколико месеци пред избијање несрећног Првог светског рата. Идући од железничке станице наилазило се на зграде државних надлештава – министарства војске,¹⁹ финансија²⁰ и грађевина²¹, затим државног савета²² и војне академије.²³ Поменута је и стара неугледна зграда Народне

¹⁸ *Meyers Konversations-Lexikon*, Zweiter Band, Leipzig und Wien 1890, 660–661.

¹⁹ Зграда Министарства војног, подигнута 1895. године, налазила се на углу улица Немањине и Кнеза Милоша. Порушена је у немачком бомбардовању, априла 1941. године.

²⁰ Министарство финансија налазило се у здању грађеном за двор кнеза Милоша 1835. године. Порушено у немачком бомбардовању 1941. године.

²¹ Зграда на углу улица Кнеза Милоша и Масарикове.

²² Зграда на углу улица Кнеза Милоша и Гепратове, подигнута око 1890. године, а потом више пута дограђивана.

²³ Зграда старе Војне академије, подигнута око 1850. године, налазила се на углу улица Немањине и Кнеза Милоша. Порушена у немачком бомбардовању 1941. године.

скупштине²⁴ уз информацију да је у току грађење новог скупштинског здања „преко пута дворске баште“. Даље низ Кнез Милошеву улицу путнику је посебно скренута пажња на Етнографски музеј са изложбом народних рукотворина, као и експозицију Музеја српске земље са примерцима локалне флоре и фауне.²⁵ Потенцијалним посетиоцима је наглашено да музејски службеници говоре немачки. Враћајући се уз Улицу кнеза Милоша посетилац је стизао до главне артерије српске престонице – Улице краља Милана. Ту је могао да види комплекс Краљевског двора – такозвани Стари двор²⁶, грађен 1882–1884. године, и Нови двор,²⁷ чија је изградња започета 1912. године на месту старе зграде Министарства иностраних дела. Занимљиво је напоменути да је постојала и могућност да се посети дворско здање и разгледа престопа дворана са околним салонима. Према подацима из једног од српских путовођа,²⁸ таква посета се могла организовати уз сагласност маршала Двора. Када је реч о краљевској резиденцији, у помињаним немачким путовођама, забележено је да се ту налазила и зграда тада већ порушеног, старог „Конака“,²⁹ где су 1903. године официри убили краља Александра и краљицу Драгу, који су потом сахрањени у малој цркви Св. Марка на старом Ташмајданском гробљу. У једном од путовођа уочено је чак да гробно место краљевског пара није обележено ни надгробним спомеником.³⁰ Интересовање за овај крвави догађај дуго је било живо у европској јавности, па је то нашло свој одраз и у путовођама о којима је реч.

²⁴ Стара зграда Народне скупштине налазила се на углу улица Кнеза Милоша и Краљице Наталије.

²⁵ Музеј се налазио на углу Бирчанинове улице у згради Задужбине Стевче Михајловића, која је срушена у годинама пред Други светски рат.

²⁶ Сада Скупштина града Београда.

²⁷ Сада Председништво Републике Србије.

²⁸ Б. Лазаревић, Београд, 13.

²⁹ Зграда Конака, која се налазила између Старог и Новог двора, грађена око 1840, откупљена је неколико година касније за двор кнеза Александра Карађорђевића. Потом, ту се налазила резиденција Обреновића – кнеза Михаила и краљева Милана и Александра. После атентата, по наређењу краља Петра, Конак је срушен 1904. године.

³⁰ Надгробни споменик краљевском пару подигнут је 1917. године у време аустријске окупације Србије. Страдао је у пожару који је уништио стару цркву, приликом немачког бомбардовања, априла 1941. године. Посмртни остаци Краља и Краљице пренети су крипту нове цркве Св. Марка.

Даље, у шетњи главном београдском улицом ка Теразијама и Кнез Михаиловој, где су се налазиле репрезентативне приватне зграде и трговине, знатижељницима се скреће пажња на складно грађена здања Министарства правде³¹ и просвете.³² Ово друго је својом богатом фасадом моделованом у националном стилу, без сумње, привлачило пажњу страних путника. И данас, читаво столеће касније, то је једна од знаменитости савременог града. У старијим издањима путовођа, на Теразијама је помињана и Кнез Милошева чесма, подигнута 1860, која се у годинама пред Први светски рат више није налазила на свом некадашњем месту.³³

У даљем разгледању града посетилац се упућује ка тргу на којем се налази Споменик Кнезу Михаилу³⁴ и здање Народног позоришта.³⁵ Ту је крајем 19. и у првим деценијама 20. века била и Главна пошта у старој Коларчевој задужбини.³⁶ У познијим издањима Мајера и Бедекера помиње се и зграда Управе фондова, односно Државне хипотекарне банке, као новоподигнуто здање.³⁷ Као занимљив детаљ, наводи се да је ту некада стајала Стамбол капија, за коју се даје нетачан податак да је подигнута од стране фон Лаудона, у време аустријске окупације 1790. године.³⁸ Ово здање, око којег су вођене борбе приликом српског ослобађања Београда 1806. године – како се наводи у путовођама – порушено је одмах након коначног турског повлачења из Београдске вароши 1862. године.

У даљој шетњи градом знатижељни путник стизао је до Краљевог трга. Један део тог средишњег градског простора тада је већ био парковски уређен, са спомеником Јосифу Панчићу,³⁹ на који се посебно скреће пажња, док је други део још увек заузимала главна

³¹ Зграда на Теразијама 43 очувана у изворном облику.

³² Сада здање Вукове задужбине у Ул. краља Милана 2.

³³ Чесма је приликом реконструкције Теразија 1911. године пресељена у Топчидер. На своје старо место враћена је 1975. године.

³⁴ Споменик кнезу Михаилу, рад фирентинског вајара Е. Пација, откривен 1882. године.

³⁵ Зграда Народног позоришта, подигнута 1869. године према пројекту арх. А. Бугарског.

³⁶ Стара Коларчева задужбина налазила се на углу Француске улице и Трга Републике. Порушена је у немачком бомбардовању, априла 1941. године.

³⁷ Управа фондова, подигнута 1903. године, дограђена је између два светска рата. Сада се ту налази Народни музеј.

³⁸ Варошка Стамбол капија у својој последњој фази настала је у раздобљу 1740–1760. године, као резултат турских фортификационих радова.

³⁹ Споменик Ј. Панчићу, дело вајара Ђ. Јовановића, подигнут је 1897. године.

градска пијаца. Тргом је доминирало монументално Капетан Мишино здање – седиште Универзитета, некадашње Велике школе, са три факултета – Правним, Техничким и Филозофским, што путоваће не пропуштају да истакну. У истом здању налазила се тада и Народна библиотека. Пажње је вредно наглашено интересовање за обим и садржај њених фондова. Тако сазнајемо да је ова институција 1898. године поседовала фонд од 35.000 књига, међу којима су се као посебна драгоценост чували старосрпски рукописи и други слични списи. У месецима пред Први светски рат национална библиотека је располагала фондом од 150.000 књига. У непосредној близини налазила се и зграда Народног музеја, са богатим збиркама које се препоручују за разгледање. Као најзначајнији експонат у Бедкеревом издању из 1905. године помиње се бронзана глава цара Константина, откривена неколико година раније у Нишу. Помиње се, такође, да је кустос музеја тада био проф. Милоје Васић, познати научник и утемељитељ археологије у Србији. Музеј се за посетиоце отварао сваког дана од 9–12 и од 3–5 часова поподне, а улаз се није наплаћивао. Даље, на путу ка Тврђави, пролазило се поред зграде Београдске општине.

Пре уласка у Тврђаву посетиоцу се сугерисало скретање попречном улицом ради посете катедрали – београдској Саборној цркви. Као знаменитост овог храма, посвећеног арханђелу Михаилу, наведени су једино гробови кнежева Милоша и Михаила. Само у Бедкеревом издању из 1914. године посетиоцу се указује и на зидно сликарство, дело Димитрија Аврамовића.

Сама Тврђава, која је у то време још увек била активни војни објект, а делом и државни затвор, била је ипак отворена за посетиоце. Ношење фотоапарата је било забрањено, а немачким путницима је саветовано да у посету Тврђави иду у пратњи неког локалног становника. За разлику од Бедкеревих издања, где се стара Тврђава само узгред помиње, у Мајеровим путовођама њеним знаменитостима била је посвећена нешто већа пажња. Улазило се на Стамбол капију над којом се налазила плоча с турским натписом, прекривена српским грбом. У Горњем граду посетиоци су могли да посете Војни музеј пред којим су се налазили топови, како је наведено, из 17. века,⁴⁰ као и да уживају у изванредном погледу на ушће Саве у

⁴⁰ Војни музеј у Горњем граду отворен је 1904. године у једној мањој кружној згради, која се налазила поред данашњег Римског бунара. Порушена је током бомбардовања 1915. године, док су експонати највећим делом током ратног метежа пострадали или опљачкани.

Дунав и војвођанске равнице. Од осталих знаменитости помиње се Велики бунар,⁴¹ који се могао обићи само у пратњи водича, и Турбе где је, како се тада погрешно веровало, био сахрањен Кара Мустафа паша, предводник турске војске приликом неуспеле опсаде Беча 1683. године.⁴² Као главне знаменитости Доњег града помињу се кула Небојша, уз назнаку да је то последња од некадашњег мноштва средњовековних београдских кула, као и Капија принца Еугена, како су је Београђани тада називали. Вреди нагласити да је у Бедекеровим издањима о овом знаменитом здању изнет сасвим прецизан и тачан податак – да је оно подигнуто по наређењу принца Еугена 1719. године, као капија која је носила име цара Карла VI.⁴³ Од знаменитости вредних пажње посетиоцима је указано на цркву Ружицу, која је раније била барутни магацин, и стару Зиндан капију са две полукружне куле. Подаци о Тврђави у поменутих немачким путовођама изложени су сажето, али се има утисак да им је као главни предлогак послужио нешто опширније српско издање *Вођа по Београду* из 1896. године.

Завршавајући разгледање града, немачки путник је могао да се прошега по Калемегданском парку, који је означен као „главно београдско шеталиште“, где је у одређене дане свирао војни оркестар. У амбијенту парка налазиле су се бисте знаменитих српских „писаца и учењака“, као и монументални споменик Војду Карађорђу.⁴⁴ Знатижељници су имали прилику да се низ парк спусте до Дорћола, кварта са преосталим турским здањима, где су могли да виде рушевине једне барокне палате из времена аустријске окупације (1717–1739), коју су Београђани називали „двором принца Еугена“. Нешто даље налазила се и једина преостала београдска Бајракли џамија, за коју се у путовођама наводи да је „недавно обновљена“.⁴⁵

⁴¹ М. Поповић, „Велики бунар Београдске тврђаве“, *Годишњак града Београда* XXIV, 1977, 31–36.

⁴² М. Поповић, „Турбе у Горњем граду Београдске тврђаве“, *Годишњак града Београда* XXXVIII, 1991, 61–70.

⁴³ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 177.

⁴⁴ Споменик Карађорђу, који се налазио на месту данашњег споменика Захвалности Француској, био је откривен 1913. године, а срушен од стране аустријских окупационих власти, у пролеће 1916. године

⁴⁵ Обнова џамије изведена је 1893. године по наређењу краља Александра Обреновића, види: D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977, 23–24.

Након шетње по граду, за шта је био довољан само један дан, страни путник је могао да оде и до Топчидера, омиљеног излетишта Београђана. За то је било потребно мање од пола сата вожње трамвајем. Ту се око „краљевског летњиковца“, односно Конака кнеза Милоша, налазио лепо уређен парк. Нешто даље, шетњом кроз Кошутњак, долазило се до места на којем је био убијен кнез Михаило. У немачким путовођама други излети по околини Београда нису били посебно препоручивани. Београђани су у то време радо одлазили до манастира Раковице или до нешто удаљеније Авале, на чијем су се врху тада налазиле развалине средњовековног града Жрнова.

На крају, завршавајући овај приказ остаје нам да се замислимо какав утисак на страног путника оставља савремена српска престоница. Након читавог столећа, Београд је и даље остао само пролазна туристичка дестинација. Поред Тврђаве и Калемегдана, који сада делују уређеније и привлачније, мало је знаменитости које би привукле посебну пажњу страног туристе. Ретки су музеји отворени за посетиоце, некадашњи дворови и репрезентативана јавна здања нису доступна, а понуда сувенира, чини нам се да је чак и мања него некада. Актуелну занимљивост представљају рушевине јавних здања пострадалих током последњег бомбардовања града 1999. године, као што је знатижељнике пре једног века привлачило место где је извршено краљеубиство. Несумњивим прогресом, који је остварен током протеклих стотину година, Београд није постао занимљивији страним туристима, а да ли ће тако и остати судиће они који се овом темом буду бавили почетком наредног столећа.

Zusammenfassung

Marko Popović

Belgrad in deutschen Reiseführern Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts

Die Reiseführer, denen im vorliegenden Artikel besondere Aufmerksamkeit gewidmet wird, folgen einem üblichen Erzählmuster: Vor Belgrad bietet sich einem deutschen Reisenden die Gelegenheit an, grundlegende Angaben über die Stadt zu lesen, in der er gerade ankommt. An erster Stelle erfährt er, dass es die Hauptstadt des Königreichs Serbien ist, es wird weiterhin auf die günstige geografische Lage Belgrads am Zusammenfluss zweier großer Flüsse verwiesen, was der Stadt eine besondere strategische Bedeutung als dem „Schlüssel zur Türkei“ verleiht. Aus einer weiteren Bemerkung erfährt man, dass Belgrad „bis vor kurzem“ eine orientalischstädtbauliche Struktur aufgewiesen habe, nun aber rasch in eine europäische Stadt umgewandelt werde. Als ein altes, mit türkischen Überbleibseln versehenes Stadtviertel wurde Dorćol herausgehoben, wo sich u.a. ein von spanischen Juden besiedelter Stadtteil befand. Die Tatsache, dass innerhalb eines abgeschlossenen türkischen Wohnviertels auch Sephardim lebten, die ihre Gottesdienste in einer Synagoge verrichteten, stellte eine geschichtliche Erscheinung dar, deren Wurzeln sich bis ins 16. Jahrhundert zurückverfolgen ließen.

Die Schilderungen der Sehenswürdigkeiten der Stadt und deren Denkmäler sind sorgfältig ausgesucht und dem damaligen Kenntnisstand entsprechend auch relativ zeitgemäß dargestellt. Es ist nicht zu übersehen, dass die Ausgaben der Reiseführer von Meyer und Baedeker in regelmäßigen Abständen mit erneuerten Informationen vervollständigt, indem u.a. Angaben zu neuen Bauten aktualisiert werden. Die empfohlenen Reisetouren sind jedoch unterschiedlich. Die Reisenden mit dem Reiseführer von Baedeker beginnen ihre Stadtbesichtigung, wie es auch heutzutage üblich ist, von der Burg auf dem Kalemegdan. Den Lesern der Reiseführer von Meyer wird ein Spaziergang in entgegengesetzter Richtung empfohlen – vom Hauptbahnhof zum Kalemegdan hin.

Schließlich bleibt die Frage offen, was für einen Eindruck die moderne serbische Hauptstadt auf ausländische Reisende macht.

Auch hundert Jahre später bleibt Belgrad nur ein vorübergehendes Reiseziel. Von der Burg und dem Kalemegdan abgesehen, die heutzutage ordentlicher und attraktiver wirken, gibt es wenige Sehenswürdigkeiten, denen ausländische Reisende besondere Aufmerksamkeit schenken würden. Es gibt wenige Museen, die besucht werden dürfen, ehemalige Schlösser und

repräsentative öffentliche Bauten sind nicht allgemein zugänglich und das Angebot an Souvenirs ist nach unserem Erachten bescheidener denn je. Aktuelle Sehenswürdigkeiten stellen die Überreste alter, im letzten Bombardement 1999 zerstörter öffentlicher Gebäude dar, ebenso wie es vor etwa einem Jahrhundert viele Neugierige zum Ort hinzog, wo das Attentat auf das königliche Ehepaar verübt wurde.

Trotz unbestreitbar gewaltigem Fortschritt, der im letzten Jahrhundert gemacht wurde, wurde Belgrad für ausländische Touristen kein bisschen attraktiver. Ob es auch weiterhin so bleibt, könnten nur unsere Nachfolger ermitteln, wenn sie sich demselben Thema Anfang des nächsten Jahrhunderts widmen würden.

Чедомир АНТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ОД ТИРАНЕ ДО АЛБАНСКИХ БЕСПУЋА

Албанска држава основана је у новембру 1912. године. Кнежевина Албанија била је шеста и последња балканска држава основана у новом веку. Ову земљу је аутор одреднице у *Britanici* још крајем 19. века описао, посежући за класичним делом седамнаесто-вековног историчара Едварада Гибона, као област која се „налази на домаку Италије, али је непозната као било која афричка земља“. Настала у области ниске обале и ослоњена на високе планине, за које су аутори једне југословенске информативне књиге о Албанији, објављене крајем седамдесетих година прошлог века, тврдили да би поравнате учиниле Албанију пространијом од Француске, ова земља је вољом великих сила и снагом суседа ограничена на области које природна граница одваја од остатка полуострва. Да се није налазила под заштитом Аустро-Угарске и Италије, малена земља, чија је привремена влада у почетку контролисала само два приобална града, била би у најбољем случају двоструко умањена, лишена дела морске обале и изласка на Охридско и Скадарско језеро. Албанија се ипак одржала у незнатно измењеним границама у односу на оне одређене 1913. године. Али тек што се завршио Први светски рат, започеле су године безвлашћа које су се окончале учвршћивањем Ахмед-бега Зогуа на власти. Моћни председник се 1928. уз помоћ Италије прогласио за краља (*mbret*) Албаније.

Раздобље мира завршило се већ у априлу 1939. када је Албанија за само седам дана окупирана од стране италијанске војске. После рата, 1944. године, у земљи је успостављен комунизам. Режим Енвера Хоџе (1944–1985) и његовог наследника Рамиза Алије (1985–1991) остао је упамћен по изолацији и репресији које је наметнуо становништву земље. Током скоро пола века, поред привремених приближавања Југославији, Совјетском Савезу или Кини, Албанија је била држава затворена према околном свету у политичком, дипломатском, привредном и сабораћајном погледу. Из Албаније су у иностранство одлазили ретки грађани, а у Албанију је долазило још мање страних посетилаца. Годинама је процес добијања визе за грађане Југославије захтевао компликовану процедуру којој је претходило подношење формулара са више стотина одговара на питања какво је било рецимо „Где сте били 1915–1916. године?“¹ У земљи није постојао приватни саобраћај, а до почетка осамдесетих година 20. века у Албанији није било железнице; ако би неко и посетио ову земљу приватно морао је са границе да позове такси, у земљи у коју је дошао није могао наћи водича, али је зато имао непрекидну и нескривену пратњу. Хотел у престоници државе (која се од средине двадесетих налазила у Тирани) није се значајно променио од 1916. када га је српски краљ Петар назвао шталом, и краја осамдесетих 20. века, када је истина постојала нова хотелска зграда, али је и она била подложна рестрикцијама струје а у купатилима није било топле воде. Прилике у земљи су се промениле тек деведесетих година 20. века.

* * *

Историју Албаније и њене слике каква је представљена у туристичким водичима, могуће је дакле посматрати у оквирима краћим од једног столећа. Током тог раздобља, које још увек није дуже од једног људског века, она је веома кратко била одредиште организованих долазака страних туриста. Албанија је у време десет година дугог трајања два светска рата била под окупацијом великих сила, а од 1912. до 1914, 1919. до 1926. и током 1997. земља се налазила у стању безвлашћа. Четрдесет и шест година трајања рал-социјалистичке диктатуре и наредних шест година ограничене демократије Албанија је била у потпуности или делимично затворена за посетиоце из иностранства. Дакле током деведесет и две године постојања, Албанија је шездесет шест година била у потпуности затворена

¹ У време преласка српске војске преко Албаније.

за организоване туристичке посете из иностранства, док је даљих шест година била тек делимично ослобођена своје традиционалне изолације. Може се рећи да је само за време тринаест година другог раздобља, крајем двадесетих и током тридесетих година 20. века и на прелазу из 20. у 21. век, Албанија била заиста отворена за странце, а тиме и за стране туристе. Од 1997. до наших дана, због напретка у стандарду, саобраћају и информационим технологијама Албанија је постала у великој мери слична многим средоземним земљама, чија релативна неразвијеност више није препрека већ подстицај туризму.

Значајно формативно раздобље везано је за краткотрајну стабилност коју је Албанији пружила Зогуова монархија. Биле су то године у којима је после велике привредне кризе, која је на Балкану досегла свој врхунац 1931. године, повећан број туриста у североисточном Средоземљу. Будући да би се свако путовање до Албаније у то време могло сматрати предугим и обилазним, логична туристичка рута водила је у Албанију преко неке од јадранских лука.

Путницима, који су на путовање од Трста на југ јадранском обалом пошли носећи са собом *Илустровани водич за Далмацију* издат у Бечу и Лајпцигу 1905. године², било је тешко да разлуче албанске обале Османског царства од лука независне Кнежевине Црне Горе. После Бара (Antivari) аутор је дао географски опис Скадра (Scutari), поред историјског прегледа навео је да у граду постоји хотел „Европа“³ и онда прешао на црногорски град Улцињ (Dulcigno). Тек уз кратак одељак посвећен луци Св. Јована Медовског (S. Giovanni di Medua) аутор спомиње Скендер-бега, и то као албанског националног јунака. Изостављајући Љеш аутор је скоро половину списка везаног за албанску обалу посветио највећој луци – Драчу. Он се бавио изгледом луке и цитаделе у граду, лингвистичким пореклу његовог имена и наравно богатом историјом овог града од античких времена, преко доба готске краљице Амаласвинте, византијске, норманске и анжујске управе, све до османског освајања. Ни спомена о хотелу или некој посебној занимљивости. Све до Валоне путника су према мишљењу аутора могла да занимају само ушћа река Шкумби (Skumbi), Семени (Semeni) и Војусе (Vojussa). Од којих само прва завређује пажњу и то зато што раздваја

² *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia - Lussin) Längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln* (Wien und Leipzig, A. Hartleben's verlag; 1905, 184-189.

³ Који није споменут у издању водича из 1902, 137-143.

Албанце-Геге од Албанаца-Тоска. На путу за Крф још две луке ишчекивале су путнике: Валона (Avlona) о којој је такође било могуће дати само неколико историјских података од којих је најзначајнији улога грчког насеља Аполоније у Коринтском рату (Пелопонеском рату), и Санта Каранта о којој је написано тек неколико пригодних реченица.

Један други немачки водич објављен је у Дрездену крајем 1931. године.⁴ Аутор овог водича посветио је читаво поглавље Албанији. Овог пута реч је била о држави која је имала и свој главни град и одређене знаменитости. Путнику је чак понуђен и речник од двадесет именица и стотинак речи које су од њих изведене, у опсегу готово истоветном као и на истом месту приложени новогрчки речник. Поред података везаних за географију, биљни и животињски свет и становништво Албаније, водич описује и политичку структуру албанске државе каква је успостављена после проглашења краљевине.⁵ Историја становништва Албаније дата је у општим цртама и на начин на који је обично представљена у енциклопедијама. Теорија о илирско-трачком пореклу изнесена је без било какве задршке, док је историја односа илирских државица и Рима дат као део националне баштине. Преглед средњовековне историје области представљен је кроз смењивање освајача: Гота, Словена, Бугара, Нормана, Анжујаца, Срба.⁶ Скендер-бег, феудалац који се током XV века годинама успешно супротстављао Османском царству, назван је националним јунаком. После описа пропасти његовог устанка 1468. уследио је преглед историје XIX века и, наравно, позната епизода са Али-пашом од Јањине. Аутор историјског прегледа очигледно није познавао раздобље националног препорода нити деловање Призренске лиге. Године независности описане су хронолошки, од успостављања нове државе 1912. године, успоставе Намесништва после Првог светског рата, проглашења републике и напоследку монархије.

Други део текста представља водич. Први његов део описује пут дуж албанске обале, поново од севера према југу. Овог пута споменути су сви важнији градови укључујући и Љеш. Ипак, само у вези са Драчем аутор се упушта у опис града и као знаменитост

⁴ Dr. Rudolf Sieber, *Führer durch Griechenland und Albanien nebst einem kleinen Sprachführer Deutsch-Albanisch and Deutsch-Neugreichisch*, Dresden 1931/1932, 21-43, 211-215.

⁵ Исто, 27-28.

⁶ Једини споменути владар из лозе Немањића био је Стефан Душан.

поред базара и цитаделе помиње и споменик низоземском официру Томсону. Тек потом пажњи читаоца препоручени су градови у унутрашњости. Пре свега главни град Тирана са своја четири хотела (Интернационал, Континентал, Рома и Гранд). Поред јавних зграда парламента и краљевске палате и државног музеја са античким скулптурама, посетиоцу је препоручено да посети многобројне исламске богомоље (мошеје). Тирана је већ у то време имала аеродром и електрану. Следеће препоручене дестинације биле су Скадар, Елбасан, Берат, Рогожина (Rogozhina), антички град и извориште реке Шкумбе. Затим, ту су Лушња, Берат и Валона и њихове знаменитости које углавном потичу из времена средњег века. Тек на крају описани су југ земље са средиштем у Ђирокастри и север са Скадром. Начин путовања није изричито споменут, али је извесно да се радило о нередовном аутобуском или аутомобилском саобраћају. Летовалишта готово да нису ни споменута, осим узгред када је реч о обали Охридског језера и Поградецу, највећем граду на његовој западној обали.⁷

На основама *Водича преко Грчке и Албаније* написан је и водич посвећен Албанији у *Приручнику о Средњој и Источној Европи* објављеном на енглеском језику у Цириху за 1932/1933. годину.⁸ Структура текста је већ класична: општи подаци о природним богатствима, географији и историји готово су истоветни. Ипак, овом приликом хронологија историје написана је детаљније и вероватно у складу са званичним виђењем прошлости албанског народа од стране његове владе. Историја Албаније тако почиње с краљем Аргоном који је 250. године п. н. е владао западним обалама Балкана. Споменута је и Призренска лига и представљена детаљнија хронологија историјских догађаја од успостављања независности 1912. године. Подаци о становништву и његовој етничкој структури наведени су у потпуности у складу са званичном државном статистици према којој осим Албанаца у земљи живе заједнице Влаха и Грка чији је број дат погрешно, пошто у збиру са Албанцима њихов проценат износи 109,8%.

Аутор је заинтересован и за економске прилике, па није пропустио да представи званичне податке према којима је током два-

⁷ Исто, 48

⁸ Taylor, S.D.P., *Handbook of Central and East Europe 1932/1933. A Handbook and Guide to Albania, Austria, Bulgaria, Czechoslovakia, Greece, Hungary, Liechtenstein, Poland, Rumania, Turkey, Yugoslavia and to their resources*, The Central European Times Publishing Co. Ltd: Zurich, 1932/1933, pp. 7-23.

десетих година увоз порастао за 100%, а албански извоз за више од осам пута. Ипак увоз је и даље био готово троструко већи од извоза.

Аутор је Албанију представио као земљу која би могла бити изванредно место за туризам. Разлоге за такву оцену он налази пре свега у великом броју занимљивих и старих градова и села, предивном планинском крајолику, и разуме се „животу испуњеном авантурама митског Истока“.⁹ Као занимљива одредишта он наводи Корчу, Москополе, Преспанско језеро, неколико градова у Епиру, међу којима и Ерсек, тврђаве Вијушу (Vijosa) и Келсиру (Kelsyra), и разорени град Тепелени у ком је 1809. Али-паша срео Бајрона. Наравно, на сиромашнијем северу могло се наћи више егзотике: Мирдита са својом тек недавно угашеном државном традицијом, својим капетаном и „Бискупом од Ороша“ чије жене оплакују Скендер-бега; бискуп је потчињен самоме папи а његова црквица има статус катедрале, чинили су се као живи остатак позног средњег века. После Мирдита чинило се вредним обићи Кроју, Св. Јована Медовског, Берат, Санта Каранту (Саранду) и Бутрино. Са изузетком Св. Јована Медовског где је тврђаву обновио султан Селим I, сва остала места значајна су пре свега због античких археолошких остатака. Аутор је чак, без и мало сумње навео и како је Бутрино (Buthrotum) основао Менелај, син тројанског краља Пријама. Напослетку, изнесени су основни подаци о већим градовима: Тирани, Корици, Скадру, Елбасану, Аргирокастру (Ђирокастру), Берату, Валони и Драчу, међу којима онај о пореклу имена престонице земље (назване по Техерану) и етничком саставу Скадра. Будући путници обавештени су и о томе да у Тирани могу да купе четири дневне новине и један недељник, истина на албанском. Међу шеснаест страних дипломатских представништава у Тирани, само су два била неевропска, и то представништво САД и Јапана.¹⁰ Намерници су могли и да се осигурају током боравка у Албанији, али само у италијанским компанијама, док су могли и да посете Туристичку канцеларију Албаније, али на Авенији Клебер у Паризу.¹¹

У издање *Приручника* за 1934. годину Тејлор није унео нове податке, само је том приликом наведено свега девет страних дипломатских представништава, док је у вези са привредом земље приметио како су страна улагања неопходна уколико постоји жеља

⁹ Исто, 19.

¹⁰ Исто, 16.

¹¹ Исто, 21.

за њеним напретком. Да се земља у међувремену развила сведочи-ла је и чињеница да је сада постојала и туристичка организација у Албанији окупљена у КТАМ (*Klubi turistik automobilistik mbretor*) – Краљевски туристички и аутомобилски клуб. Овога пута тексту о Албанији придодато је и осам црнобелих фотографија.¹² Издање из 1934. године је с мањим изменама прештампано три године касније.

* * *

Туристички водичи који су представили простор савремене Албаније у раздобљу између 1902. и 1937. приказали су једну земљу која је тек требало да буде откривена за ширу европску јавност и посетиоце. Земља митског истока била је саобраћајно толико скрајнута да су је првих деценија постојања организованог туризма посећивали само на путу између северних јадранских лука (Венеције и Трста) и Леванта. Тек од стварања модерне албанске државе и успоставе краљевине туризам се повећао и добио институционалне облике: прво кроз представништво у иностранству, а затим и организацијом у земљи. Занимљиво је да поред непостојећег речног и железничког саобраћаја који се у приручницима с краја тридесетих година више уопште не спомињу, авионски саобраћај међу албанским градовима постоји још од краја двадесетих година 20. века. Поред авиона спомињу се аутобуси, аутомобили и чак мотори, којима су туристи били превожени. И поред тога што се туризам убрзано развијао све до успостављања италијанске окупације, само упоређење различитих издања Тејлорових приручника показује како је Албанија постепено губила независност. После Другог светског рата Албанија је престала да буде значајна мета туриста, и то се изменило тек 1990. када је по први пут у туризму препознат значајан сегмент будућег развоја Албаније.¹³

¹² Taylor, S.D.P., *Handbook of Central and East Europe 1934. A Handbook and Guide to Albania, Austria, Bulgaria, Czechoslovakia, Greece, Hungary, Liechtenstein, Poland, Rumania, Turkey, Yugoslavia and to their resources*, The Central European Times Publishing Co. Ltd: Zurich, 1934, str. 5-27.

¹³ Туристичка карта Албаније из 1990. приказује земљу с њеним путевима, аеродромима, историјским и културним знаменитостима и четрнаест значајнијих градова.

Zusammenfassung

Čedomir Antić

Aus Tirana bis ins albanische weglose Gelände hin

Die Geschichte Albaniens wie auch das Bild Albaniens in Reiseführern lässt sich in einem Rahmen betrachten, der kürzer als ein Jahrhundert ist. In dieser Zeitspanne, die immer noch nicht wesentlich länger als die Lebenszeit eines Menschen ist, war Albanien kurzfristig ein Reiseziel für den organisierten Fremdenverkehr.

Die Reiseführer, die das Gebiet des modernen albanischen Staates zwischen 1902 und 1937 vorstellen, zeigen ein Land, das von der europäischen Öffentlichkeit und ausländischen Besuchern erst entdeckt werden sollte.

Dieses mythische Morgenland lag abseits aller Reisewege, weshalb es in den ersten Jahrzehnten des organisierten Tourismus nur von Reisenden besucht wurde, die aus den adriatischen Nordhäfen wie Venedig und Triest in die Levante (zu Wasser) fuhren.

Nach der Gründung des albanischen Reiches und damit eines modernen albanischen Staates gewann der Tourismus immer mehr an Bedeutung und wurde zugleich auch institutionalisiert: zuerst durch die erste Vertretung im Ausland, danach aber auch durch eine touristische Organisation zulande. Es sei hier betont, dass neben dem inexistenten Wasser – und dem Eisenbahnverkehr, der in dem der Reiseführern in den späten Dreißigern kaum noch erwähnt wurde, auch der Luftverkehr zwischen den albanischen Städten eine wichtige Rolle spielte, der nämlich schon Ende der 20er Jahre des 20. Jahrhunderts eingeführt wurde. Neben Flugzeugen wurden als Transportmittel für Touristen Omnibusse, Autos und sogar Motorräder angegeben.

Obwohl der Tourismus bis zur italienischen Okkupation im schnellen Wachstum begriffen ist, lässt ein Vergleich mehrerer Ausgaben der Handbücher von Taylor (Taylor, S.D.P., *Handbook of Central and East Europe. A Handbook and Guide to Albania, Austria, Bulgaria, Czechoslovakia, Greece, Hungary, Liechtenstein, Poland, Rumania, Turkey, Yugoslavia and to their resources*, The Central European Times Publishing Co. Ltd: Zurich) deutlich zeigen, dass dabei die Unabhängigkeit Albaniens Schritt für Schritt verloren ging.

Nach dem zweiten Weltkrieg war Albanien für Touristen kein wichtiges Reiseziel mehr. Zu einer Wiederbelebung des Tourismus kam erst nach dem Jahr 1990, als er zum ersten Mal als bedeutendes Segment der künftigen Entwicklung Albaniens erkannt wurde.

BLUE GUIDE

Albania

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СЛИКА ГРАДА МЕЊАНА У ЗЕМЉОТРЕСИМА – КОТОР У ВОДИЧИМА ЗА ПУТНИКЕ

Током историје градови мењају изглед најчешће пропадањем, ратним и природним разарањима, као и функционалном изградњом и праћењем стилских токова. У покушајима реконструкције првобитног стања и утврђивања времена обнове споменика културе, поред археолошких и архитектонских истраживања, писана грађа представља извор сазнања и омогућава сагледавање споменика у ширим оквирима културних и друштвених токова времена у којем су се промене дешавале. У истраживању историје и културе неког подручја, водичи за путнике могу да понуде низ корисних информација о стању споменичког наслеђа у одређеном времену. Овом приликом, водичи као извори сазнања биће разматрани на примеру истраживања прошлости Котора и специфичног проблема са којим се град сусретао током своје историје – учесталим разорним земљотресима. Један од циљева туристичких водича јесте упознавање посетиоца са актуелним изгледом споменика културе. Управо ова димензија је драгоценa за истраживача прошлости Котора. Два водича за путнике, један писан пре, други убрзо након Другог светског рата, пружају информације о изгледу града пре последњег земљотреса 1979. године, односно пре обимних истраживања која су донела нове и често изненађујуће резултате. Премда у свом раду оријентисани ка презентовању културе, историје и архивске грађе

Котора и Боке, дон Иво Стјепчевић и дон Нико Луковић опробали су се и у писању водича. Дон Иво Стјепчевић је написао *Вођа по Котору*, 1926. године, а дон Нико Луковић *Бока Которска. Културно-историски вођ*, 1951. године. Компарацијом изгледа града у овим водичима и садашњег стања уочавају се бројне промене, али и константе од којих је састављена традиција града.

У време када туристички водич као дефинисани поджанр није постојао, његове саставне елементе можемо наћи у другим књижевним делима, која су као циљ имала афирмацију града заинтересованој публици. За истраживање изгледа Котора у прошлости и његовог свакодневног живота, изузетни извори јесу два књижевна дела настала у 16. и 17. веку – ренесансна поема *Опис залива и града Котора* (писана пре 1557. г.) которског песника Ивана Боне Болице,¹ и барокно дело Тимотеја Цизиле *Златни во* (око 1624. г.). Важно је истаћи да су дела настала како би се представили град и његова властела европском кругу учених људи, посебно оном у Венецији. Због такве намене, ова дела имају концепт близак модерним туристичким водичима. Заједничка им је идеја представљања природе, изгледа града и његове историје, као и живота који се одвија на његовим улицама и трговима. Цизилине речи из прве половине 17. века, лако би се могле заменити неком реченицом из савремених водича: „У Котору постоје рушевине многих дивних оштећених здања и бројних цркава које су разни земљотреси срушили или које су пропале од дуготрајности, будући да је ово тле подложно и једном и другом.“²

Књижевни опус Боне и Цизиле представља културну традицију Котора, те се у водичима двојице познаваоца историје града, дон Ива Стјепчевића и дон Ника Луковића, могу уочити одједи, речник и атмосфера старијих представа града и његовог природног окружења.

¹ Бонина песма *Descriptio sinus et urbis acriven* представља фиктивно путовање према Вергилијевом узору, односно прожимање реалног и надреалног у опису Боке и Котора. Песму је посветио свом ујаку, Илији Загуровићу, који је и сам био песник, в. Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица. *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, приредио С. Калезић, Цетиње 1996, 35–43, 319–329.

² Аналисти. *Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, приредио М. Милошевић, Цетиње 1996, 76.

Поред ових набројаних дела, биће речи и о појединим путописима које су, боравећи у Котору у 19. веку, писали Италијани. Муцио Томазини (*Ботаничка путовања по которском округу* (изд. на нем. 1835. г.), Бартоломео Бјазолето (*Путовање саксонског краља Фридриха Аугуста у Црну Гору* 1838. г.) и Антонио Балдачи (*Босна Которска и Црногорци. Утисци са путовања и забиљешке које треба да послуже за увод у флору Црне Горе*, из 1885. г.) преносе искуства и дају запажања и информације својим сународницима и будућим путницима који намеравају да посете овај крај.

Концепт рада је замишљен да се издвоје и представе поједине теме у поменутиим водичима, а затим да се кроз тако дефинисане области анализирају начини на који су аутори посматрали и бележили одређене феномене. Неколико тематски издвојених целина се готово обавезно налази у делима која за тему имају опис Котора и Боке. Основна подела, које се углавном држе сви аутори ових дела, јесте подела на град и природу која га окружује. Овом приликом, пажња ће бити усмерена на неколико саставних делова водича: природно окружење, град и његови споменици културе, историја Котора и туристичке информације у ужем смислу које су биле актуелне у прошлости.

За разлику од града који се током своје историје мењао, природа је углавном остала непромењена. Речник који путници и аутори водича користе за дескрипцију географског положаја Залива и Котора није се пуно мењао од Порфирогенитовог записа из 10. века до модерног доба. Често цитиран опис Котора Константина Порфирогенита у *De administrando imperio* гласи: „Град Котор значи на језику РOMEЈА сужено и стиснуто, зато што море улази као уски језик до 15 и 20 миља и на крају мора је град. Уоколо овог града су висока брда, тако да се сунце види само лети у подне, а зими никада.“³ Доживљаји дугачког залива стешњеног између окомитих брда, а потом и положаја града под брегом који се као природна утврда уздиже над њим, прерасли су у општа места, која се сусрећу и у водичима о којима ће бити речи.

Вођа по Котору дон Ива Стјепчевића по научној валидности и обиљу коришћене архивске грађе, представља незаобилазну литературу за истраживаче историје и културе Котора. Умешност аутора да прилагоди научни метод захтевима водича, огледа се у способности да приближи сложене проблеме из области историје посетиоцима и свима онима који желе да се упознају са Котором. Научнички сензибилитет и изражени осећај за меру условили су код дон Ива Стјепчевића врло суздржан речник којим се описују лепоте природе. Аутор се на почетку обраћа путнику, који у то време у Залив упловљава паробродом, и истиче како ће лепота Боке Которске „као неком чаробном силом оживјети његову суморну душу“.⁴

По концепцији и стилу писања различит од претходног, водич дон Ника Луковића одсликава намеру аутора да напише приручник који би ближе упознао домаће и стране путнике са Заливом и његовим реткостима и знаменитостима. Стога, у првом делу аутор разматра општа питања (географију, становништво, климу, флору и фауну, историју), а потом знаменитости систематизоване по градовима. Пристрасност за родни крај уочава се у описима природних лепота, односно у богатим епитетима: „Бококоторски Залив са Ловћеном представља чудесно дјело природе, којему је тешко наћи равна у свијету.“ Према дон Н. Луковићу, светски аутори-

³ Византијски извори за историју народа Југославије, т. II, приредио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 23.

⁴ I. Stjepčević, *Vođa po Kotoru*, у: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 361.

тети у оцењивању природних лепота оценили су да је Бока један од најлепших крајева у свету и један од најромантичнијих крајева у Југославији. Следе описи биља, обале, чаробне месечине при којој се „...у мору огледају куће, палаче и цркве са звонницама, па ти се чини да су то тајанствени станови сирена.“⁵ Речник сличан ренесансном и барокном, какав су користили Иван Бона и Тимотеј Цизила, када Боку и Котор упоређују са митолошким бићима, античким или славним италијанским градовима.

Тако песник Иван Бона жели да „отечества мог опишем дом“, његове „небодотичне горе“, ушћа, залив, „стјеновите шкриље“, стене. Певање о Боки започиње речима: „У заселку дугом је залив...“ Описује песник и цветне долине, дрвеће, плодне вртове који се нижу изван градских бедема.⁶ Век касније, Тимотеј Цизила описује необичан облик Боке речима: „Залив се пружа у облику змије...“ Оцењује како је природа овог краја изузетно разноврсна: „Изгледало је да оно што природа има подијељено и расуто на разним мјестима по свијету, овдје као да је на сажет начин сјајно сакупљено: планине, брежуљци, долине, ливаде, поља, пашњаци, ријеке, извори, потоци, виногради, маслињаци, мора, рибе, птице, дивљач

⁵ Н. Луковић, *Бока Которска. Културно-историски вођ*, Цетиње 1951, 9–15.

⁶ Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица, 321–325.

и животиње свих врста, уз све друге ствари, које због потребе и уживања људи, обично се појединачно могу наћи у разним покрајинама.“⁷ Када Цизила говори о утврђењу и брду Свети Иван, он сасвим у духу туристичких водича примећује како је тврђава намењена за заштиту, али и да истовремено омогућава леп поглед.⁸ Израз који недвосмислено говори о намери Цизиле да читаоцима предочи могућности уживања у архитектонским и природним лепотама Котора.

Изузетан опис природе Бококоторског залива даје ботаничар Муцио Томазини, који је у Котору боравио 1827. године по службеној дужности, напомињући како још ни један ботаничар није стигао до ове „најудаљеније тачке аустријске државе“. Премда говори претежно о флори, коју упоређује са далматинском и проналази пријатна изненађења, задржава се у више наврата и на опис залива и града. „Када се плови кроз залив Боке, који се многобројним кривинама увија између оштро осјенчених планина, код сваке сљедеће кривине отвара се нови поглед и мијења садржај пејзажа. Продирући дубље у лавиринт планина, све више се осјећа стегнутост, да би био потпуно стјешњен код пристајања у Котору, који постаје стварност тек када му се потпуно приближиш. Градић лежи сакривен у дубини залива, у подножју градске тврђаве, која ту стоји као да се одвојила од планине Седло (Ловћен – прим. прев.), а која је тако названа због свог изгледа, који са отвореног мора потсјећа на седло. Стиче се утисак да се планина стропоштава у дубину, а да поједине стијене заостају да пријетећи висе, као да ће и оне ускоро почети да се откидају.“⁹

Убрзо након Томазинијевог описа, своје утиске о Боки објавио је и Бартоломео Бјазолето. Посетио је овај крај у пратњи саксонског краља Фридриха Аугуста, заштитника природних наука, који је у пролеће 1838. године путовао по Истри, Далмацији, али и Црној Гори и Боки, ради упознавања биљака тих крајева. Краљ путује новим елегантним паробродом Конте Митровски (пароброд аустријског Лојда, који полази из Трста, познат у то време и као брзи Лојдов пароброд) у пратњи своје свите. Уласком у залив, Бјазо-

⁷ Аналисти. Хроничари. Биографи, 98.

⁸ Исто, 52.

⁹ Mucio Tomazini, *Botanička putovanja po kotorskom okrugu*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 36.

лето истиче како је залив врло дугачак, вијугав, али и широк попут великог језера, којег затвара ланац високих кречњачких планина. Обалу окружују добро обрађена поља и бујно растиње. Највише има винограда и маслињака, али и мурви, ловора, смокава, кедрa и наранџи. „Чемпреси лијепих пирамидалних форми, који се ређају, дају овим плодним терасам још више елеганције.“ Каже да се на скоро сваких педесет корака на обали сусрећу лепе виле, „или пространи град са црквама, капелама и другим, а што се рефлектовало као у огледалу у оближњој води, а која је у цијелом заливу потпуно умирена, или тек само намрешкана. То долази због тога што је залив са свих страна затворен непрекидним ланцем планина и што се вјетар не може силовито развити.“¹⁰

Особеност Боке јесте њена клима коју карактерише обиље кишних дана преко целе године. За климу дон Нико Луковић наводи податак да је Херцег-Нови зими најтоплији у Југославији (средња годишња је 17.1 °C, а у јануару 10 °C). Утицај државне политике је

¹⁰ Bartolomeo Bjazoleto, „Putovanje saksonskog kralja Fridriha Augusta u Crnu Goru, 1838. g.“ у: *Crna Gora vrata Balkana*, 77–78.

видљив, чак и када је реч о флори и фауни – да народна власт улаже велики напор у пошумљавању бокељских голети. Детаљно пописује флору и фауну, да би на крају поменуо и да у зидинама *San Giovanni* живи посебна врста пужа *clausilia catharensis*. За потребе водича закључује како је због благе климе у Боки могуће продужење туристичке сезоне.¹¹

Утисци страних путописаца су ближи реалности. Као што би се и очекивало, прецизне климатске одлике краја износи један ботаничар Муцио Томазини: „У љетњем периоду у Котору сунце се појављује око 7 часова ујутро, након што избије иза Ловћена. Послије подне залази већ око 5 часова иза брда Врмац, које је на западу од града. У току дана влада велика спарина, неочекивана за ову географску ширину, но то је условљено затвореношћу залива стијенама које одбијају сунчеве зраке и спречавају провјетравање. У извјесно доба дана термометар се пење и до температура виших од оних у Далмацији, гдје су љетње врућине ублажаване морским вјетровима, нарочито сјеверозападним...” Запажа и бројне падавине током летњих месеци, а које се зими претварају у непрекидне пљускове: „Честе падавине из облака који се скупљају око оближњих високих врхова изнад Залива, дају вегетацији овог краја свјежину, а која потпуно изостаје код флоре Далмације.” Томазини закључује: „... У току дана влада велика спарина, неочекивана за ову географску ширину, но то је условљено затвореношћу залива стијенама које одбијају сунчеве зраке и спречавају провјетравање...”¹²

У обиљу фантастичних и митолошких описа која чине знатан део *Bove d'oro*, издвајају се Цизилина непосредна запажања природе и градског живота. На такав начин говори и о климатским условима, о зимским ветровима од којих је град заштићен брдима, о томе како се зими море заледи јер се меша са слатким водама. Честе су кише уз које долазе и поплаве, које никако да престану, „па се становницима чини да је стигао нови општи потоп”. Због велике влажности у Заливу, током целе године могу се видети магле.¹³

Након увида у речник којим су домаћи и страни посматрачи описивали необичну, и помало сурову, природу Боке, треба се осврнути и на начин представљања града и његове историје у различи-

¹¹ Н. Луковић, *Бока Которска*, 24.

¹² Мучио Томазини, *Ботаничка путовања*, 38.

¹³ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, 51–54.

тим временима. Реконструисање слике града у одређеном времену захтева вишеслојну анализу делова од којих је састављена. Неколико оваквих тема улази у састав туристичких водича. Тако се говори о изгледу града, његовима знаменитим грађевинама, историји, али и о животу, трговини, спортским и културним дешавањима. Изглед Котора се обликовао делимично свесним променама, праћењем стилских токова, али и оним наметнутим неконтролисаним променама које носе са собом природне катастрофе – земљотреси и пожари. Као израз таквог тока, данас у граду постоји једна необична симбиоза стилова и традиција коришћења многобројних сполија архитектонске скулптуре и грађевинског камена са разрушених здања. Последњи разорни земљотрес, 1979. године, условио је обимна истраживања, која су изнела на видело један број до тада непознатог зидног сликарства, као и друге уметничко - архитектонске целине. Два водича Стјепчевића и Луковића представљају нам слику града пре његове последње обнове, као и пре и након Другог светског рата.

Дон Иво Стјепчевић разматра знаменитости града, које је поделио по поднасловима: Главна градска врата, Трг обале, катедрала Св. Трипуна, Реликвијар катедрале, Бокељска морнарица, саркофаг Андрије Сарацениса, Гурдић, црква Св. Јосипа, Св. Ана, Колеђата, пут на тврђаву Св. Ивана, Црногорски пазар, црква Св. Николе, Св. Лука, Музеј, црква Св. Кларе, Поглаварство среско, зграда Државне полиције, католичко дечје сјемениште, градско трговиште на обали. Одабир података је направљен да слика о знаменитостима буде сажета, али и довољно информативна. Прецизно излаже историјске податке, приликом описа уметничких споменика уочава најважније детаље, основни текст и напомене садрже обиље латинских натписа и извода из архивске грађе. Међутим, ове особине које прате целокупно његово научно дело, овом приликом су усмерене на путника, кога води кривудаваим улицама Котора, представљајући му сачуване делиће историје града. Како то изгледа, илуструје део из водича: „Кад је путник оставио лађу и упутио се обалом, остављајући на лијевој страни бивше бродоградилиште и опћински перивој с врло удобном каваном 'Дојми', која грађанима служи за одмор и пригодне забаве, долази до градских врата која су зидана год. 1555. за време провидура Бернарда Рениер, на којег се односе почетна слова В. Р.“¹⁴ Код Стјепчевића су опис, датовање и стилско

¹⁴ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 366.

одређивање споменика настали пре последњег земљотреса, те се у многим појединостима разликују од данашњег изгледа, измењеног новијим сазнањем. Говорећи о катедрали Светог Трипуна, Стјепчевић износи бројне податке у сажетој и јасној форми, који користе и заинтересованим посетиоцима града и истраживачима старина Котора. Задржава се на променама и реконструкцијама које је Катедрала доживела након два разорна земљотреса у прошлости, 1563. и, нарочито, 1667. године.

Истиче најважније промене које су извршене на Катедрали: након земљотреса 1563. године уклоњена је купола, док су 1667. године срушени звоници и прочеље, те су у обнови која је уследила изграђени. Данашњи изглед Катедрале је реконструкција након последњег земљотреса 1979. године, и одражава новија сазнања, нарочито када је реч о унутрашњости, будући да су на потрбушјима лукова откривени остаци фреско сликарства из 14. века, а са фресака у главној олтарској апсиди, од раније познатих, скинут је малтер који их је дуго времена скривао.

На сличан начин као Иван Бона средином 16. века, Стјепчевић олакшава сналажења путника у граду. Набраја споменике и цркве које се налазе у улици изнад Катедрале, од којих се посебно задржава на цркви Светог Павла, а затим и другим до Колеђате. „Крене ли пак путник сјеверним смјером из улице за црквом Св. Трипуна, прошавши покрај државних тамница, доћи ће до цркве св. Јосипа, саграђене год. 1631. уз цркву Св. Крижа...”¹⁵ Како улицу која од Катедрале води ка Гурдићу и даље ка Колеђати, Иван Бона у песми приближава онима који нису видели Котор: „Двије су цесте од трга, па једна ка Гурду води...“; а затим даље: „Скрени, о путнице, пут и праг апостол ће ти Павле/ у цркви да подастре својој први канда од свијех./ Бенедикт од Нурсије слиједи, а до њег први криж/ новог манастира светост отвара женскога ту.”¹⁶

У водичу дон Ника Луковића сваки град и насеље у Боки посебно су обрађени са становишта њихове културе и историје. Када пише о Котору, поред споменика културе, набраја и знамените Которане. Послератни дух јасно се уочава када говори о которском бискупу Франу Ућелинију–Тици: „...својим културним и хумани-

¹⁵ Исто, 372.

¹⁶ Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица, 328.

тарним радом, особито залагањем за братство и јединство и вјерску трпеливост, везао је своје име за Котор на вјечита времена.¹⁷

Помињући преплићање уметничких стилова на сачуваним споменицима, истиче: „А да није страдао од пожара и потреса, био би риједак примјер средњовјековног града.“¹⁸ Луковић у врло кратким цртама помиње најзначајније промене које су се десиле након два велика земљотреса у 16. и 17. веку, не задржавајући се на детаљима. Не заборавља

на живу слику коју његове речи треба да изазову код читаоца, те истиче како прочеље Катедрале „са залеђем дивље природе, оставља на гледаоца незабораван утисак“. Описује највеће цркве Котора, а за Госпу од здравља у брду Свети Иван каже да је „средишна естетска тачка утврђенога бријега, одакле пуца ванредан видик на троугласти град и базен.“ Према његовим речима Котор има сасвим јединствено утврђење, које је његова „највећа атракција“.¹⁹

Како је град изгледао пре оба велика земљотреса у 16. и 17. веку, предочавају Иван Бона Болица, шетајући улицама града пре 1563. године, а потом и Тимотеј Цизила чији подаци сведоче о променама које су уследиле након ове године, али пре великог земљотреса 1667. године.

Бона набраја у свом путовању кроз град многе цркве које су време и земљотреси уништили, те је његово путовање кроз град, често једини траг да се установи место где су се оне некада налазиле.

¹⁷ Н. Луковић, *Бока Которска*, 151–152.

¹⁸ Исто, 155.

¹⁹ Исто, 154, 157, 164.

Када описује сам град, помиње и важне свакодневне активности грађана, које говоре о устројству и начину живота и друштва. Стога је ова песма важан књижевни извор за истраживање историје, културе и друштва Котора 16. века. Болица врло сликовито представља девојке у расправи која ће прва да захвати воду из извора на Пучу или поворку берача плодова. У град се свакодневно довозе вино и житарице, док се пред високом палатом састају бројни људи да мере на судској ваги, неко зове адвоката, неко гласно противуречи. Тада су у Котору постојале бројне радње с робом из далеких крајева. Описује како се на тргу састају да уговарају трговачке послове, али и да се дели правда. Следи детаљан опис самог града, зидина, палата и цркава, посебно унутрашњости Катедрале.

С друге стране, премда настао као прослављање породице Болица, *Bove d'oro* јесте и нека врста путописа кроз Котор. Посматрани са данашњег становишта, Цизилини изрази и речник повремено постају готово туристички: „Унутар Котора налазе се веома лијепе цркве...“, да би затим уследило уобичајено претеривање, како се ревност у обављању служби у њима, не може наћи у целој Далмацији.²⁰ У духу смењивања реалистичних описа и фантазије, што је одлика целокупног *Bove d'oro*, Цизила представља и Катедралу, те каже како су њени звоници виши од оних на цркви *San Francesco della Vigna* у Венецији. Говори о свечаностима прославе светог Трипуна и светог Марка, као и о сајмовима који су се одржавали пред Катедралом. Неки подаци су изузетно важни са становишта научне критике, као у случају када Цизила пише о цркви Свете Марије Колеђате, рекавши како је то прва саграђена црква у Котору и као потврду доноси тзв. Андреацијеву повељу о изградњи ове цркве, те сматра да је то био први бенедиктински манастир. Велику пажњу Цизила посвећује животу племства, посебно Болица, те пише о њиховим палатама и вилама. Запажа како у граду има лепих кућа и палата од белог камена, чији се подови у собама и двориштима покривају добро углачаним белим и црвеним каменим плочама.²¹

Перцепција града и његове историје зависи од културних модела који су прихваћени у датом историјском периоду, али и од порекла аутора и сврхе бележења утисака. Тако се у водичима и путописима Которана најчешће читају хвалоспеви о граду, његовим културно-историјским споменицима, о одећи и понашању станов-

²⁰ Аналисти. Хроничари. Биографи, 57.

²¹ Исто, 57–84.

ника, њиховим животним навикама, о изгледу и богатству природе која окружује Котор. Са друге стране, странци, најчешће Италијани који навраћају по неком послу у Котор много су критичнији.

Утицај времена у којем водичи настају најјасније се уочава у одабиру историјских догађаја којима се поклања већа пажња, али и према целокупном духу у којем је водич писан. Дон Нико Луковић 1951. г. приликом прегледа историјских дешавања, највећи део посвећује народноослободилачкој борби. Када говори о становништву, према попису из 1948. године у Боки живи 34.035 становника, који су по националној припадности Црногорци, Срби и Хрвати, а по верској 3/4 су православни, а 1/4 католици. Време у којем је написан одражава се у констатацији да „једни с другима живе у примјерном братству и јединству“.

Нешто раније, 1942. године, Елио Миљорини издаје у Италији водич кроз Црну Гору. Издат је у оквиру едиције *Paesi d'attualità. Collana di monografie geografiche*, у оквиру које је представљено шеснаест земаља које су биле од посебног интереса за тадашњу Италију (Сирија, Египат, Тунис, Далмација, Корзика, Хрватска, Турска, Кенија, Украјина, Судан, Јапан...) Миљорини разматра Црну Гору са неколико становишта: географије и назива Монтенегро, важних историјских дешавања, физичких особености земље, затим представља становништво, економску ситуацију, регије и насеља. Истиче како је током више векова могао да се осети благородан цивилизацијски утицај Италије, посебно Венеције, са којом је Црна Гора имала политичке, економске и културне односе. Пошто је Котор у то време био анектиран од стране Италије, помиње се само узгред. Миглиорини представља политичке промене граница, посебно након Мусолинија, те се у то време Црна Гора граничи са *la provincia*

italiana di Cattaro. Највише га интересују путеви, која места спајају, колике су дужине, њихова удаљеност од већих места – тако да се стиче утисак да је у питању туристички водич за окупацију. Тако истиче посебно пут Котор – Улцињ у дужини од 106 км, од посебног интереса за туризам, јер иде дуж ривијере. Такође, Котор – Цетиње 44 км., који су направили Аустријанци 1875–1881. Са бројним серпентинама дуж брда високог 984 м. Каже да након Котора долази дуж обале Будва са 500 становника, која је *una cittadina di tipo veneziano*.²²

Како су неки историјски догађаји прерасли врло брзо од њиховог дешавања у легенду, најбоље сведочи пример одбране Котора од напада Хајрудина Барбаросе у првој половини 16. века. Пример је врло сликовит јер се његово бележење може пратити од живог сећања Ивана Боне Болице, преко Цизиле, до аутора водича из 20. века. Одбрана која се догодила пред северним вратима и бедемима, постала је део легенде која се препричава приликом помена изградње овог дела которске утврде.

Изузетно вешто у сажетој форми дон Иво Стјепчевић доноси најважније податке из политичке и друштвене историје Котора, уврстивши међу значајније историјске догађаје, додуше у једној реченици, и напад Хајрудина Барбаросе 1539. г. „јаким бродовљем“.²³ Дон Н. Луковић истиче да су северна градска врата споменик одбране града против флоте Хајрудинове, која је допловила до њих...²⁴ Сведочанство које су писци 16. и 17. века посебно истицали и опевали, у туристичком водичу из прве половине 20. века остаје значајан историјски догађај вредан сећања.

Како су водичи Стјепчевића и Луковића оријентисани на представљање историје и уметности Котора, туристичке информације у ужег смислу су врло оскудне. Недостатак оваквих информација сведочи и о реалној ситуацији која је постојала у то време, када је туристичка понуда била доживљавана на другачији начин од данашњег. Обновом града после земљотреса 1979. године, почело се са озбиљнијом презентацијом културно-историјских споменика, али и свих других видова туристичке понуде. У време писања водича Стјепчевића и Луковића, а посебно у време посета италијанских путописаца 19. века, туристичка и угоститељска понуда Котора из-

²² Elio Migliorini, *Il Montenegro*, Paesi d'attualità 7, Roma 1942.

²³ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 364.

²⁴ Н. Луковић, *Бока Которска*, 155.

гледала је знатно другачије. Тако дон Иво Стјепчевић даје списак установа које могу да буду од практичне важности за разне посетиоце: школе, поморска академија, друштва, банке и, што је посебно важно за туристе – паробродско друштво Бока које организује пловидбе заливом, и туристичке агенције „Јадранске пловидбе“, „Дубровачке пловидбе“ и италијанска „Puglia“. У оквиру легенде мапе набраја и четири хотела.²⁵ Актуелни су и данас подаци које Стјепчевић помиње – да је град добио из Грбља пијућу воду 1917. г., а електричну расвету 1925. г. Водич дон Ива Стјепчевића садржи све што треба добар водич да има, те стога на крају читамо: „На растанку, путниче, желећи ти сретан повратак у твоју отаџбину, препоручујем ти, да упутиш твоје пријатеље, и да они посјете овај крај, који је природа, а и људска рука – барем у прошлости – тако богато обдарила.“²⁶

Нико Луковић још мање говори о практичним информацијама, те упознаје читаоце са могућношћу организовања излета из Котора аутобусима, моторним лађама и паробродима, по околини.²⁷

Како су изгледале кафане и гостионице у Котору крајем 19. века, сведоче детаљни описи Антонија Балдачија: „Многи путници или писци износили су да се у Котору живи лоше из више разлога. Тамо има мало гостионица и локанди.“ Затим, у духу некадашњих прописа, какви су се издавали од времена када је Котор ушао у састав Републике Венеције 15. веку, Балдачи додаје: „Усталом, за народ је боље овако, као и за Црну Гору, јер би са вином и пићима било сталних сукоба и повреда.“

Опис друштвеног живота у кафани: „Између бујних биљака и пењачица, које формирају башту и на диван начин покривају античке зидове, постоји нека врста кафане и пивнице, гдје може скромно да се једе и пије. Увече се ту окупи цио друштвени слој: аустријски војници са њиховим официрима, грађани и оно мало друштвеног крема којег има град. Шета се морском ривом, посматра се природа, наклапа се, плеше, свира и на сваки начин разгљаје душа. У овој прастарој луци сви су браћа и ја сам се ту дивно осјећао.“²⁸ Погледајмо како су се посетиоци Котора сналазили за

²⁵ I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 363.

²⁶ Исто, 378.

²⁷ Н. Луковић, *Бока Которска*, 173.

²⁸ Antonio Baldači, „Boka Kotorska i Crnogorci. Utisci sa putovanja i zabilješke koje treba da posluže za uvod u floru Crne Gore“, у: *Crna Gora vrata Balkana*, 435.

преноћише 1885. године. Када је Балдачи, по свом доласку у Котор одлучио да је време да се одмори јер се спуштала ноћ, сазнао је „да у Котору нема соба као код нас“, већ је требало да нађе приватни смештај. Како су у то време изгледале гостионице изван зидина Котора, може да посведочи детаљан опис ужаснутог Балдачија, који се спремао да из Котора крене на пут за Будву. Из његовог казивања не може се закључити о ком месту се тачно ради, осим да се налази у непосредној близини Котора, вероватно негде крај Гурдића: „...мали трг изван Котора, гдје је била нека врста гостионице, а што је заправо био само један кућерак.“ Према Балдачију то је била „одвратна гостионица“, а у једној соби се спавало „по осморо на смрдљивим креветима који су били распоређени на страшан начин. Особе са дна друштвеног слоја блажено су спавале у том ђубришту. Искрено да кажем да због бројних стјеница, бува и других животиња похлепних на људску крв, нијесам могао да склопим очи ни на минут. Каква бједа!“ Ујутру је од љубазног Которанина, који се умивао, а на којег је Балдачи наишао на морској риви, сазнао да на најкраћем путу за Будву, до које има више од 25 километара, нема ни једне гостионице. Врло сликовит податак из путописа, који пружа могућност за сагледавања вишеслојних елемената друштва, свакодневног живота града, али сведочи и о утиску који је у 19. веку преношен заинтересованима за ово подручје.

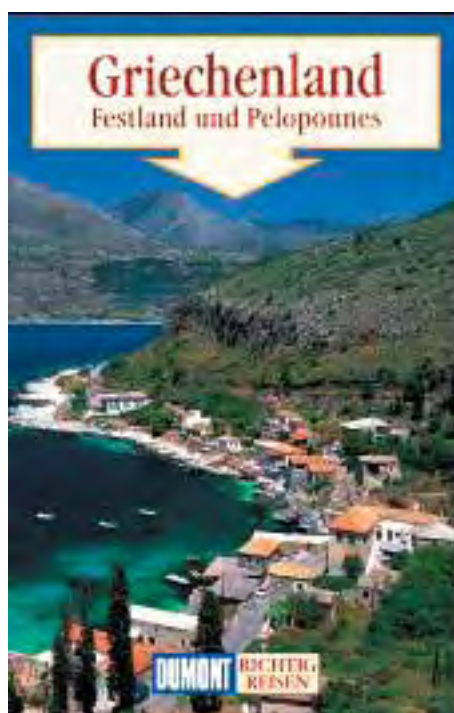
Прегледом значајнијих тема из изабраних водича, као и њиховим поређењем са делима која не припадају овом поджанру, али у којима се Котор представља одређеној групи људи, могле су се уочити сличности које се вековима провлаче у виду културне традиције овог старог града. Са друге стране, промене које су се дешавале, од природних катастрофа, ратних разарања, до политичких и идеолошких, мењале су изглед града, као и речник аутора који су представљали Котор путницима.

Zusammenfassung

Valentina Živković

Bilder einer Stadt, durch Erdbeben ständig verändert: Kotor in Reiseführern

Im Versuch, die ursprüngliche Form von Kulturdenkmälern zu rekonstruieren und den Zeitraum ihrer Erneuerung festzulegen, könnte nicht nur nach Schriftquellen, archäologischen und architektonischen Forschungsergebnissen, sondern auch nach Reiseführern gegriffen werden, die ihrerseits ebenso viele nützliche Informationen bieten. Reiseführer werden auch im vorliegenden Artikel über die Geschichte der Stadt Kotor zu Rate gezogen, hinsichtlich eines spezifischen Problems, mit dem sich die Stadt in der Vergangenheit häufig abmühen musste – es handelt sich um zahlreiche verheerende Erdbeben. Darum werden zwei Reiseführer ausgewählt und analysiert: *Reiseführer durch Kotor* von Ivo Stjepčević aus 1926 und *Boka Kotorska. Ein kulturgeschichtlicher Reiseführer* von Niko Luković aus 1951. Nach einer gründlichen Untersuchung der wichtigsten Themen in den angegebenen Reiseführer und einem darauf folgenden Vergleich mit anderen Schriftwerken, die, obwohl nicht zu demselben Untergenre gehörend, wiederum Kotor als Hauptthema haben (erwähnt seien hier ein Renaissance-Gedicht von Ivan Bono Bolica *Descriptio sinus et urbis acriven* und ein barockes Werk von Timotej Cizila – *Bove d'oro*), können bestimmte Ähnlichkeiten festgestellt werden, die jahrhundertlang als kulturelles Muster dieser altertümlichen Stadt immer wieder vorkommen. Andererseits veränderten viele Ereignisse – Erdbeben, Kriegszerstörungen, politische und ideologische Neuigkeiten – das Erscheinungsbild der Stadt und die Erzählweise der Autoren, die Kotor fremden Reisenden vorstellen wollten. Unser Augenmerk richtete sich dabei auf einige übliche Elemente eines jeden Reiseführers: die Stadt selber und ihre Umgebung, Kulturdenkmäler, die Geschichte von Kotor und touristische Informationen im engeren Sinne, die in vergangenen Zeiten aktuell waren. Das Äußere der Stadt änderte sich unter dauerndem Einfluss bewusst durchgeführter Umgestaltungen und neu entstandener Stilströmungen aber auch jener unkontrollierten, durch Naturkatastrophen verursachten Umwälzungen. Als Ausdruck all dieser Verwandlungen besteht in der Stadt heutzutage eine ungewöhnliche Symbiose unterschiedlicher Stilrichtungen und Traditionen. Nach dem letzten verwüstenden Erdbeben im Jahr 1979 wurden zahlreiche Untersuchungen durchgeführt, bei denen viele Werke der bisher unbekannt gebliebenen Wandmalerei aber auch andere künstlerisch-architektonische Erzeugnisse ans Tageslicht kamen.

Јованка
ЂОРЂЕВИЋ-ЈОВАНОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

У СЕНЦИ ОЛИМПА

Од свих земаља Југоисточне Европе Грчка је свакако највише присутна у путописној литератури, јер је сачувано више од 5000 проскинитарiona, итинерарија, а објављено око 1500 путописа.¹ У свим тим делима, почев од путописа са пребогатим подацима, до путовођа, поред практичних савета и упутстава, увек су садржани историјски или етнографски дискурси који остављају траг о култури једне епохе. Путописи су као забавна и образовна лектира више будили интересовање западноевропског света за „периферију Европе“ него што су радознале духове покретали на пут. Тек су дискурси о „славној антици“ из путописне али и мемоарске литературе викторијанског доба побудили живље интересовање западноевропских путника за „неварварски део Балкана“. Тако су се у походу у земљу „славне прошлости“ дипломатама, научницима, војним стручњацима и мисионарима придружили и романтични филхелени, путници намерници и авантуристи из виших социјалних средина. Сви они свесрдно су учествовали у формирању представе о Грчкој као „колебци европске културе“ и „функционисали као потпора за једну врсту 'сурогатског колонијализма' којим је Грчка уведена у интелектуалну и културну сцену Запада“.² Метафоричко

¹ Δρούλια 1993: 49-122.

² Fleming 2000: 1220.

приближавање Грчке Западу текло је поистовећивањем Атине и блиставог мермера антике са свеколиком Грчком. Упознавањем са путописном литературом о Грчкој открива се историја прихватања овог дела „егзотичне Европе“ другачијег од варварског балканског поднебља, а затим и изналажење, по западноевропском схватању о „припадању“, и сопствених корена у античкој грчкој баштини. Грчка постаје циљ путовања западног света не само зарад поклоњења коренима европске културе, већ и у потрази за сопственим културним идентитетом. Све до педесетих година 20. века Грчка је посећивана као симбол антике, па је са те стране и најчешће сагледавана у путовођама, тада већ основним ослоњцима путника. Експанзију масовног туризма у Грчкој почев од шездесетих година 20. века прати и читава индустрија туристичких водича домаћих и страних издавача, у којима је настављена традиција представљања Грчке и њеног културног идентитета кроз идеологију „славне прошлости“ и античких пејсажа идеализованих од других. У туристичким водичима грчких издавача једноставно је прихваћен модел западне продукције а да притом није обраћена пажња на веродостојност тумачења грчке антике, на „интелектуалну колонизацију“ грчке баштине или на фрагментарност представа о Грчкој.

Свеобухватнија слика о Грчкој, иако је и она схематизирана, стиче се у општим водичима где се Атика и Атина препоручују као оаза античке прошлости, а Тесалија и Метеори као ризница византијског наслеђа. Заустављањем историје Грчке на византијском периоду само је донекле сагледана вертикала културног развоја ове земље. Најатрактивнији споменици, симболи византијске баштине, манастири Метеора Свети Никола, Русан, Варлаам, Метаморфозис, Света Тројица, Свети Стефан, који као да лебде у ваздуху, ближе небу него земљи, задивљују поврх свега својим положајем, спољним изгледом, мада ништа мање зидним сликарством, богатим библиотекама, ретким рукописима и црквеним драгоценостима, често су у водичима представљени недовољно прецизно. Тако је према једном водичу данас активних шест манастира подигнуто или реновирано у 16. веку. Други водич је прецизнији и наводи да су Велики Метеори или Метаморфозис подигнути у 14. веку, а да је током 15. и 16. века подигнуто још 24 манастира од којих је 5 и у садашње време у употреби.³ На сајту Државне туристичке органи-

³ Greece 2003:5-7.

зације позив туристима да посете Метеоре, затим манастир Свете Тројице на Олимпу, манастир Свете Барбаре на острву Скопелос и манастир Свете Богородице на стенама Корон, упућен је као позив заинтересованима за верски туризам. Велелепни споменици византијске културе и њихове богате ризнице пружају много више од назначеног туризма. Преузимање овог термина, вербално преусмеравање културног туризма на верски, више је излишни данак процесу глобализације и комерцијализације него оспоравање Метеора као културног споменика.

Остали садржаји туристичке понуде Тесалије на сајту Државне туристичке организације доносе новине у развоју туризма у Грчкој, померајући тежиште са културних на рекреативне садржаје. С једне стране, оваквим приступом разбија се стереотипни приступ Грчкој и наговештавају нове могућности. С друге стране, суштинска посебност Грчке као да је нестала у повлађивању савременом туристи или у процесу европске глобализације, што се посебно осе-

ћа у позивању на верски туризам. Такође, многобројни антички локалитети Тесалије као и археолошки музеји, не само у престоницама префектура него и у мањим местима, изостављени су, јер вероватно нису довољно импресивни туристима који желе снажнији сусрет са античком културом у што краћем времену, или се жели представа Тесалије по модерним туристичким стандардима.

Тесалија, област између Олимпа на северу, Егејског мора и планине Осе, на истоку, планине Отрис на југу, и планинских венаца Пинда на западу, препоручује се као еколошки центар, круна природних лепота Грчке, са рекама, језерима и разноврсним биљним и животињским светом. Здрава средина и природна богатства Тесалије, као што су хладни и топли минерални извори Смокова у подручју Кардице, свесрдно се препоручују као облик здравственог туризма. Љубитељима спортског туризма Тесалија омогућава активности на води као и различите видове планинских спортова, скијање, санкање или планинарење. Олимп, дом богова, место одакле је Зевс слао ветрове, муње или снег, за просечног посетиоца из белог света намереног да се сретне са антиком, најчешће остаје у сенци атичких храмова који су посвећени Зевсу или олимпијским боговима и богињама у мирнијим пределима Атике. Делу Олимпа где по Хомеру „ветрови не дувају, снег не пада„ приближавају се путници посебних интересовања као и они вични планинарењу. Још у 16. веку свети Дионисије, први истраживач Олимпа, попео се до врха Пророка Илије на 2803 метра, где је подигао цркву овом светитељу. Енглеz Давид Уркарт (David Urquhart) досегао је 1830. године до 2911 метара и пронашао остатке храма и стубова. Немачки географ Екенбрехер (Eckenbrecher) израдио је 1851. прву мапу Олимпа, мада непотпуну јер је за највиши врх узет Пророк Илија, место до кога је истраживач доспео. Највиши врх освојен је тек 1913. До њега су се успели Швајцарци Фредереик Боисонас (Frederic Boissonnas) и Данијел Бауд Бови (Daniel Baud Bovy) са Грком Христосом Какалосом. У новије време Олимп позива путнике да уживају у белим спортовима.

Ако се упореде путописни састави у којима се Олимп спомиње као препрека на путу или као важна стратешка тачка са бедекерима који га препоручују као снежну чаролију, може се донекле сагледати промењен однос путника према древној планини, другој по висини на Балкану. Новија схватања Олимпа промењена су и самим тим што је модерна опрема стигла на ову планину, као и

позивом туриста на одмор. Ипак, остао је мит о Олимпу као пребивалишту бесмртних богова. Ново време и нови садржаји које Олимп нуди учинили су да и предања која су остајала у домену лепе књижевности, са мало визуелних презентација, оживе и побуде интересовања туриста и за оно што је далеко од блиставог античког мермера.

Својеврстан отпор образовању стереотипа пружа се водичима за појединачне области у којима су сагледане све туристичке знаменитости кроз периоде и по локалитетима. Приметно је да уколико дође до изостављања античких споменика у корист византијских, или обрнуто, настаје ометање непрестаног дијалога Хелена, Ромиосина и Грка, прекида се вертикала развоја грчког националног идентитета, до чега је Грцима веома стало, а на шта желе да укажу и путнику. Тако су локалне туристичке организације скоро за сваки град саставиле богато илустроване водиче наглашавајући континуитет. Ови водичи обично поред географских одредница о положају, клими, саставу становништва садрже и оно што би путник требало да види; најпре културне споменике, посебно занимљиве народне обичаје, природне лепоте, као и оно што би намерник требало да зна: историјски развој града, његову тренутну управу, пробање кулинарских специјалитета или вина тог краја, све до посебних производа које би требало као вид сувенира понети из тог места.

Такав је, рецимо, случај са варошицом Еласона, која се не налази чак ни у водичима као што су *Rough Guide*, *Lonely Planet*, *Blue guide*, *Baedeker*. Она је тек успут наведена и у Бедекеровом водичу за Грчку и Југославију из 1976.⁴ Оно што обогаћује читаву представу о овом месту јесте то да су га у прошлости походили многи путописци као што су Евлија Челебија 1668, Леон Хијеј (Leon Heuuey) 1858, Порфирије Успенски 1859, Лејк (Leak), Браун (Brown), Зотос Молосос 1887.

Еласона је иначе богата споменицима који потичу од антике до новијих времена. По једним истраживачима она је прво име добила још пре невероватних 140 милиона година а по другима пре 100 милиона година. Назив Перевиа добила је по првим становницима Переванима. Хомер је спомиње као бели град Олосону, Турци као Алосону.

⁴ Baedekers 1976: 211.

Антички споменици у њој срећу се тек у траговима, какве су рушевине античког града, чији оштећени зидови и данас окружују манастир Богородице Олимпиотисе, један од највећих тесалских манастира, саграђеног при крају 13. века. Подигао га је Андроник II Палеолог, чији се портрет препознаје на северном зиду. Првобитно је био посвећен Преображењу мудрости, затим је назван Манастир Богородичиних мука, и најзад по малој икони Богородице која је била у овом манастиру Богородица Олимпиотиса. Манастир је био снажан културни центар, с великим бројем монаха, посебно у 18. веку. Из тог периода сачувана је богата библиотека, као и део ризнице.⁵

У непосредној близини Еласоне налази се још 11 манастира подигнутих у византијско време. Још један споменик Византије који и у данашње време служи сврси, јесте мост који спаја два дела града. Називи улица у Еласони одају живо сећање на турско време, и макар без површног познавања историје не може се схватити

атмосфера места у коме се састају античко, византијско, турско време и савременост. Имена клефта Никоцароса, Каратасоса и Јоргоса Олимпиоса, покретача борбе против Турака, подсећају на ослобођење од турске власти. У оближњем селу Ливади налази се и спомен кућа Олимпиоса, један од мањих музеја који се често срећу у селима око Еласоне. Улице у центру носе имена културних посленика, Антимиса Газиса, који је у Бечу покренуо часопис „Ермиос Логос“, филозофа и професора Пезароса Дими-

⁵ Σκούβαρα 1967: 79-128.

триадиса, професора и песника Перевоса Христофороса, једног од следбеника и блиског сарадника Риге Фереоса. Доживљају атмосфере ове варошице доприносе и подаци о пореклу становништва, топонимима, локалитетима. Димензија савремености открива се у подацима о управи града, занимањима становника, броју дневних новина.⁶

У новије време све је популарнија електронска презентација, која поред официјелног дела садржи и коментаре посетилаца, особену проверу онога што је приказано. Код оваквог вида упознавања са Грчком запажају се разлике између сајтова страних и грчких аутора, у истој мери као у штампаним водичима. Разлике су такође видљиве између грчких државних сајтова и оних регионалних и месних. Водичи кроз целу Грчку по устаљеном обичају фаворизују античку културу и крајеве у којима је она концентрисана. Обласни водичи по Централној Грчкој, Тракији, Тесалији или острвима далеко су конкретнији и упорнији да поред општепознатих туристичких мета укажу и на оне недовољно апострофиране, и обиљем података настоје да привуку посетиоце. Још прецизнији су водичи по појединачним местима, више намењени неприпремљеним путницима намерницима, *backpacker*-има на дуге или кратке стазе, који без познавања историје места не би могли да спознају дух те средине чак и уколико би то жарко желели.

У изналажењу нових туристичких могућности, тематским водичима указује се и на алтернативну хедонистичку презентацију Грчке и упућује позив за обилазак Грчке винским или гастрономским путевима. Пратећи побуде доласка туриста, формира се нова симболична аутентичност Грчке: обасјана острва у кристално бистром мору – љубитељима сунца, фета преливена маслиновим уљем - „ждероњама“, рецина и бузуки – жељнима забаве, или Зорба-авантуристима.

Међутим, све новостворене стереотипне слике Грчке, продукти маркетиншких подухвата, остају у сенци традиционалног симбола античке баштине, Акрополосиса и мермера олимпијских богова. Нова времена намећу своја туристичка мерила, пред којима се опет занемарује тако битно одређење једне земље и народа као што је култура са својим разноврсним облицима и незаобилазном вертикалом. Туристички водичи као копча имагинарне дестина-

⁶ Κέλεση s.a.: 2-48; *Tour Guide* 2001: 5-189

ције туриста и њене презентације настоје да повлађују туристима подстакнути комерцијалним ефектом, претварајући споменике антике у сегменте туристичке маршруте, византијско наслеђе у верски туризам. Локални водичи домаћих аутора нису производ индустрије симболичне аутентичности. У њиховом представљању градова у сенци, целовитије се сагледавају особености дестинације, обједињују реликти прошлости са савременим. Таква представа грчког града указује на „прави“ национални идентитет у свој његовој динамици, за разлику од имагинарног националног идентитета израженог симболима.

ЛИТЕРАТУРА

- Δρούλια 1993** – *Περιγηγτικά θέματα. Υποδομή και Προσεγγίσεις*, Δρούλια Λουκία (ed.), Κέντρο Νεοελληνικών ερευνών, Αθηνά 1993.
- Greece 2003** – *Greece, Thessaly, Meteora*, Hellenic National Tourism Organisation, Athens.
- Fleming 2000** – Kathryn E. Fleming, *Orientalism, the Balkans and Balkans and Balkan Historiography*, American Historical Review 105.
- Κέλεση (s.a.)** – *Θεσσαλία*, Αλέξανδρος Κέλεσης (ed.), Πολιτιστικός οργανισμός Ελασσόνας, Ελάσσονα.
- Tour Guide 2001** – *Tour Guide for the Area of Elassona*, Hella, Elassona.
- Σκούβα 1967** – Ευάγγελος Α. Σκούβα, Ολυμπιώτισσα, Ακαδημία Αθηνών, Αθηνά.

Zusammenfassung

Jovanka Djordjević-Jovanović
Im Schatten des Olympus

Glänzender Marmor und das antike Athen, zu Zeiten viktorianischer Reiseberichterstatter als Sinnbild Griechenlands und des gesamten griechischen Nationalwesens akzeptiert, sind auch in der Reiseliteratur als existenzielles Modell anerkannt, so dass moderne Reiseführer durch das ganze Griechenland nach eingefleischter Gewohnheit ebenfalls die antike Kultur und die Regionen favorisieren, in denen das antike Erbe konzentriert ist.

Regionale Reiseführer durch Zentralgriechenland, Trakien, Tessalien oder griechische Inseln sind viel konkreter und versuchen meistens neben allgemein bekannten Reisezielen auch auf wenig beachtete hinzuweisen, vor allem dadurch, dass sie Informationen in Hülle und Fülle liefern, um Besucher anzulocken. Noch präziser sind Ortsreiseführer, die auf kurz Entschlossene Reisende abzielen, auf Backpacker, ob Kurz- oder Langstreckler, die ohne Grundkenntnisse über die Geschichte des jeweiligen Ortes dessen typischen Geist nicht erkennen könnten, auch wenn sie es sehnlich herbeiwünschten.

Durch die Entwicklung des Tourismus angespornt, versuchen griechische Reiseagenturen nicht nur auf das antike und byzantinische Erbe, sondern auch auf Folklor, Gastronomie und Naturschätze Griechenlands zu verweisen. Touristen werden zu einem Besuch im alternativen, hedonistischen Griechenland eingeladen, das neue Symbole anbietet: sonnenhelle Strände, Feta-Käse in Salzlake oder im Olivenöl, Retsina, Busuki.

Trotzdem bleiben all diese neu entstandenen stereotypen Bilder Griechenlands, als Produkte gut durchdachter Werbekampagnen, im Schatten des alten Griechenlands als traditionellen Symbols des Altertums, im Schatten der Akropolis und Marmorplastiken der Götter vom Olympus.

Neue Zeiten führen im Tourismus neue Maßstäbe herbei, vor denen auch eine so wichtige Bestimmung eines Landes zurückweichen muss wie die Kultur mit ihrer mannigfaltigen Erscheinungsformen und unumgänglichen stufenartigen Entwicklung.

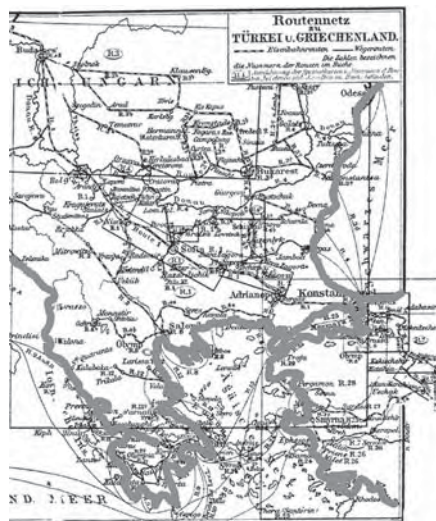
Unter dem Druck kommerzieller Effekte versuchen Reiseleiter heutzutage, in ihrer Funktion als Vermittler zwischen imaginären touristischen Destinationen und deren Präsentationen, in Ansprüche und Forderungen ihrer reiselustigen Kunden einzuwilligen, indem sie antike Denkmäler in Abschnitte ihrer Reiserouten, das byzantinische Erbe dagegen in den Religionstourismus verwandeln.

Von lokalen Verlagen herausgegebene und von einheimischen Autoren verfasste Reiseführer sind kein Produkt der Industrie, die symbolische Authentizität herstellt. In ihren Präsentationen der im Schatten gebliebenen Städte werden Eigentümlichkeiten der jeweiligen Reiseziele zusammenhängend überblickt, Relikte der Vergangenheit mit aktuellen konsequent verknüpft.

Solche getreuen Abbilder der griechischen Städte weisen auf die „echte“ Nationalidentität in deren dynamischer Eigenart hin, die eine imaginäre, von Symbolen getragene Nationalidentität kontrapunktiert.

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ
Историјски институт
Београд

ПЕЈЗАЖИ БЕЗ СЕЛА – МАРГИНАЛИЗАЦИЈА РУРАЛНОГ У XX ВЕКУ НА ПРИМЕРУ НЕМАЧКИХ БЕДЕКЕРА

Анализом бедекера на немачком језику објављених током XX века, који упознају кориснике с подручјем Србије и западног Балкана, постаје очигледно да у њима уопште нема села као циљева путовања, а да готово уопште нема ни сеоских садржаја, без обзира што је на Балкану, посебно у првој половини XX века, у многим пределима веома мало измењен начин живота сеоског становништва, изглед и просторна организација села. То је посебно било очигледно у планинским, претежно сточарским подручјима, која су у односу на XIX век претрпела најмање промена у економији и начину живота сеоског становништва. Сеоске области Србије знатно су се разликовале од сеоских области западне Европе, па су могле да буду занимљив циљ туристичких путовања. И поред тога, интересовање бедекера за сеоске области Србије свело се на интересовање за пејзажне лепоте, претежно за лепоте планинских предела.

Економски развој и друштвене промене које он доноси утичу на промену свести просечног припадника неког друштва. Управо таквим припадницима западноевропских друштава намењени су бедекери, нарочито у другој половини XX века, као водичи за упознавање предела и појава које просечан човек не би смео да пропусти уколико му је стало до сопствене опште културе. У економски развијеним срединама Европе сеоска подручја се током XIX и

XX века празне, јер становништво одлази у градска насеља. Такви друштвени процеси постепено су утицали и на губљење интересовања за рурална подручја, најпре код виших друштвених слојева, а потом и код већине припадника неког друштва. Рурална подручја привлаче отада пажњу углавном као области с лепим пејзажима или као места где су се одиграли значајни историјски догађаји или где су откривена значајна археолошка налазишта. Село као архитектонска, пејзажна или друштвена целина и сеоско становништво и специфичности његовог живота и обичаја престају да привлаче пажњу.

На примеру садржаја које нуде бедекери може се показати да је XX век довео до маргинализације руралног у свести просечног грађанина. То постаје нарочито уочљиво ако се упореде садржаји путописа из XIX века са садржајима бедекера из XX, чак и уколико се узму у обзир специфичности обеју литерарних врста. Иако су путописи више усмерени на упознавање читалаца с пределима које немају намеру да сами обиђу, а бедекери намењени онима који управо намеравају да их посете, садржаји једних и других не би требало да се драстично разликују када су у питању занимљивости појединих области и предела. Ипак, разлике су очигледне и, бар када су у питању села и рурална култура, нимало случајне.

Интересовање за сеоске области у путописној литератури било је толико очигледно и тако подробно да је читаоцима указивано не само на села као незаобилазне етапе путовања и изглед сеоских насеља, већ и на њихову просторну организацију, начин живота сеоског становништва, његове обичаје и ношњу, па и на начин њихове исхране или привређивања, дакле, на области друштвеног живота које најчешће остају на маргини интересовања не само путника, већ и неких истраживача тзв. егзотичних предела. Веома често је наглашавано како је специфичност Југоисточне Европе, па и Србије, управо село, његов изглед и начин живота у тој средини. Стога су биле сасвим уобичајене изјаве, попут оне Ласла Хуњадија, да тек по изласку из престонице „почињу оне посебне одлике предела [...] које кнежевину чине особитом“.¹ Скретана је пажња читаоца на лепоте пејзажа, а одушевљење природним лепотама повремено се претварало у сентименталне описе препуне емоција.² Посебно су

¹ Божидар Ковачек, *Путопис о Србији грофа Ласла Хуњадија*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 14, св. 1, Нови Сад, 1966, 57.

истицани контрасти између недирнутих шумских предела и култивисаних подручја, при чему нису били занемарени, већ наглашени подаци о засејаним културама и њиховом квалитету, као што је то готово редовно случај у итинерерима Ами Буеа (Ami Boue) о европским деловима Турске.³ Њихов садржај чиниле су тада и детаљно спецификоване и описане врсте пољопривредног земљишта, где је, на пример, наглашавано да се у Србији баштама зову и воћњаци, запуштени и слични онима у Азији, и повртњаци, уређени у правилним лејама, мада засејани само најосновнијим културама, и ђулистани, цветне баште формиране без леја. Чак су набрајане и врсте цвећа и воћа у тим баштама.⁴ Интересовање за сеоска подручја исказано је и анализама начина живота и привређивања сеоског становништва Србије. Указивано је на многе детаље, посебно оне који су одударали од стандарда у Западној Европи, одакле је на Балкан долазио највећи број путника спремних и образованих да своје путничке белешке и објави. Упоредивао се, на пример, начин орезивања винограда у некој сеоској области Србије и у Пруској. Подробно је приказана и исхрана сеоског становништва, при чему читалац није упућиван само у квалитет и основне намирнице те исхране, већ и у начин припреме хране.⁵ Ови и многи други примери показују да је постојао изражен интерес и путника и читалачке публике да сазнају многе детаље о селима и сеоском начину живота у мало познатим и скоро егзотичним областима Југоисточне Европе.

Ни приближно интересовање за село није исказано у бедекерима, не само с почетка XX века, већ ни из друге половине истог века. Уважавајући чињеницу да је бедекер био намењен другачијој публици него путопис, односно да је путописац самостално и по сопственом избору тражио циљ путовања, класификовао и приказивао чињенице о одређеној земљи, а писац бедекера настојао да упозна путника с приликама које је могао да очекује и садржајима

² William Denton, *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet David von Cölln, Berlin 1865, 164.

³ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Details géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire, Vienne, 1854, 12.

⁴ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, Paris, 1840, 15-17.

⁵ Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица Кнежевине, Крагујевац, 1984, 64.

које је требало да упозна крећући се одређеним путним правцима, одсуство интересовања за село не може се приписати само тим разликама.

Могло би се претпоставити да је одсуство упутница на занимљивости и специфичности села у бедекерима условљено недостатком саобраћајних веза које би путнике довеле до сеоских предела. Крајем XIX и почетком XX века корисници бедекера углавном су путовали железницом, која је у Југоисточној Европи имала неразвијену мрежу пруга, па је и доступност многих области била тешка и проблематична. То је могло да утиче на одсуство сеоских садржаја у упутницама бедекера, јер су села имала сувише мало занимљивости да би се организовала и предузимала путовања посебним превозним средствима ради њиховог упознавања. Међутим, да није реч о саобраћајним препрекама обиласку сеоских области, већ да је у питању суштинско одсуство интересовања, показују примери бедекера у којима се предлаже организовање посебног путовања ради обиласка најпознатијих српских манастира. Одсуство интересовања за руралне садржаје посебно је уочљиво у бедекерима из средине и друге половине XX века, иако је тада основно превозно средство путника са Запада постао и остао аутомобил. И поред предности које је он пружао приликом доласка у сеоска подручја, ретко су када бедекери поклањали пажњу садржајима који би путнике навели на обилазак неких сеоских области са специфичним споменицима архитектуре или амбијенталним целинама какве се тешко налазе у другим деловима Европе. Њихово интересовање за специфичности сеоских средина углавном се ограничавало на презентовање једне или две фотографије људи у народној ношњи или фотографије сеоске куће.⁶ Иако би се могла ставити примедба да су на Балкану села углавном остала изван главних путних праваца и да је путна мрежа у Југоисточној Европи била релативно неразвијена, а квалитет путева који су водили кроз сеоске области удаљене од главних праваца осетно лошији него у западној Европи, аутомобил као превозно средство могао је с лакоћом савладати те препреке да је постојало изражено интересовање друштва за врсте

⁶ Baedekers, Allianz, Reisefuhrer, *Jugoslawien*, Baedeker, Stuttgart-Freiburg, s. a, 15; Ernst Neumayr, Werner Pfister, *Jugoslawien*, Buchclub Ex libris, Zürich, 1976, 340.

садржаја које су нудила рурална подручја.⁷ У прилог томе говори чињеница да су пејзажне лепоте појединих предела, посебно у јадранском Приморју, редовно налазиле места у бедекерима, иако све до изградње Јадранске магистрале саобраћајне прилике у тој области нису биле боље него у дубини Балканског полуострва.⁸

Путовање Балканом у XIX веку отварало је проблем смештаја, који се могао наћи углавном у хановима уз велике и прометне саобраћајнице, у првом реду уз Цариградски друм. Стога су се многи путописци одмарали као гости у усамљеним српским манастирима или селима и чињенице о њима уносили су у обавезне прибелешке.⁹ То је и један од разлога што о таквим местима путописи доносе занимљива сведочења, истина, не увек и поуздана. Путовања у XX веку подразумевала су смештај у хотелима, на које бедекери увек скрећу пажњу,¹⁰ као и на посете местима удаљеним од путног правца, вредним обиласка и на организовање посебних излета, понекад и вишедневних. Почетком века на туристичка путовања упућивао се богатији део више средње класе и припадници виших класа, који су имали и времена и новца и образовања и интересовања за путовања која су прилично дуго трајала због релативно спорог саобраћаја. Таквој клијентели обраћали су се бедекери, па би се могло претпоставити да су неодговарајуће смештајне могућности сеоских подручја да угосте и приме путнике навикле на одређен стандард одвраћале састављаче бедекера од њиховог упућивања ка сеоским насељима. Томе противречи чињеница да је крајем XIX и почетком XX века циљ многих путовања преко Балканског полуострва био азијски део Турске, где су прилике биле још неповољније него на Балкану, али су тзв. егзотичне тачке тог предела, посебно

⁷ Изразит пример упућивања на природне лепоте представља *Les Guides Blues, Yugoslavie*, Librairie Hachette, Paris, 1955. Иако доноси веома сажете податке, он редовно на путним правцима скреће пажњу кориснику на планине, висове или друге пејзажне карактеристике предела, с навођењем надморских висина, али не и на села у тим областима.

⁸ Baedekers Autoreiseführer, *Jugoslawien und Griechenland, mit europäischer Türkei*, Stuttgart, s. a [1975], 12-13.

⁹ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München, 1960, 71.

¹⁰ J. A. Cuddon, *Jugoslawien, Ein Führer*, Deutsch von Thomas Munster nach der Originalausgabe dieses Buches "The Companion Guide to Yugoslavia", im Verlag Collins, London, Prestel-Verlag, München, s. a, 363-364, 367 и др; У водичу *Les Guides Blues, Yugoslavie*, на пример, уз свако место у коме постоји, наведено је и име хотела.

оне везане за антички период његовог развоја, ипак привлачиле пажњу. Чак се у неким бедекерима с почетка XX века путницима саветује узимање водича и преводилаца како би се лакше савладале препреке и самостално организовало путовање до најзанимљивијих циљева на које су упућивали бедекери, без обзира што је квалитет смештаја на тамошњим дестинацијама знатно одударао од уобичајеног.¹¹

Подизањем економског нивоа већине земаља Западне Европе у другој половини XX века, и стварањем све бројније и материјално све боље ситуиране средње класе, туристичка путовања постају приступачна и уобичајена међу њеним припадницима. Њихова путовања такође су подразумевала смештај у хотелима. Смештајне могућности сеоских подручја нису се у међувремену поправиле, али су, као што је речено, саобраћајне везе побољшане, чиме се повећао и радијус кретања туристе. То је отворило простор за брзо и једноставно упознавање сеоских предела, бар током једнодневних путовања из већих градских центара, али та околност није навела писце бедекера да путницима укажу на сеоска подручја. Она су и даље остала на маргини, а бедекери су све до краја XX века као циљеве путовања фокусирали градске центре.

Оријентисаност састављача бедекера на урбана подручја посебно се може илустровати наглашеним интересовањем за специфичне градске средине у којима су очувани рурални елементи њиховог развоја, карактеристични управо за Балкан. Рурално је за састављаче бедекера било занимљиво само ако је везано за градска насеља и стога не пропуштају да упуте путнике на те специфичности, чак и стандардизују посебне термине да би јасније обележили својства таквих градских насеља. Реч је о *Gartenstädte*, градовима вртова, од којих је најпознатији и увек наглашено заступљен Битољ (Монастир). Готово да нема бедекера у коме није посебно истакнута лепота ових градова у долини Вардара, „кућа са верандама, које се уздижу на обронцима. Интензивно повртарство, изражена брига око система за наводњавање“...¹²

Да маргинализација села у бедекерима XX века није последица само лоших саобраћајних веза и неодговарајућих смештајних

¹¹ Karl Baedeker, *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern*, Handbuch für Reisende, Leipzig, Verlag von Karl Baedeker, 1914², XII.

¹² Baedekers Autoreiseführer, *Jugoslawien und Griechenland mit europäischer Türkei*, 15.

могућности, сведоче и туристички водичи малих географских области у којима су такође заобиђени садржаји које туристима пружају сеоска насеља. У њима су, као и у бедекерима, наглашене природне лепоте предела, посебно планинских, али и котлина и низина, док се сеоска насеља помињу само као раскрснице путева или места у чијој се близини одиграла нека историјска битка или је пронађено значајно археолошко налазиште. Тако је, на пример, у туристичком водичу Топлице, у којој постоје само два градска насеља – Прокупље и Куршумлија – детаљно приказано њихово историјско и културно наслеђе, док је поменуто свега једно село – Плочник, у коме се 1386. године војска кнеза Лазара сукобила с Турцима и у чијој је близини налазиште винчанске културе.¹³ Сеоска насеља у оваквим водичима помињу се још једино у контексту минералних бања и лековитих вода за које се везује и неко народно предање.¹⁴

Тешко би било повезати одсуство интересовања бедекера XX века за сеоске области Србије с убрзаном индустријализацијом и урбанизацијом која је захватила балканско подручје у другој половини XX века. Ти процеси нису уништили специфичности сеоске архитектуре и пејзажа у највећем делу земље. Напротив, путницима урбанизованих средина могла су очувана рурална обележја великих делова земље представљати занимљив циљ туристичких путовања. И поред тога, бедекери се на село и сеоски начин живота у Србији не обазире ни када посебно наглашавају да је земља или област на коју скрећу пажњу путнику пољопривредна, било да у њој преовладава сточарство или земљорадња. Тако се не једном истиче да је источна Србија предео с развијеним сточарством, лепим шумама и богатим пашњацима, али се не помиње ни једно село.¹⁵

Извориште оваквих маргинализација, које су биле очигледне већ почетком XX века, била је циљна група којој су се обраћали бедекери, и очекивања и потребе те циљне групе које су путовањем требало да буду задовољене. Као што је речено, тада су се на туристичка путовања упућивали углавном припадници виших класа и горње средње класе. Та група имала је профилисана очекивања од путовања, изграђена класичним школовањем и традицијом студиј-

¹³ *Кроз Топлицу*, туристички водич, Туристички савез Топлице, Београд, б. г., 55.

¹⁴ *Кроз Топлицу*, 72.

¹⁵ Baedekers Autoreiseführer, *Jugoslawien und Griechenland, mit europäischer Türkei*, 14.

ских путовања, а бедекери су, као практични водичи, подржали та очекивања. Њима су прилагођени и циљеви путовања – познати културно-историјски центри, градови, уметничке збирке и дела, како сликарска и скулпторска, тако и архитектонска. Ту публику није занимао живот обичних људи, самим тим ни средина у којој су живели. Бедекери не само да су подржали ту тенденцију у промени свести, већ су сличну свест наставили да формирају и када се с економским развојем и благостањем земаља Западне Европе проширио круг њихових корисника, односно када су и остали припадници средње класе масовно кренули на туристичка путовања. Тако је формирана свест да су циљеви путовања урбане средине у којима су сачувани највреднији трагови цивилизације, и да су изван њих вредни циљеви путовања само историјски и археолошки локалитети и архитектонско наслеђе.¹⁶ Стога се губи уравнотеженост урбаних и руралних садржаја, карактеристична за путописе из XIX века, када су градска насеља занимала путнике као нешто специфично за ово подручје, посебно стога што су многа сачувала оријенталне делове и обележја, а села привлачила пажњу посебношћима живота и обичаја становништва, које је начином становања, исхраном и одевањем умногоме одударало од уобичајених представа западних путника о сеоском становништву. И у XX веку начин живота сеоског становништва, посебно у економски неразвијеним деловима Србије, знатно се разликовао од начина живота у западноевропским земљама, али се интересовање за сеоска подручја ипак свело на интересовање за пејзажне лепоте, јер је у међувремену промењена свест о томе који су садржаји значајни за стицање опште културе. Тек у последњој четвртини XX века, када је у Западној Европи нарастао покрет за отварање музеја на отвореном, чији је задатак био да очува материјалне остатке сеоског начина живота и село као амбијенталну целину, које је у међувремену стекло статус културног споменика, постепено се буди интересовање бедекера за сеоска насеља. Оно је још увек било веома ограничено и претежно усмерено на сеоске цркве и неке специфичности српских сеоских средина, какве су представљали крајпуташи или профани призори хране и пића на гробљима приликом светковања задушница у источној Србији.¹⁷

Овакав статус села у бедекерима XX века настао је диференцирањем културног туризма. Оно је било повезано с нестајањем

¹⁶ J. A. Cuddon, *Jugoslavien, Ein Fuhrer*, 364.

¹⁷ J. A. Cuddon, *Jugoslavien, Ein Fuhrer*, 365.

интересовања за сеоске заједнице, јер у њима најчешће нису били сачувани културно-историјски споменици који су обележавали напредак или врхунац у развоју цивилизације, већ материјални трагови свакодневног, умногоне и специфичног, живота који још увек нису сматрани културним споменицима. Стога сеоске средине остају изван интересовања путовођа. Тек када је временска дистанца у односу на аутентичну руралну културу била довољно велика да производи те културе стекну статус културних споменика, поново је почео да се буди, истина – доста стидљиво, и интерес за сеоска подручја током туристичких путовања.

Zusammenfassung

Bojana Miļković-Katić

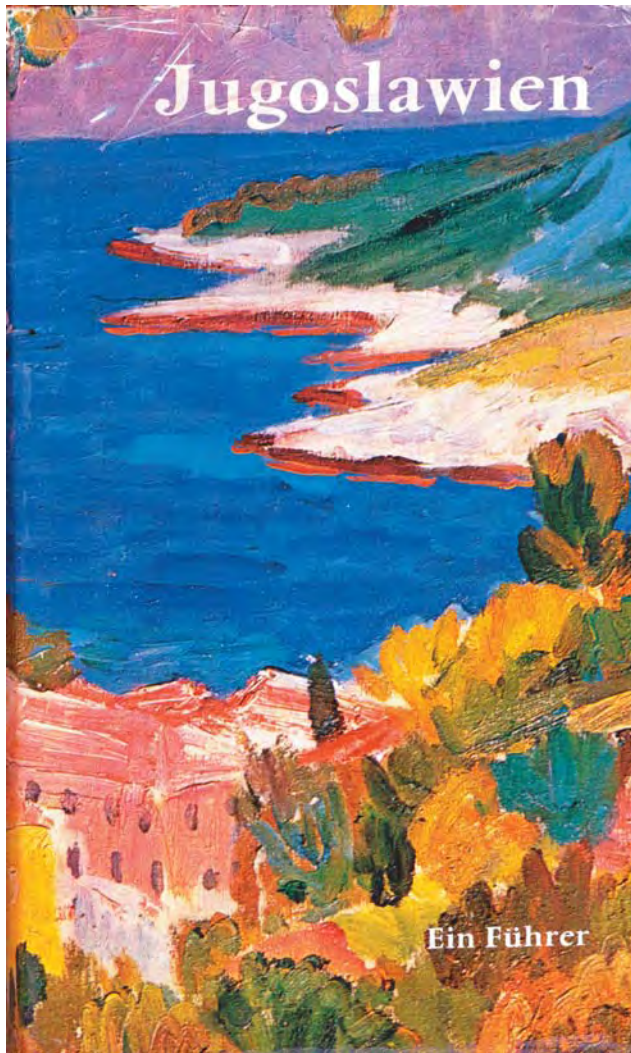
Landschaften ohne Dörfer: Marginalisierung des ruralen Elementes im 20. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel einiger deutscher Reiseführer

Im Unterschied zur Reiseliteratur, die Dörfern und ländlicher Umgebung schlechthin viel Aufmerksamkeit schenkte und städtische und rurale Elemente auf dem Gebiet des Westbalkan, einschließlich Serbien, quantitativ gleichmäßig behandelte, waren ländliche Gegenden in Reiseführern, als einem besonderen Genre der Reiseliteratur, im Verlauf des 19. Jahrhunderts völlig marginalisiert. Diesem Mangel am Interesse lagen Erwartungen potentieller Benutzer wie auch verändertes Gesellschaftsbewusstsein zugrunde. Das waren nämlich die Zeiten rascher Industrialisierung, wo immer mehr Ansässige ihre Dörfer verließen, was zum Verlust des Interesses am Ländlichen führte. Die Zielgruppe, an die sich die Reiseführer wenden wollten, bildeten Angehörige höherer Gesellschaftsschichten und oberer Mittelschicht, seit der Mitte des 20. Jahrhunderts auch der sämtlichen Mittelschicht. Diese Zielgruppe hatte profilierte Erwartungen hinsichtlich unternommener Reisen, die sie ihrer klassischen Ausbildung und ihren zur Tradition gewordenen Studienreisen danken konnte. Als praktische Helfer unterstützten Reiseführer diese Erwartungen, denen dann auch Reiseziele angepasst wurden – bekannte kulturgeschichtliche Zentren, Städte, wie auch Mal-, Bildhauer- und Architekturwerke. Dieses Publikum interessierte sich weder für das alltägliche Leben einfacher Menschen noch für die Umgebung, in der diese wohnten. Die Reiseführer unterstützten diese Tendenz im veränderten Bewusstsein und bewahrten sie auch zu Zeiten, wo dank wirtschaftlicher Entwicklung und erhöhtem Lebensstandard der westeuropäischen Länder der Benutzerkreis für die Reiseführer immer breiter wurde. So wurde dessen Bewusstsein geformt, nach dem als sehenswerte Reiseziele ausschließlich geschichtliche und archäologische Lokalitäten wie auch architektonisches Erbe bezeichnet wurden. Bei tiefergründiger Differenzierung des Kulturtourismus wurden diese Inhalte zum Erwerb der Allgemeinbildung immer wichtiger. Da in ländlichen Gemeinschaften meistens keine kulturgeschichtlichen Denkmäler aufbewahrt wurden, die Fortschritte oder Höhepunkte in der Entwicklung einer Kultur widerspiegeln, sondern lediglich materielle Spuren des Alltagslebens, verschwand das Interesse an ländlichen Gebieten oder verwandelte sich ins Interesse an schönen Landschaften.

Erst als der chronologische Abstand groß genug war, konnten Produkte dieser authentischen ruralen Kultur zu Kulturdenkmälern befördert werden. Als in Westeuropa die Bewegung an Bedeutung gewann, die sich für Freilichtmuseen einsetzte, deren Aufgabe war, materielle Reste der ländlichen Lebensweise, wie auch Dörfer als Lebensmilieu zu pflegen, erwachte im Fremdenverkehr wiederum das Interesse an ländlicher Umgebung. Es war trotzdem überwiegend auf Dorfkirchen und einige Besonderheiten der ländlichen Lebensweise, etwa Grabsteine am Straßenrand beschränkt.

Jugoslawien

Ein Führer

Даница ПОПОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЛЕЂЕ У РАНИМ НЕМАЧКИМ ПУТОВОЂАМА

Европљанин са немачког говорног подручја, који се крајем 19. и почетка 20. столећа, због потребе или знатижеље, нашао у ситуацији да предузме тегобно путовање у балканске крајеве, имао је на располагању проверене путовође. Међу њима, нарочиту репутацију су с разлогом уживали *Baedeker* и *Meyer* из Лајпцига. Уз низ неопходних обавештења и корисних сугестија који су се тицали практичне стране путовања, ови водичи нудили су и основне податке о историји и споменичком наслеђу различитих региона Југоисточне Европе, укључујући и подручја српских земаља. Како су то истраживачи већ истакли, историјска прошлост и културно наслеђе приказивани су у овим путовођама у неколико слојева: као раздобље антике, затим средњи век, период османске владавине и модерно доба, то јест, 19. столеће.¹ Овом приликом, предмет наше пажње биће рецепција српског средњовековног наслеђа у поменутиим немачким бедекерима.

Приликом разматрања овог, вишеструко занимљивог питања, важно је имати на уму да је у 19. веку, на широком европском

¹ В. Ђ. С. Костић, *Византијско наслеђе у бедекерима*, Ниш и Византија II, Ниш 2004, 438–445; Djordje S. Kostić, *Baedeker und Meyer – Ein Bild der Balkanhalbinsel für Reisende*, *Balkanica XXXIV*, 2003, Београд 2004, 223–235.

простору, интересовање за средњовековну прошлост представљало важан садржај културе, уметности као и укупних преокупација људи. Била је то последица актуелних политичких токова – борбе покорених народа за национално ослобођење, чији је исход било стварање нових држава. Као што је познато, балканске земље нашле су се у самом средишту тих турбулентних догађања. У свести савременика, средњи век је доживљаван као златно доба хришћанског друштва, време када су успостављени државност и легитимитет многих европских народа. Књижевна и уметничка, али и популарна машта стога је била заокупљена митским ликовима, историјским протагонистима и догађајима средњовековне прошлости. Важан извор надахнућа били су не само краљеви и епски јунаци, већ и средњовековни манастири, древне рушевине, светитељске реликвије. За наш проблем нарочито је значајно да долази до открића византијске уметности, чиме је успостављен општи оквир за боље разумевање српског средњовековног стваралаштва.²

Обавештења о српској средњовековној прошлости и уметничком наслеђу у путовојама су предочени на два основна начина: кроз описе појединих споменика – цркава, манастира, тврђава – и уз помоћ малих уводних расправа или кратких историјских осврта, уметнутих у главни текст. Уз општу библиографију о Балканском полуострву коришћена су и посебна дела, посвећена српској историји и културно-уметничкој баштини. Пада у очи да у приложеном списку литературе преовлађују књиге посвећене новијој српској повести, док се за упознавање са средњовековном прошлошћу и споменицима препоручивала монографија о Србији Феликса Каница, објављена у Лајпцигу 1868. године.³ У складу с праксом, устаљеном у издавачким кућама немачког говорног подручја, структура излагања путовоја заснивала се на опису путних праваца. Територију српских земаља покривале су две руте, а превозно средство био је воз. Прва је предвиђала путовање од Будимпеште преко Београда, Софије, Филипопоља и Адријанопоља до Константинопоља. Друга је полазила од Београда, ишла преко Ниша, Врања и Скопља и

² Н. Макуљевић, *Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века*, Поствизантијска уметност на Балкану I, Уредник Д. Давидов, Зборник ЗЛУ 32–33, Нови Сад 2003, 193–194 (са одабраном општом библиографијом).

³ F. Kanitz, *Serbien*, Leipzig 1868.

завршавала се у Солуну. Почев од 1882, односно 1883. године, када су почели да излазе *Мајерови* и *Бедекерови* водичи за Југоисточну Европу, текстови су, у начелу, прештамповани из једног издања у друго, а измене су вршене само онда када је требало учинити какву допуну или исправити грешку. Међу издањима се, ипак, уочава и друга врста разлика, приметна тек у нијансама или одређеним нагласцима, која се може тумачити промењеним друштвеним и политичким приликама. Имајући све то у виду, наша испитивања нисмо засновали на целокупном, већ смишљено одабраном узорку. Хронолошки први у низу је путовођа са самог краја 19. века (1898)⁴, следи издање из раздобља Анексионе кризе (1908)⁵, а последња два у низу, из 1914,⁶ непосредно претходе избијању Првог светског рата. Сви испитивани водичи представљају издања Библиографског института из Лајпцига и Беча (*Мајер*), специјализованог, на основу успостављеног договора, за подручје Југоисточне Европе, са изузетком путовође из 1914. када се конкурентска кућа Карла Бедекера поново окренула овој регији.⁷ Погледајмо, дакле, шта је то од српског средњовековног наслеђа могао, пре стотинак година, да види просечан немачки путник.

Кренућемо првим путним правцем, од Београда као почетне станице. У престоници Краљевине Србије радознали туриста могао је да се укратко, на основу уводних информација из водича, упозна са средњовековном прошлошћу града. Очувани споменици, међутим, нису му тада били доступни. Тако се приликом посете старој тврђави пажња скретала једино на кулу Небојшу, као последњу од некада бројних средњовековних фортификација.⁸ Напуштајући Београд, путнику се обавезно указивало на Авалу, као узвишење које је дуго остајало у видном пољу, са занимљивим рушевинама тврђа-

⁴ Meyers Reisebücher. *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*. 5. Auflage, Leipzig und Wien, 1898.

⁵ Meyers Reisebücher. *Türkei, Rumänien, Bulgarien*. 7. Auflage, Leipzig und Wien 1908.

⁶ *Balkanstaaten und Konstantinopel (Anatolische und Bagdabahn)*. 8. Auflage, Leipzig und Wien 1914; *Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel. Cypern. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker*, 2. Auf. Nebent.: *Baedekers Konstantinopel und Kleinasien*, Leipzig 1914.

⁷ Ђ. С. Костић, *Византијско наслеђе у бедекерима*, 439–442.

⁸ В. у овом Зборнику рад М. Поповића, *Београд у немачким путовођама крајем 19. и почетка 20. века*; о средњовековним београдским фортификацијама и кули Небојши, М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 115 и даље.

ве. Водичи из 1898 (стр. 42) и 1908 (стр. 36) не наводе ближе податке о овој средњовековној српској утврди, познатој као Жрнов, али се зато у *Мајеровом* путовођи из 1914. каже да је у питању турска фортификација из 1442. по имену *Hawale* (стр. 78).

Следило је путовање кроз Шумадију – срце Србије, како стоји у бедекеру. Воз је, између осталог, пролазио близу Аранђеловца, заустављао се у Паланци и Јагодини, али је путник који се држао упутства водича тек у околини Ћуприје имао прилику да види неки средњовековни споменик. *Мајеров* путовођа из 1898 (стр. 44) упозорава да се ту, на три сата хода, у скривеном шумовитом кланцу, налази знаменити манастир Раваница, који је подигао кнез Лазар, јунак Косовског боја. Кнежева погибија у борби против Турака 1389. представља у водичима незаобилазно опште место и догађај који се, очигледно, снажно урезао у свест Европљана. Водичи из 1908 (стр. 38) и 1914 (стр. 78) још су информативнији. Када је о Раваници реч, пажња се скреће и на фреске, посебно на портрет кнеза Лазара и његове супружнице. Препоручује се, такође, обилазак манастира Манасије, који је од Раванице удаљен три и по сати хода. Нарочито снажан утисак на савременике су оставили бедеми, „са дванаест квадратних кула“, и архитектура цркве, „са шест металом покривених купола“.⁹

Крећући се даље, живописном долином Мораве, воз је пролазио кроз Сталаћ, чија су главна знаменитост биле рушевине „старосрпског замка“. Каже се и то да су га Турци разорили још у 14. веку, а да су његови господари опевани у народним епским песмама (*Мајер*, 1898, стр. 44; 1908, стр. 38; 1914, стр. 80).¹⁰ Недалеко од Сталаћа, могло се стићи до Крушевца који путовође, систематски нетачно, означавају као резиденцију последњег владара старе српске државе, поново подсећајући на Косовску битку. Од некадашње владарске палате туриста с краја 19. и првих деценија 20. века био је у прилици да види само остатке једне куле и порушене зидове. Он се ипак могао дивити придворној цркви – данас познатој као Лазарица – одлично очуваној, иако без живописа. Вреди поменути да само путовођа из 1898. каже да су фреске уништене зато што су Турци цркву користили као барутни магацин (стр. 44). У осталим

⁹ За архитектуру Раванице и Ресаве, В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996.; в. такође, Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд 1995.

¹⁰ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 185–190.

издањима, која иначе дословно понављају изворни текст, овај податак се изоставља (1908, стр. 38; 1914, стр. 80). Као последњи одјек старих, славних времена, помиње се представа српског двоглавог орла на јужном порталу цркве.¹¹

За посетиоце Србије Крушевац је представљао важну тачку, стога што се одатле полазило на излет у јужне крајеве, у трајању од четири до шест дана. Обилазили су се предели и старине у долини Мораве, Ибра и на падинама Копаоника, а излет се препоручивао као једна од најлепших тура на читавом Балканском полуострву. Он је једном Европљанину доиста нудио редак угођај – прилику да види изузетне споменике средњовековне архитектуре и сликарства и да их истовремено доживи у одговарајућем, аутентичном амбијенту. Путовало се на коњима, уз обавезну пратњу локалног познаваоца прилика, а ноћивало у манастирима или сеоским домаћинствима. Путници су се кретали пределима изузетне лепоте, при чему су на Европљане најјачи утисак остављали драматични амбијенти – планински висови и кланци, клисуре и кањони, живописни видиковци. Укупном доживљају изворног начина живљења доприносила је и домаћа храна. Тако водичи препоручују да се код пастира на Копаонику обавезно пробају млеко, сир и јаја. Текст путовође с краја 19. века, посматран са овог становишта, карактеристично је интониран. У њему као да се препознају одједи романтичарског надахнућа и фасцинације елементарним вредностима цивилизацијом неискварених средина, а такође, особен истраживачки дух и спремност на авантуру. У познијим путовођама садржина текста неће се много мењати, али ће тон постати мање надахнут, а излагање сувље и концизније.

Када је о старинама реч, ова тура није се, по свом итинереру, битно разликовала од данашњих. Од Крушевца пут је водио ка Трстенику, у чијој се околини могао погледати манастир Љубостиња, задужбина и гробно место „царице Милице, жене цара Лазара“, како то укратко и на истоветан начин казују све путовође (*Мајер*, 1898, стр. 44; 1908, стр. 38; 1914, стр. 80).¹² Одатле, према западу, након отприлике четири сати јахања, стизало се у Жичу. Са дана-

¹¹ О комплексу владарске резиденције у Крушевцу, М. Поповић, *Утврђења моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 79–81.

¹² С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985.

шњег становишта, подаци који су водичи нудили о овом манастиру не само што су оскудни, већ добрим делом и нетачни. Исправно се наглашава да је Жича знаменити крунидбени храм Немањића, али се као њен ктитор наводи свети Сава. *Мајерови* водичи дословно понављају легенду како су приликом крунисања за сваког од шест краљева пробијана посебна врата, која би по обављеној церемонији била поново зазидана. У свим издањима среће се и податак да жичка црква, обновљена у новије време, представља мешавину романичког и византијског градитељства, а тексту из 1914. додаје се још и опаска о превласти романичке компоненте, што се тумачи већинским присуством градитеља из Далмације (*Мајер*, 1898, стр. 44; 1908, стр. 39; 1914, стр. 80). Првобитни живопис, тек делимично видљив, приписан је италијанским мајсторима, а аутор *Бедекер*-овог водича из 1914 (стр. 32) послужио се непоузданим извором када побраја сачуване жичке фреске: Четрдесеторицу мученика, св. Саву, св. Теодосију и Стефана Немању.¹³

У Жичи би се преспавало, а рано ујутро кретало даље, према Краљеву, а затим долином Ибра. Пејзаж, који је бивао све живописнији, постао би величанствен када би се пред путником појавиле рушевине тврђаве Маглич, окружене брдима (*Мајер*, 1898, стр. 44; 1908, стр. 39; 1914, стр. 80).¹⁴ Кроз све кршевитији предео, јахало би се још око четири сата а онда би се, наједном, отворила долина, обрасла зеленом ливадам и уоквирена шумом, а посред ње указало бело мермерно здање манастира Студенице. У подухвату нашег туристе била је то, свакако, најважнија дестинација и врхунски доживљај. То се да закључити већ и на основу простора – неупоредиво већег у односу на друге споменике – које су путовође посветиле овом манастиру. Већ у уводним реченицама, *Мајеров* водич из 1898 (стр. 44–45) даје до знања посетиоцу да је у питању највећа српска светиња, задужбина Стефана Немање, оснивача средњовековне владарске династије. Не изоставља се ни податак да је његово тело, након што се објавило у Хиландару, у Студеницу пренео св. Сава, измиривши на тај начин своју завађену браћу. Највише пажње путовођа је, разумљиво, посветио Богородичиној цркви. Подробно се описују њене мермерне фасаде и богат скулптурални украс. Подвлаче се

¹³ М. Чанак–Медић, Б. Тодић, *Манастир Жича*, Београд 1999; *Манастир Жича*, Зборник радова, Приредио Г. Суботић, Краљево 2000.

¹⁴ О тврђави Маглич, С. Ђорђевић, *Маглич*, Рашка баштина 2, Краљево 1981, 329–333.

високе градитељске и уметничке вредности храма, али се припрата краља Радослава оцењује као безвредно здање, које заклања мону-ментални главни портал. У унутрашњости цркве – која је, са изузетком делова припрате, све до половине 20. века била прекривена живописом из прве половине 19. столећа – пажња се скреће само на раскошан кивот који се, уместо Стефану Првовенчаном, погрешно приписује св. Симеону¹⁵. Сасвим укратко се помиње и студеничка Краљева црква, али се зато, у немачком преводу, доноси ктиторски натпис краља Милутина, са његовом титулом „краљ свих српских земаља и поморских“. Уочава се, приликом описа манастира, да се текст *Мајеровог* водича из 1898. у следећим издањима допуњује новим подацима, али и мења у извесним појединостима (1908, стр. 39–40; 1914, стр. 81). Осим о цркви, ту се говори и о манастирском комплексу. Високо обзиђе тачно се оцењује као једна од особености српских манастира, а помињу се и двоспратни, пространи конаци са јужне стране, намењени пребивању монаха, посетилаца и ходочасника. У знак захвалности за указано гостопримство у манастиру, водич препоручује давање новчаног прилога. Путовође из 1914. доносе додатне податке о ентеријеру Богородичиног храма: *Мајеров* скреће пажњу на лепу крстионицу, а помиње и фреске, које приписује „византијском стилу 11. века“. Не заобилази ни живопис Краљеве цркве, истичући његове високе уметничке вредности (стр. 81). *Бедкерово* издање из исте године говори још подробније о фрескама Краљеве цркве – ту се поименце наводе владарски портрети и композиције из живота Христа и Богородице, уз примедбу да им аналогије треба тражити у мозаицима цариградске Кахрије џамије (стр. 32).¹⁶ Само у једној, карактеристичној појединости, водичи из 1914. оскуднији су од претходних. Ктиторски натпис из Краљеве цркве ту се уопште не помиње. Остаје нам само да се домишљамо око разлога овог изостављања. Може бити да се ауторима нових издања тај податак учинио незанимљивим, а можда, у приликама пред само избијање рата, Немци нису желели да подсећају на личност и титулу краља Милутина – симбола једне експанзивне и победоносне српске политике. Како било, одељак о Студеници у

¹⁵ У питању је био новији кивот окован сребром, који је манастиру даровала књегиња Персида Карађорђевић 1854. године.

¹⁶ О Студеници, в. последња монографска дела: М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986; Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986.

путовођама се завршава тумачењем да је брига за спас душе била главни мотив због којег су Немањићи подизали цркве, и да се стога оне називају „задужбинама“. У свим *Мајеровим* издањима понавља се предање да је, као резултат такве немањићке побожности, у околини Студенице подигнуто тридесетипет цркава и капела. Једна међу њима, Павлица на Горњем Ибру, препоручује се, будући врло лепа и занимљива, као могућа туристичка дестинација (*Мајер*, 1898, стр. 45; 1908, стр. 40; 1914, стр. 81).

Најатрактивнији део путовања у оквиру прве руте тиме је био окончан. У туристичкој понуди *Бедекера* из 1914. године предлаже се, додуше, још један споредни правац, према Чачку, Пожеги и Ужицу. На том потезу, скреће се посебна пажња на Овчарско-кабларску клисуру и њене манастире (стр. 32).

На главни путни правац враћало се поново код Сталаћа и ишло даље ка југоистоку и бугарској граници, преко Алексинца, Ниша, Сићева, Беле Паланке и Пирота. Као додатна могућност, из Ниша се нудио излет за Књажевац и Зајечар, укључујући планинарски поход на Суву планину (*Мајер* 1898, стр. 45–49; 1908, стр. 40–43; 1914, стр. 81–85). Европски туриста заинтересован за средњовековне споменике није на овом делу пута могао очекивати нарочите занимљивости. Од старина, водичи су му скретали пажњу на нишку и пиротску тврђаву, као и рушевине наводних „замкова, манастира и капела“ у Сићевачкој клисури. Ипак, путник радозналост духа и оштрог запажања могао је у овим крајевима, на прелазу из 19. у 20. столеће, да доживи нешто од оне појаве коју историчари означавају као „продужени средњи век“. Тако је у околини Алексинца могао да види села са кућерцима направљеним од лепа и покривених сламом, готово без прозора, међу којима су се слободно кретале краткодлаке овце и чекињасте свиње. У таквим кућама, објашњава путовођа, не живи само сиротиња, већ и имућни људи. Веома егзотична морала је једном Европљанину изгледати нишка чаршија, са бучним светом у шареним народним ношњама и дућанима који су нудили црвене српске ћилиме, убрусе везене златним нитима и ручно ткане прегаче, предмете од филиграна и богато украшено оружје. Као одјек неких архаичних обичаја и древних, у Европи давно прошлих времена, сигурно му се чинио призор сахране на нишком гробљу: на гробове, укопане без реда и поретка, жене су полагале храну, палиле свеће, а затим почињале да наричу за покојником. Био је ту и свештеник, који је тамјаном кадио гроб, добијајући за

узврат храну и ситан новац, а у погребном ритуалу учествовали су и Цигани, ударајући у бубњеве.

Други путни правац, који је преко Ниша и Скопља водио до Солуна, био је за љубитеља српских средњовековних старина далеко мање атрактиван. Не зато што споменика није било – напротив, већ стога што услед актуелних прилика они нису били доступни. Одабрани узорак путовођа у овом случају посебно је речит, јер, поред осталог, сведочи о стању у јужним српским покрајинама пре и после Балканских ратова.

Од Ниша, воз је ишао ка југу, преко Лесковца и Враћа до Ристовца, где се све до 1912. налазила српско-турска граница. На том потезу једина старина на коју се путник упозорава биле су рушевине Курвинграда. Ово српско утврђење из доба кнеза Лазара путовођа из 1898. приписује некој бугарској принцези, поводећи се, очигледно, за легендом лишеном сваког утемељења, док се у млађим издањима тврђава само укратко помиње (*Мајер*, 1898, стр. 82; 1908, стр. 78; 1914, стр. 117).¹⁷ Следећа деоница путовања водила је преко Бујановца и Прешева до Куманова. Та варошица дала је повода аутору *Мајеровог* водича из 1898 (стр. 81) за краћи историјски осврт о племену Кумана и последицама њиховог продора на Балкан. Излажу се у главним цртама и прилике на подручју између Вардара и Струме, које након смрти цара Стефана Душана постаје средиште једне посебне српске кнежевине. Именују се и водећи представници српске властеле, као и краљевић Марко, који је Европљанима био познат захваљујући преводима народне епске поезије. У том контексту поменут, „чувени манастир“ који се налази у Жеглигову, на десет километара источно од Куманова, треба свакако препознати као цркву св. Ђорђа у Старом Нагоричину.¹⁸ Позније путовође у потпуно су изоставиле ова разматрања, оцењујући их, вероватно, као недовољно занимљива.

Следећа и једна од најважнијих станица било је Скопље. Старији водичи наглашавају леп положај града и сликовитост његовог трговачког дела, а од знаменитости, с изузетком византијског аквадукта, указују искључиво на османске споменике – Куршумли хан, камени мост Мехмеда II и „лепу турску џамију“ у близини управне

¹⁷ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 120–121.

¹⁸ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993.

зграде Конака. О српским старинама нема никаквог помена. Уместо тога, даје се кратак преглед историјских збивања из раздобља српске власти у Македонији, и посебно наглашава велики политички и привредни узлет Скопља за време цара Душана (*Мајер*, 1898, стр. 82–83; 1908 стр. 79). У издањима из 1914. године, путовође о Скопљу – које је по завршетку Балканских ратова постало важно српско административно и црквено средиште – пружају битно измењену слику. На првом месту, турско име града, *Üsküb*, замењено је српским, што је случај и са другим варошима на ослобођеној територији. Промена власти видна је и у другим, пре свега официјелним сферама живота. Она се, међутим, готово не осећа када је реч о средњовековном српском наслеђу – ако се изузме околност да је један од бољих градских хотела понео назив „Цар Душан“. Прилике се, очигледно, још нису довољно стабилизовале да би српске старине биле изнова откривене и постале доступне посетиоцима. Мали напредак, ипак, огледа се у томе што путовође из 1914. године препоручују обилазак Марковог манастира, чија је невелика удаљеност од Скопља посетиоцима била гарант безбедности.¹⁹ *Мајеров* водич каже да је манастир подигао цар Душан (стр. 118), а исту грешку понавља и *Бедекеров*, који истој епохи приписује и скопски Куршумли-хан (стр. 35).

Из Скопља, возом се могло наставити за Солун, преко Велеса, Прилепа, и Демир капије. Обавештења, која у распону од само две деценије доносе путовође о територији, историји и саставу становништва Македоније, толико су занимљива и речита да свакако завређују посебну студију. За нашу тему, на жалост, располажемо неупоредиво оскуднијом грађом. Рецепција српског средњовековног наслеђа сводила се, практично, само на предања о краљевићу Марку, у народу још увек жива, каква су забележена у околини Прилепа и Демир капије (*Мајер*, 1898, стр. 85; 1908, стр. 80; 1914, стр. 120).

Од Скопља је водио и други, споредни путни правац према Митровици, преко Качаника, Урошевца и Приштине. Путник који би се нашао на подручју Косова, а нарочито Метохије, морао је, данашњим језиком говорећи, да рачуна с тешком безбедносном ситуацијом. Кретање овом територијом било је веома опасно и стога

¹⁹ В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре 14. века у По-вардарју*, Београд 2003, 275–314.

ограничено – како пре Балканских ратова, тако и након успоста-вљања власти Краљевине Србије. Стога је програм који предлажу путовође био сведен на неколико сигурних дестинација до којих се путовало возом, док се у унутрашњост територије није залазило. Колико је програм био сужен и рестриктиван, сведочи и то што су ван домаћаја туристичких посета биле и највредније српске светиње – Пећка патријаршија и Дечани. Највећа знаменитост за путника који би стигао до Приштине било је Косово поље. Како је већ истакнуто, чувена битка између хришћана и османлија имала је и у свести западног света своју трагичну ауру и парадигматски смисао, па је непосредни додир са местом њеног збивања морао европском посетиоцу подстицати многа размишљања и осећања. То се види из текста *Мајерових* путовођа, који опширно говоре о Косовском боју: нарочито подробно и сликовито описује га водич из 1898 (стр. 83–84). Следећа издања нешто су концизнија (1908, стр. 80; 1914, стр. 119), док му *Бедекеров* путовођа из 1914. г., посвећује тек једну реченицу. Заједничка је одлика свих поменутих издања што о Косовском боју пишу на основу заблуда које су о том догађају владале у западноевропској романтичарској историографији, али такође, са становишта политике и стратешких циљева Аустроугарске монархије. Нетачне интерпретације нису се тицале толико исхода битке и њених укупних последица, већ тока и учесника самог догађаја. Он је интерпретиран као велика битка, у којој се Османској империји супротставио савез јужнословенских народа, на челу са Србима. На српској страни, коју су предводили кнез Лазар и Вук Бранковић, борили су се, кажу путовође, још и Босанци под командом краља Стефана Твртка и војводе Влатка Хранића, Хрвати на челу са баном Иваном Хорватом, затим бугарске и влашке трупе, као и многобројни Албанци. Те заблуде упорно се понављају из једног издања у друго, иако је још крајем 19. века овај проблем у српској историографији разматран на основама критичке историјске науке.²⁰

На читавом путном правцу од Скопља до Митровице, у водичима издатим пре 1914. године помиње се само један српски средњовековни локалитет, што је податак који сам по себи довољно говори. Та једина старина коју су посетиоци могли да виде, и то

²⁰ *Бој на Косову – старија и новија сазнања*, Редактор Р. Михаљчић, Београд 1992.

из даљине, биле су рушевине тврђаве Звечан, на брду у близини Митровице. Из путовође су могли да се укратко обавесте о драматичним догађајима везаним за заточење краља Стефана Дечанског, који су се одиграли у овој утврди (*Мајер*, 1898, стр. 84; 1908, стр. 80).²¹ Након 1914. прилике се, постепено, мењају на боље. Ипак, на поменутом путном правцу и даље су изузетно ретки српски средњовековни споменици које је посетилац могао да погледа. *Мајеров* водич из 1914. помиње додуше Призрен, као живописан градић у подножју Шар планине, али су његове средњовековне цркве и старине још увек биле непознате и недоступне, будући да су или запустеле или преобраћене у џамије. О Призрену на сличан начин говори и *Бедекеров* водич, наглашавајући притом да се град налази у подручју које представља једно од најдивљих и најмање познатих у читавој Европи. Овај путовођа такође помиње тврђаву Звечан, као место где је усмрћен Стефан Дечански. *Бедекеру* из 1914. припада и заслуга за први помен манастира Грачанице. Због близине Приштине она се могла посетити, а препоручена је као споменик златног доба српског краљевства. Водич је тачно определио цркву у прву четвртину 14. века, истичући крстообразни облик њене архитектонске основе и значајно фреско сликарство (стр. 36).²² Овим је био исцрпљен списак старина које је, након Балканских ратова, а у освит Првог светског рата, могао видети путник који се задесио на Косову.

Бедекеров водич из 1914. начинио је још један искорак. Он указује на могућност путовања и у једном споредном правцу, који води од Митровице ка Новом Пазару и Сјеници, и даље у област Полимља – у Пријепоље, Увац и Прибој, и из Пријепоља у Пљевља (стр. 36–37). Ипак, потенцијални посетилац ових крајева морао је бити прилично обесхрабрен након што би прочитао текст путовође. Уз основне, рутинске податке, он углавном помиње рђаве путеве и бедне варошице, а такође упозорава путника да се, због сопствене сигурности, обавезно посаветује са надлежним конзулом пре него што се некуда отисне. Просечан европски посетилац био је ускраћен за информацију да је у оквиру ове туре могао да види,

²¹ А. А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 199–206; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 84–90.

²² С. Бурчић, Б. Тодић, *Грачаница (историја и архитектура; Сликарство)*, Приштина – Београд, 1999.

рецимо, цркву Св. Петра, Ђурђеве Ступове и Сопоћане код Новог Пазара, манастир Милешеву у близини Пријепоља или Св. Тројицу пљеваљску.

Ови, као и други споменици српске средњовековне баштине – које су већ почели да откривају европски стручњаци – постаће праве туристичке знаменитости тек у позније време и у сасвим другачијим историјским и политичким околностима.

Zusammenfassung

Danica Popović

Serbisches mittelalterliches Erbe in frühen deutschen Reiseführern

In der vorliegenden Arbeit wird die Rezeption des serbischen mittelalterlichen Erbes in deutschen Reiseführern vom Ende des 19. Jahrhunderts und aus den beiden ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts dargelegt und analysiert. Der Untersuchung liegen Publikationen zweier angesehenen Verlage zugrunde – jenes von Karl Baedeker wie auch des Bibliographischen Instituts aus Leipzig. Im Mittelpunkt unseres Interesses stehen dabei drei absichtlich ausgewählte Beispiele, die u.a. für damalige gesellschaftliche und politische Umstände maßgeblich sind. Der chronologisch erste in dieser Reihenfolge ist der Reiseführer aus 1898, der nächste stammt aus der Zeit der Anschlusskrise (1908). Die beiden letzten, die Reiseführer von *Meyer* und *Baedeker*, entstanden 1914, im Jahr, wo der Erste Weltkrieg ausbrach. Die Ausführungsstruktur dieser Reiseführer ruht auf den Beschreibungen von Reiserouten. Das Gebiet der serbischen Länder wurde von zwei Routen durchquert: die erste führte von Budapest über Belgrad und Sofia nach Konstantinopel, die zweite aus Belgrad über Niš, Vranje und Skopje bis nach Thessaloniki.

Im Rahmen der ersten Reiseroute konnte ein europäischer Reisender eine ganze Reihe sehenswerter und interessanter Denkmäler des serbischen mittelalterlichen Erbes besichtigen. Auf der Reise durch Šumadija konnte er die Gelegenheit wahrnehmen, die Klöster Ravanica und Manasija zu besuchen, noch weiter südlich bis nach Kruševac durchzudringen, zum altberühmten Ort, wo der Fürst Lazar herrschte. Von Kruševac aus konnte man weiter eine mehrtägige Rundreise durch die Gegend im Morava- und im Ibar-Tal unternehmen; zum Verweilen luden dort auch die Abhänge von Kopaonik ein. Diese Reiseroute, die Reiseleiter als eine der schönsten empfahlen, stellte für die Touristen ein mannigfaltiges Erlebnis dar. Sie konnten nämlich gleichzeitig die unberührte und malerische Naturlandschaft genießen und einige einmalige Denkmäler der mittelalterlichen Architektur und Wandmalerei kennen lernen – Ljubostinja, Žiča, die Burg Maglič und als Höhepunkt das Kloster Studenica. Die in den vorhandenen Reiseführern über diese Denkmäler angebotenen Informationen sind grundsätzlich korrekt und dem damaligen Wissensstand entsprechend, obwohl darin mitunter Echos aktueller Ereignisse zum Vorschein kommen.

Die zweite Reiseroute war für Liebhaber des Altertümlichen weniger attraktiv, weil das vorhandene antike Erbe weder vor noch unmittelbar nach dem

zweiten Weltkrieg zugänglich war. Beispielsweise empfahlen die Reiseführer, in denen Skopje als Reiseziel dargestellt wurde, nur die Besichtigung des nahe liegenden Klosters des Heiligen Marko, und dies erst nach 1914. Die größte Unsicherheit herrschte auf dem Kosowo und Metochien, wo nicht einmal die berühmtesten Denkmäler, etwa die Patriarchie von Peć, das Kloster Dečani oder die Kirchen in Prizren zugänglich waren. Erst nach 1914 wird in den Reiseführer ein Besuch im Kloster Gračanica empfohlen, was dank der Nähe von Priština sicher genug war. Es ist interessant zu erwähnen, dass in allen Ausgaben der analysierten Reiseführer über die Schlacht auf dem Amselfeld berichtet wurde, die im Bewusstsein der Reisenden aus dem Westen einen besonderen Platz einnahm. Dieses Ereignis wurde jedoch fälschlicherweise – in Übereinstimmung mit weit verbreitetem Irrglauben der romantischen Geschichtsschreibung aber auch mit einigen strategischen Zielen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie – als ein Kampf des südslawischen Bündnisses gegen das osmanische Imperium interpretiert.

Im Grunde genommen, wurde das mittelalterliche Erbe auf dem Gebiet der serbischen Länder nach den Balkan-Kriegen in größerem Umfang für Reisende aus dem Westen zugänglich. Die Denkmäler der serbischen Kultur wurden erst viel später zum echten touristischen Reiseziel, und zwar unter völlig veränderten geschichtlichen Umständen.

THE GREEN GUIDE

ENGLISH

Greece

MICHELIN

Travel Publications

Рифат КУЛЕНОВИЋ
Музеј науке и технике
Београд

ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ ДЕЛА ПОДУНАВЉА

Интензивно систематско и интердисциплинарно истраживање индустријског наслеђа у нашој земљи траје неколико година уназад, са рекогносцирањем терена, заштитом и презентацијом материјалних остатака старих индустрија и технолошких процеса, као и њиховог ширег културног контекста. Позитиван помак се десио захваљујући реалној потреби да се прикупе подаци о споменицима техничке културе у нашој земљи и да се спроведе њихова валоризација. Корисници већ створене базе података су и урбанистички заводи и заводи за заштиту споменика културе, затим за конкретне потребе као што је нпр. била она 2002. године за рекогносцирањем у оквиру Коридор 10 за Владу Србије, и на крају, за потребе међународне сарадње – Регионални програми наслеђа у култури и природног окружења Југоисточне Европе, затим SAIT/CHOROS - Нови културни центри и Радна заједница Подунавских земаља (ARGE Donaulander).

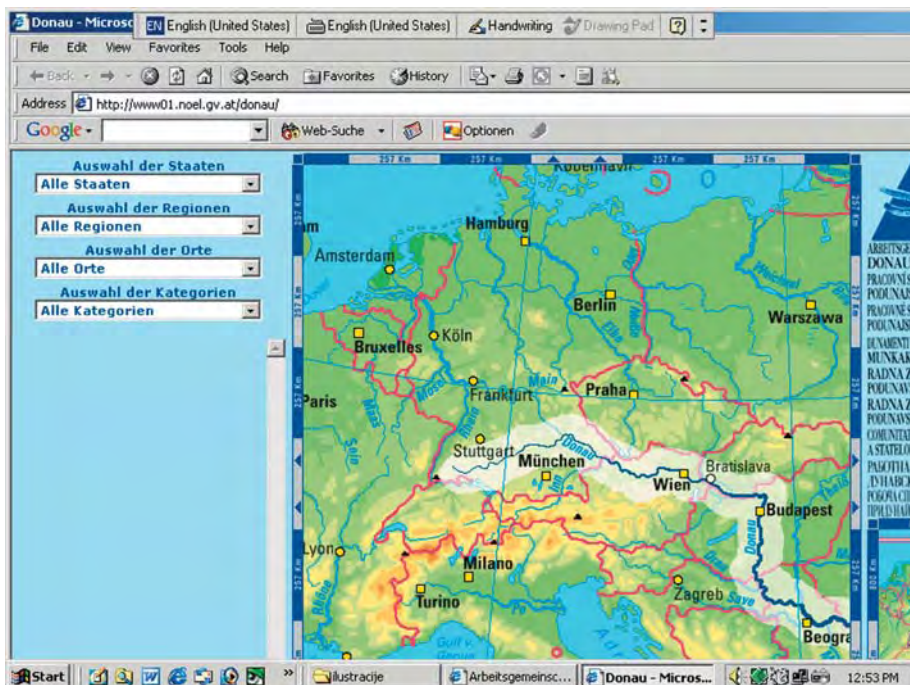
ARGE Donaulander - Kulturstrasse Donau - секција за Србију

ARGE Donaulander, Радна заједница Подунавских земаља са управним телом које чини Конференција шефова влада земаља потписница споразума, земаља кроз које протиче Дунав, и то: Бавар-

ске, Доње Аустрије, Словачке, Мађарске, Хрватске, Србије, Бугарске, Румуније, Молдавије и Украјине. Њу чине 24 региона у укупно 10 прибрежних држава представља источно и Југоисточно европско подручје, и за неке земље она је била, а за неке је још увек нека врста преводнице у ЕУ. Основна начела Радне заједнице јесу ширење европске димензије, очување заједничке европске баштине, као и сагледавање велике сличности и заједничких корена европске цивилизације. Осим европске традиције и сличности, поменуте земље повезује ток реке Дунав, који се уз довољно флексибилности може посматрати и као једна специфична зона у најширем смислу. Дакле, територија о којој је овде реч је простор од 50 км уз леву и десну обалу Дунава, целим његовим током.

Надлежности Радне заједнице су финансирање, контрола садржаја и реализације пројеката. Осим тога, ЕУ финансијски подржава Радну заједницу програмима PHARE и TACIS, као и кроз програме Interregnum II и III.

Захваљујући подацима пристиглим од земаља учесница, штампано је неколико публикација и израђена презентација на интернету. Иако интернет презентација још није у својој коначној или идеалној форми, она ипак садржи детаљне дигитализоване ге-

ографске карте одговарајућих региона са адекватним легендама. Даље, ова презентација је омогућила свакој земљи да се представи понаособ, текстом (језик домаћина, немачки и енглески) и фотографијама. Конкретно, претрагом можете пронаћи занимљив регион или град, консултујући географску дигиталну карту и легенду на њој, и сазнати нешто више о нпр. туристичким занимљивостима, културним манифестацијама, археолошким локалитетима или индустријском наслеђу.

Радна заједница има више секција, а у оквиру секције *Наука и култура*, садрже се и пројекти *Дунав саобраћајница културе* (Kulturstrasse Donau) и *Дунав европска магистрала*. Остале секције су *Просторно планирање и заштита околине* са пројектима као што су *Заштита вода* и *Национални паркови*, затим секција *Саобраћај и рударство* и друге.

Држећи се основних начела Радне заједнице, у нашем делу заједнице до данас је у фазама Interregnum II и III, и кроз три потпројекта, израђена Културна мапа српског дела Подунавља. Конкретно, припрема и израда карата, валоризација и обрада споменика културе и манифестација културе и, у другом кораку, њихова презентација. У сарадњи Хуебера из Минхена и Геокарте дигитализоване су све карте нашег дела Подунавља и засебно, свих већих градова, обрађени су подаци и фотографије за више од 700 објеката и манифестација културе (Републички завод за заштиту споменика културе и Музеј науке и технике).

Неколико публикација и интернет презентација у оквиру Радне заједнице настали су као резултат потребе да се база података, конкретно рецентних истраживања индустријског наслеђа нашег дела Подунавља, представи стручној и широкој јавности, на простору од 50 км лево и десно од Дунава у укупној дужини од 550 км.

Једна од специфичности, уједно и занимљивости овог ареала, проистекла из различитог историјског и територијалног контекста је и очигледна различитост индустријског наслеђа (у типу и обиму индустрије) данашње северне Србије, некадашње Краљевине Србије и јужног дела Панонске низије, односно дела Војводине, некадашњег дела Аустроугарског царства. Индустријализација Војводине почела је још у XVIII веку, с ослонцем на прехрамбену индустрију, иригационе системе и саобраћајну мрежу. У Србији је тај процес покренут касније, у другој половини XIX века, а њену привреду тога времена, осим саобраћајне мреже, прехрамбене и текстилне

индустрије, карактеришу и већа индустријска постројења, производња електричне енергије, као и текстилна и војна индустрија. У главним цртама, ситуација остаје таква и после 1919. године.

Извори

Неке од публикација које се баве историјом овог простора директно се или индиректно баве овим проблемом. Историјске грађе о индустријском наслеђу понекад има у локалним фабричким архивама, или у архивима већих градова где се чува солидан материјал. На жалост, штампани туристички водичи – бедекери, који се односе на овај простор ни на један начин не представљају ово специфично наслеђе. Срећом у развијеној Европи последњих деценија, интнезивније последњих година, штампани су специфични бедекери о индустријском наслеђу Енглеске или Рура нпр., који представљају богато илустроване водиче за обилазак старих индустрија дате регије, који сугеришу руте обилазка старих индустријских објеката, те се тако и зову *Руте индустријске културе*. Осим тога, они нам детаљно пружају сазнања и о осталим занимљивостима регије о којој је реч. Развојем и популаризацијом интернета, убрзано је и олакшано информисање, тако да је изузетно велика понуда туристичких центара који су настали рециклажом старих индустријских зона, као што је нпр. зона Iron Bridge Gorge у Великој Британији, или, шире гледано, већ поменути ARGE Donaulander. Сходно томе може се рећи да је презентација на интернет сајту ARGE Donaulader уједно и први бедекер индустријског наслеђа једног дела наше земље.

Историјат и теренска истраживања

До данас су рекогносцирањем обухваћени готово сви остаци индустријског наслеђа на поменутој територији. Упоређивањем историјских извора и стања на терену утврдио сам да је већина значајнијих индустријских објеката на свом месту. Део истражених локација старих индустријских постројења показао је, међутим, да су нека од њих уништена, или да су умногоме изменила функцију и изглед. Ова опаска првенствено се односи на мања постројења и на објекте у зонама које су у новије време претрпеле озбиљне промене због већих градитељских захвата, као што су, на пример, некадашње индустријске зоне у великим градовима. Међутим, мно-

штво објеката индустријског наслеђа чија је намена промењена у добром је стању, првенствено због солидности градње и бриге новог власника. У ширем центру већих градова има и објеката који су донедавно били у функцији и у добром су стању. Захваљући доброј локацији и солидној градњи, они могу бити погодни за пренамену, као што су нпр. Београдски памучни комбинат, стара Кланица и Београдски вунарски комбинат код Панчевачког моста, Соко пекара, стара индустријска зона на Лиману и железнички комплекс на Новом насељу у Новом Саду, итд. Када је реч о групи објеката који су у функцији (какви су, на пример, машински млинови или иреверзибилне црпне станице за воду стари око 100 година), очувана употребна вредност јесте оно што им гарантује добро стање, понекад и изванредно. Овој групи припадају и објекти који су значајни за историју науке, као што су зграда прве српске Опсерваторије из 1890/91. године и Опсерваторија на Звездари из 1926. године у Београду. Посебну групу чине објекти који су ван функције, нису ревитализовани, а њихово стање се креће од веома доброг до девастираног; обично су напуштени и о њима нико не води рачуна. Они понекад чине део некадашњих индустријских зона, делују јадно и запуштено, аветињски су празни или су, каткад, насељени бескућницима.

Крајем XIX века, захваљући свом опредељењу за модеран развој и електрификацију, иако мала и сиромашна Србија је ипак закорачила у тада најсавременије цивилизацијске токове, готово у корак с најразвијенијим земљама Европе и света. Тако је Београд један од неколико европских градова који су крајем XIX века увели електричну енергију. Производња и примена електричне енергије је за Србију тога времена значила велики искорак и омогућила је несметан индустријски развој. Електране су грађене наменски, за потребе индустрије, при чему је коришћена модерна опрема реномираних произвођача (Siemens, Schuckert и AEG) и примењивана најновија техничка решења, као што је, примера ради, Теслин полифазни трансформатор. Изграђен је систем производње и дистрибуције електричне енергије, у чијем је саставу било више хидроелектрана и неколико великих термоелектрана. Због специфичног процеса производње, све термоелектране су лоциране у непосредној близини великих река (транспорт угља и шљаке, извор техничке воде за хлађење машинских склопова). То се може добро сагледати на примеру Београда, где и данас постоје три од четири старе термо-

електричне, односно калоричне централе, како се то тада говорило, све изграђене у зони Дорћола и Земуну, у непосредној близини Дунава (три на Дорћолу: прва већа термоелектрана у Србији, касније срушена, и две још постојеће – на углу улица Добрачине и Скендербегове, и Снага и светлост у Дорћолској марини, те Термоелектрана дд за електрична предузећа на Земунском кеју). Нажалост, очуване су само зграде, понегде с помоћним објектима, али не и старе парне машине, генератори и остали хидромеханички склопови.

У данашњој Војводини, на дну некадашњег Панонског мора које је Дунавом отекло у Црно море, током друге половине XIX века започиње градња система канала, устава и црпних станица.

Тај сложени систем је умногоме и коначно решио човекова вишевековна настојања да укроти водену стихију и учини је себи услужном и послушном (на пример, још су Римљани у III веку изводили радове на исушивању мочвара у Срему). О сталној потреби да се водотокови уреди говоре и први нама познати законски акти, уредбе угарског сабора с краја XVI и почетка XVII века о чишћењу речних корита и подизању насипа. Током XVIII века предузимају

се обимни радови како би се решили проблеми „сувишних“ вода, као што је регулација река Тисе, Тамиша и Бегеја. Средином XIX века се увидело да ће само организована борба против водене стихије, поплава од спољних и унутрашњих вода, створити услове да се оне потпуно и коначно ставе под контролу. Сви дотад грађени објекти били су парцијални и само релативно ефикасни. Тако се оснивају прве водне задруге, као што је Централно удружење за регулацију Потисја, а 1882. године их је само у Банату већ било десет. Оснивају их непосредно заинтересовани власници угроженог земљишта, али под надзором државе.

Реч је, дакле, о подручју кроз које протиче Дунав, друга по величини европска река укупне дужине 2860 км. Дужина тока Дунава у поменутом подручју износи читавих 550 км! О моћи те реке сведочи и податак да је 1990. године просечни протицај Дунава код Панчева био $3686 \text{ m}^3/\text{s}$, док је у 1970, једној од највлажнијих година, износио $7549 \text{ m}^3/\text{s}$. Мада у прилогу овог типа није нужно говорити о универзалном значају Дунава, добро је подсетити да се на њему налазе велики европски градови, да има изузетну саобраћајну важност – Коридор 7, да представља основ за регионална привредна и културна удруживања – ARGE Donau, да је регион богат остацима материјалне културе који сежу дубоко у прошлост – Лепенски вир, Винча, римски лимес, али и споменицима индустријског наслеђа – иреверзибилни системи за воду, Свилара и Фабрика стакла у Панчеву, Пивара у Апатину, Водовод и комплекс текстилних фабрика у Београду.

Вратимо се старим црпним станицама и ономе што их чини посебним. Искуство у борби са воденом стихијом показало је да насипи нису довољни да је у потпуности зауставе. Крајем XIX века, када је на обалама Дунава и Саве саграђена већина данашњих насипа са чуварницама, магацинима и економским зградама, на заштићеном простору подижу се и прве иреверзибилне црпне станице. Њихова је намена да сувишну воду избаце из заштићених подручја у најближи реципијент, реку или језеро.

Из визуре заштите и презентације наслеђа, те станице са свим помоћним капацитетима (канал и разни хидродинамички системи) нису ништа мање важне и занимљиве од већ поменутих старих електрана. Сличности су очите на први поглед: још увек актуелан привредни значај, солидна градња, потом чињеница да је већина очувана у изворном облику и радном стању, те да добар део објеката, уз специфичну архитектуру, краси и веома леп изглед. Њихово веома добро стање и изузетност умногоме се могу приписати брижљивом одржавању и перманентној функцији. Не могу да не споменем своје узбуђење кад год се нађем у неком од тих објеката са старим турбинама, вентилима и генераторима, с мноштвом помно израђених месинганих делова или ознака произвођача. Чак су и неки елементи од секундарног значаја, прозорска окна, степенице или клупе, израђени квалитетно и са истом пажњом и смислом за естетско. То наше непроцењиво наслеђе још стрпљиво чека да шири јавност открије његову лепоту, готово стопостотну аутентичност и, још увек, поуздан рад.

Дакле, једна од траса „руте индустријске културе“ може да обухвати ове, стотинак година старе црпне станице, и то: на левој обали Дунава – у Плавној и Дубовцу, на левој обали Саве – у Бољевцима и Сурчину, као и око Царског језера у близини Ечке. Неоспорно је да је вредност тих функционално очуваних станица велика и да, у склопу презентације наслеђа данашње Европе, представљају изузетну реткост, чак и у светским оквирима.

Прерада житарица чини само мањи, и засебан, део у процесу производње хране. Већ и сумаран преглед историјата прераде житарица открива човекове напоре да повећа количину и квалитет производње. Користе се сва делотворна и расположива средства, примитивни ручни млинови, ветрењаче, воденице, све до савремених машинских млинова. Историјски посматрано, без обзира на често генијална инжењерска и градитељска решења, ограничавајући фактор увек је био тип и ефикасност извора погона у постројењима. Мане људске и/или животињске погонске снаге у античко време су решаване искоришћавањем снаге ветра и воде. И данас су, наиме, очувани материјални остаци ветрењача и воденица на основу којих су реконструисани објекти и процес рада, чак и они компликованији, као што је, на пример, Римски млин поред Арла из IV века (осам млинова с исто толико пари воденичних точкова). Млинови на ветар и воду битно су утицали на почетак механизације и имају вишевековну примену. Мерено мерилима савремених постројења с великим производним моћима, стари системи се могу сматрати неефикасним. Међутим, осим евидентних разлика, на уму треба имати и то да доскора није било могуће применити неке од изванредних проналазака, као што је, рецимо, Херонова мала парна машина из I века. Тек недавно, почетком XVIII столећа, општи успон, поготову развој науке и технике, као и примена квалитетнијих извора енергије, обезбеђују и брз технолошки успон, симболично назван индустријском револуцијом.

Пре неколико векова примењен принцип млевења и просејавања житарица толико је успешан да се и данас користи, без обзира на производни капацитет млина. Процес добијања финалног производа, брашна или гриза, некад и сад, одвија се кроз сличне фазе млевења, потом подизања сировине на вишу етажу и, коначно, просејавања, и то тако што се сировина кроз сита спушта с највише на најнижу коту. Наравно, реч је о вишеетажним машинским млиновима. За добро функционисање овог „дуговеког“ процеса

производње и данас се веома често користи „машинерија“ чији је принцип рада стар стотинак или више година, а каткад су управо толико старе чак и саме машине, на пример, ваљне столице, сита и елеватори. На нашим просторима битне промене су се дешавале тако што су се мењали извори погона, поготову у првој половини XX века. Током XIX века, машински млинови су претежно користили снагу воденог тока за погон турбине, док су у мањој мери употребљавали стабилну или покретну парну машину. Понекад су се та два извора ротационог кретања користила комбиновано. Већ почетком прошлог века снага електричне енергије се користи за покретање динамо машина, касније електромотора. Тада грађени млинови су, као и већина фабричких погона, имали само један извор ротационог кретања, обично на најнижој етажи, које се системом осовина с точковима и ременица преносило по спратовима до сваке машине или елеватора.

Групи функционално активних објеката индустријског наслеђа на територији данашње Србије припадају и овакви млинови који су често и до данас непрекидно у функцији. Обично су добро очувани и о њима се води стална брига, док су технолошки процеси у главним цртама сачувани. Неки су у мањој мери обнављани, каткад и реновирани, мада ретко. Најстарији објекти из те групе су због извора погона увек у непосредној близини водотокова. Њихова бројност, функционалана актуелност, често атрактиван процес

рада, каткад и специфична архитектура чине их незаобилазним не само за истраживаче, већ и за туристе. Будући да их има много, поготову у Војводини, чак и површан обилазак изискује вишедневну „руту индустријске културе“. Њихово појединачно побрајање захтева подужи списак, тако да ћу поменути само неке млинове, оне значајније и већег капацитета: Велики парни млин у Кикинди, Ленгауер у Стражи, Фалкенбургер и Марић у околини Београда, млинови у Сенти и Обреновцу.

Током XIV, XV и XVI века оснивају се прве веће пиваре, но технологија се и даље ослања на емпиријске методе, без основних познавања биохемијских процеса. Општи и технолошки успон у Европи током XVIII века одражава се и у хмељарству и пиварству. Оснивају се прве велике пиваре са стандардизованом производњом. Тако је, примера ради, Марија Терезија издала патент којим се државним канцеларијама и магистратима налаже да печате бале хмеља и издају сертификат о пореклу, како би се спречиле малверзације с мање квалитетним хмељом. То је време када у Војводини почиње гајење хмеља и када се оснивају прве велике пиваре, у већим градовима и у непосредној близини речних токова. Прву такву пивару, капацитета 6100 хектолитара пива, оснива 1722. године у Панчеву Абрахам Кепиш. Ту пивару која је уједно и наш најстарији споменик индустријског наслеђа, купила је 1847. године и темељно реновирала породица Вајферт, тако да њен данашњи изглед умногоме потиче из доба када је била у њиховом поседу. У Вршцу се 1730.

оснива Вршачка пивара. Стотинак година касније, 1859, купио ју је Јован Цофман. Године 1888. пивара је тотално реновирана, а 1913. је опремљена модерним парним погоном и новом технологијом.

Производњу пива у Зрењанину, тадашњем Великом Бечкереку, почео је 1745. Зебастијан Крајцајзен. Пивару је 1891. купила породица Дунђерски, која ју је 1922. и темељно обновила, досегавши капацитет од 40.000 хектолитара.

Пивара у Апатину, познатија као Аманова пивара, саграђена је 1756, а потом неколико пута реконструисана. Очувани првобитни објекти данас су преуређени у ексклузиван канцеларијски простор. У XIX веку се оснива више сличних пивара. Бечејску, коју 1806. оснива немачки колониста Рајх, касније је купио велепоседник из тог града Гиндер Игнац. Данашњи изглед старих објеката пиваре датира из 1888–1900.

Производња пива у Београду има дугу традицију: још се у XV веку масовно производило у домаћинствима, гостионицама и на двору (деспота Стефана Лазаревића). У доба аустријске окупације Београда 1718–1739, производња пива добија фабричке размере. На Дорћолу су постојале две мање пиваре, које су изградили аустријски предузимачи. По преласку Београда у турске руке, пивари пребацују производњу у суседно Панчево и Земун. Прве пиваре у Србији XIX века оснивају се у већим градовима. Кнез Милош Обреновић у Београду, на углу Балканске и Гепратове, 1839. године гради велику пивару, познату као Кнежева пивара, која ће касније

одиграти и значајну културну и политичку улогу, но зграда, нажалост, није очувана. У исто време, оснива и мала Ђорђевићева пивара, на месту данашње Скадарлијске пиваре, познатије као Бајлонијева пивара. Ђорђе Вајферт 1873. у Београду прави пивару с веома модерном технологијом, а Лазар Дунђерски 1892. оснива пивару у Челареву.

На територији данашње Србије атрактивној групи најстаријих индустријских објеката који су очували аутентичан изглед из раних фаза градње али, нажалост, мало шта од старе технологије, припадају и пиваре које дан-данас служе својој првобитној сврси. Једна од рута индустријске културе посвећена старим пиварама свакако значи и упознавање занимљивих градова на обалама река Дунава, Тамиша или Саве и њихове особене историје.

Правна и техничка заштита

У односу на значај и бројност споменика индустријског наслеђа, мало њих ужива неки од видова правне заштите. Заштита остатака старих индустрија и производних процеса *in situ* глобал-

но се може посматрати из више углова. Међутим, овај аспект је интересантан за презентације типа бедекера само у коначном облику, тј. да споменици морају да привуку пажњу и да задовоље потребе просечног посетиоца, захтеве у распону од занимљивог општег контекста и атрактивног изгледа до адекватних информација на лицу места.

Руте индустријске културе нашег дела Пудунавља

Идеје за трасе могућих рута индустријске културе нашег дела Пудунавља проистекле су из једнодневних, понекад и нешто дужих, путовања која су протеклих година предузета за потребе рекогносцирања терена. Дакле, веома згодан начин обиласка остатака старих индустрија овог ареала јесу једнодневна, добро испланирана путовања. Како се већина објеката налази у већим градовима, такве руте индустријске културе могу бити и пријатан излет. Нажалост, приликом оваквих путовања сресћемо се са претежно лошим путевима и, исто тако лошим, ознакама на њима. Не треба имати илузије, нити један објекат индустријског наслеђа није посебно, као такав, обележен специфичним маркером. Дакле, неопходан је добар план пута и одговарајуће географске карте, каквих срећом, има довољно, и наравно, добро расположење. Због доминатног положаја градови Београд и/или Нови Сад могу бити полазне тачке ових мини рута индустријске културе.

Рута 1 подразумева обилазак следећих објеката у Београду – Фабрике папира Милана Вапе, Млин првог акционарског друштва, Хакеове Шећеране, Ковнице новца, Термоелектране Снага и светлост у Скендербеговој улици, Београдски текстилни комбинат, Вунарски комбинат, старе Кланица, Циглане на Лешћу, старе Капетаније са старим Магацином, а у Земуну – Капетаније, Кланице и старе Циглане.

Рутом 2 би се обишао део јужног Баната, неколико старих функционалних вишетажних млинова могу се видети у Старчеву и Омољици, затим, стари мост у Плочици, Фабрика стакла у Ковину, Црпна станица у Дубовцу, фабрика свиле у Белој Цркви, железничке станице у Јасенову и Вршцу, стара винарија такође у Вршцу, млинови у Уљми, Алибунару и Владимировцу.

Рута 3 се односи на Срем где се може обићи стари млин у Сурчину, црпне станице у Сурчину и Бољевцима, пивара у Сремској

Митровици, Зорка у Шапцу, а у Обреновцу млин и комплекс дрвне индустрије Симовић.

Трасом руте 4 би се отпутовало до Смедерева где се може обићи некадашњи металуршки гигант SARTID.

На путу до Смедерева налазе се два изванредна стара вишетажна функционална млина, у Гроцкој и Белом Поточу.

Рута 5 садржи обилазак објеката на потезу Панчево – Нови Сад, и то: стара индустријска зона у Панчеву са Вајфертовом пиваром, Железничком станицом Тамиш, Црвеним магацином, водоторњем, свиларом и светионима на ушћу Тамиша у Дунав. На путу ка Новом Саду обилазак црпних станице на Царском језеру, затим водоторња и млинова у Ечкој, пивара и Зрењанину у Бечеју, некашње индустријске зоне са Чешким магацином, старе железничке станице (Окретнице) и Поште у Новом Саду, и на крају прелепе црпне станице поред Жабља.

Рута 6 се односи на Бачку, где се може видети стара пивара Дунђерског у Челареву, функционална црпна станица у Плавној, Аманова пивара у Апатину, млин са преводницом за воду у околини Сомбора, млинови и шећерана у Црвенки.

Zusammenfassung

Rifat Kulenović

Das industrielle Erbe des serbischen Teils der Donaugegeng

Dank intensiven, systematischen und interdisziplinären Forschungen im Bereich des industriellen Erbes, gepaart mit Rekognostizierung von Geländen, mit Schutzmaßnahmen zur Instandhaltung materieller Reste der alten Industrien, entstanden Datenbanken, die nicht nur von den Institutionen, die sie produzierten (das Museum der Wissenschaft und Technik und die Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste), sondern auch von weiteren Instanzen benutzt werden, etwa von städtebaulichen Ämtern und von Ämtern zum Schutz der Kulturdenkmäler, und zwar zu sehr konkreten Zwecken – darunter seien vor allem das Projekt der Erweiterung des Autobahnnetzes („Korridor 10“), internationale Zusammenarbeit, regionale Projekte zur Erhaltung und Pflege des Kulturerbes und der Umgebung in Südosteuropa, SAIT/CHOROS – neue Kulturzentren und Arbeitsgemeinschaft der Donauländer (ARGE Donauländer) zu erwähnen. Diese Arbeitsgemeinschaft ist ein Verbund der von der Donau durchflossenen Länder, der aus 24 Regionen aus 10 Ländern besteht und ein etwa 50 km breites Territorium am linken und rechten Donauufer, am gesamten Flusslauf entlang, umfasst. Zu den Grundprinzipien der Arbeitsgemeinschaft zählen: Erweiterung der europäischen Dimensionen der Zusammenarbeit, Instandhaltung des gemeinsamen europäischen Kulturschatzes, Vergleiche auffallender Ähnlichkeiten und gemeinsamer Wurzeln der europäischen Kultur(en). Dank vieler von den daran teilnehmenden Ländern zugeschickter Angaben, wurden einige Publikationen veröffentlicht und eine Internetpräsentation eingerichtet, wo digitalisierte geografische Karten bestimmter Regionen mit entsprechenden Bildlegenden angeboten werden. Durch Internetrecherchen und dank einschlägigen Karten in elektronischer Form kann man interessante Regionen oder Städte finden und einiges über touristische Sehenswürdigkeiten, kulturelle Ereignisse, archäologische Lokalitäten oder industrielle Errungenschaften erfahren.

Leider stellen gedruckte Reiseführer für diese Region kein industrielles Erbe dar. In den entwickelten Ländern Europas wurden in den letzten Jahrzehnten spezifische Reiseführer über industrielles Erbe von England oder des Ruhrgebiets veröffentlicht, die reich illustrierte Anleitungen zur Besichtigung alter Industrieanlagen der genannten Gebieten aufweisen und Reiserouten alter Industrieanlagen empfehlen, die als *Routen industrieller Kultur* bezeichnet werden. Mit der Entwicklung und Popularisierung des

Internet wurde die Informationsübermittlung erleichtert und beschleunigt, was auch das Angebot an touristischen Zentren, die aus alten Industrieanlagen entstanden, reichhaltiger machte. Ein gutes Beispiel dafür wäre das Gebiet Iron Bridge Gorge in Großbritannien. Die Präsentation auf der Internetseite ARGE Donauländer kann gleichzeitig als erster Reiseführer des industriellen Erbes einer Region in Serbien bezeichnet werden.

Mögliche Reiserouten auf dem Weg zur Entdeckung der Wirtschaftskultur unserer Donauregion folgen Spuren eintägiger, gut geplanter und durchdachter Reisen, die in letzter Zeit zwecks Rekognistizierung des Gebiets unternommen wurden. Das stellt eine angenehme und günstige Möglichkeit zur Besichtigung der Reste alter Industrieanlagen in der Region dar. Da die meisten Objekte in größeren Städten liegen, lassen sich diese Reisetouren leicht in angenehme Ausflügen verwandeln. Leider werden diese Reisen infolge schlechter Landstraßen und wenig benutzbarer Wegweiser erheblich erschwert. Es ist auch nicht zu verheimlichen, dass keines dieser sehenswerten Industrieobjekte durch spezifische Marker gekennzeichnet ist, was gute Landkarten und Reisepläne unentbehrlich macht, die glücklicherweise reichlich vorhanden sind. Ihrer dominanten Lage zufolge können größere Städte wie Belgrad oder Novi Sad Ausgangspunkte dieser Minitouren zur Besichtigung der industriellen Kultur sein.

Die sechs empfohlenen Touren führen zu alten Objekten, die in einem Zeitkontinuum von etwa 100 Jahren als Mühlen oder Wasserkanälen dienten, die Überfluss an Wassermengen in nahe liegende Flüsse oder Seen abfließen lassen, oder aber als Miniwerkstätten, in denen nach alten Technologien Glas oder Backstein hergestellt wird. Neben diesen, in europäischen Zusammenhängen einmaligen Objekten, gibt es auch solche, die nicht mehr in Betrieb sind, die aber durch ihre Monumentalität und Schönheit einen bedeutsamen Teil der Geschichte unseres Landes veranschaulichen.

Верка ЈОВАНОВИЋ
Геоекономски факултет
Београд

БЕДЕКЕРИ И ЊИХОВЕ КАРТЕ

Путовања без мапа и означених праваца света се одвијају насумице, подсећају на брод без компаса. Кроз историју, планови и мапе су настајали пре и после путовања уводећи путнике, туристе, намернике у простор обележен сопственим циљем.

Настанак водича сеже далеко у векове када су образовани људи путовали пре због куриозитета него из преке потребе. Путописна дела античке Грчке су у незнатним фрагментима имала обележја водича. Средњовековна дела пак, најчешће религијског смисла, упућују на путеве и места ходочашћа.

У време ренесансе, путовања у Италију постају популарна у привилегованим класама Северне Европе и Велике Британије. Њихови писани извештаји приложени фондовима који су финансирали путовања, садрже елементе водича. Неки су били форма „итинерера“ неки мапа путева и све чешће планови градова.

Увођење новијих видова штампане технике допринело је проширивању тржишта и смањењу цене књига и продукције илустрација укључујући гравиране садржаје препознатљиве као бакарна, челична и камена литографија.

Дуго времена, технологија израде карата је заостајала за квалитетним текстовима и илустрацијама у књигама и туристичким водичима. Њихов садржај и размера су оскудевали у многим пода-

цима. Та једноставност се допуњавала детаљним описима путева и прилично грубим, често непрегледним цртежима.

Знатно интересантнији типови мапа намењених путовању се појављују у деветнаестом веку. Мапе путева прате главне путничке правце и приложене су као панели или њихови делови. Појављивање мапа путовања и запажен развој путничког саобраћаја је забележен у Француској, затим Великој Британији. Зенит је достигнут

у делу британског путописца Џона Огилбаја (John Ogilby) под називом „Britannie Depicta“ у деветнаестом веку.

Временом је технолошко напредовање утицало на многе активности које поспешују путовања, транспорт, штампање књига, нове картографске правце. Путовање је постајало доступније не само повлашћенима већ и све већем броју људи свих класа. Уласком у деветнаести век на путовања се одлазило коњима и кочијама, споро и не увек сигурно.

Ретка и често несигурна путовања
(Крф, 1905) (*Handbuch für Touristen*)

Од једног до другог града путовало се са честим ризиком по здравље. У Италији је, на пример, постојала опасност од маларије и других епидемија без могућности посебне заштите здравља путника. Такође, политички проблеми и разлике међу земљама су отежавале путовања. Није било пасоша, виза (у данашњем смислу) и потпунијих докумената за идентификацију, већ су путници-туристи најчешће означавани као непознати субјекти изложени пљачкама и мучењу.

Протестанти су често прикривали своја обележја одлазећи у католичка места, док су исти проблеми искрсавали у обрнутом правцу, односно у протестантским земљама доласком путника друге вероисповести.

У другој половини деветнаестог века постављени су лимити за најбогатије и повлашћене путнике свих друштвених слојева за њихов одлазак на путовања ради уживања и провода. Најчешће су им додељивани пратиоци и тумачи царинских прописа и језичког споразумевања. Путовања су током времена бивала безбеднија при-мамљујући велики број туриста-путника и њихових породица.

Развој железнице током деветнаестог века има видну улогу у све масовнијим путовањима као и повезивању градова и већих насеља. Џорџ Бредшо (George Bradshaw, 1801–1853) је објавио први водич за путовања железницом, а 1838. године сачинио мапу путовања.

Путовања паробродом од 1870. године су поспешила нову еру све масовнијег туризма. Пароброд су све чешће користили амерички путници путујући преко Атлантика у Европу, одредиште које је добијало обележје светилишта пре него авантуре. На крају деветнаестог века и туристички водичи су све масовнији. Џон Мери (John Murray, 1808–1892) познати лондонски издавач, уложио је знатан део свог буџета у конципирање и објављивање новог туристичког водича који је до данас у употреби. Године 1836. објавио је приручник за путнике који иду у Холандију, Белгију, Пруску и Северну Немачку.

Карл Бедекер (Karl Baedeker, 1801–1859) први пут штампа серију туристичких водича, касније препознатљивих као „бедекери“. Прва књига посвећена путовањима долином Рајне од Холандије до Швајцарске, објављена је 1839. године.

Многи аутори су започели објављивање водича попут М. Ебела (M. Ebel), Едмонда Бојса (Edmond Boys), Маријане Штарке (Marijane Starke), путника, писаца на Старом континенту. У њиховим делима није било мапа и планова градова.

У време немачког историчара Алојза Вилхелма Шрајбера (Alois Wilhelm Schreiber, 1761–1841), водичу под називом „Путовања долином Рајне“ први пут се појављују планови градова; десет планова градова први пут се објављују у његовом водичу из 1826. године.

Картографска дела попут мапа и планова градова свој врхунац достижу у књигама Карла Бедекера. То је дуго била доминантна се-

рија међународних водича, који су објављивани од прве половине деветнаестог века до Другог светског рата. Водичи су обухватали европски простор, Блиски исток и Англо-Америку, штампани вишејезично, најчешће на немачком, француском и енглеском језику. Због ажурности, водичи су садржајно ревидирани и допуњавани, пратећи промене у веома динамичном туристичком амбијенту.

Квалитативна особина бедекера су многе нацртане и уметнички штампане мапе и планови градова, насеља и све атрактивнијих туристичких дестинација. По квалитету штампе картографских прилога издвајале су се фирме Вагнер и Дебелс (Wagner & Debels). Свако издање путовође имало је од петнаест до педесетак планова. Временом је усавршавана техника штампања да би крајем деветнаестог века била заступљена колорна штампа мапа и планова.

Величина планова варирала је од једне странице (15 x 10 цм), или чак мање до великих планова који су најчешће уношени као посебан уметак водича. Сваки велики центар града, мањи градови и туристички занимљиви локалитети постајали су обавезан део водича.

У делу Карла Бедеке-ра „Приручник за путнике“ објављеном 1890. године у Лајпцигу, забележени су подаци о објављеним водичима различитих географских регија и њихови садржаји. Водичи су приказивали територију Северозападне Немачке, 1889. године (24 мапе и 28 планова); Северне Немачке и Данске (20 карата и 26 планова); Аустро-Угарске (27 карата и 24 плана); Лондона (3 карте и 27 планова); Италије, Париза, Русије, Шведске, Норвешке, итд.

Географске мапе, као саставни део бедекера, нај-

Приручник за путнике,
дело Карла Бедекара из 1890.
Територија Аустро-Угарске
(27 карата и 24 плана)

чешће су садржавале размеру и веома оскудну легенду на којој су назначени путеви и железничке пруге. Садржај мапа се мењао кроз време. На првим мапама су по правилу забележене често непрецизне административне границе и изабрани топоними, да би касније било потпунијих назива насеља, река, антрополошких објеката.

Картографска пројекција и мрежа меридијана и паралела су повећале прецизност и употребљивост мапа у бедекерима. Тек на новијим картама се појављује дводимензионално представљање рељефа, чиме се стичу важна знања о висинским облицима. Представљање терена је веома тежак задатак за мерење. Картографски је усавршаван више векова да би тек крајем деветнаестог века достигао знатну прецизност и потпуну употребљивост.

Конвенционални знаци на картама се нису мењали али правци речних токова, имена и положај насеља, па затим положај путева, мостова, канала, политичких и административних граница и других антропогених објеката су на свакој карти различити. Ниво уопштавања односно избор садржаја је често зависио од субјективне оцене картографа. Политичко-територијална подела условила је потребу приказивања линија између држава. Прва приказивања државних граница почињу у шеснаестом веку (на картама Ортелијевог атласа из 1570. године). Од тада државне границе све чешће постају обавезан елемент садржаја географских карата.

Осим државних граница, обавезан елемент карте постају границе мањих административно-територијалних целина. С обзиром да су границе мањих административних целина биле подложне честим променама попут протектората, демилитаризованих зона, територија посебне управе, оне су све мање биле обавезан елемент садржаја карте. Насупрот томе, садржаји на мапама који имају туристички значај су постали документ који је кроз време био бележен новим методама и био више од штурог визуелног исказа.

У првим плановима градова већа пажња се поклања прецизнијем одабиру садржаја и повећању геометријске тачности.

Сасвим је извесно да је значај оваквих картографских прилога у обиљу топонима који су откривали различите крајеве и њихова обележја. Много детаљнији и прецизнији садржаји се сусрећу у плановима градова.

Водичи за путнике (Handbuch für Reisende von K. Baedeker)
објављени у другој половини деветнаестог века:
карте, планови и година издања

ред. бр	територија	број карата	број планова	година објављивања
1.	Немачка	(24)	(28)	1889
2.	Немачка-Данска	(20)	(26)	1889
3.	Немачка	(20)	(25)	1890
4.	Берлин	(3)	(5)	1889
5.	Долина Рајне	(21)	(22)	1890
6.	Бајерн, Тирол, Залцбург	(34)	(10)	1890
7.	Аустро-Угарска, Далмација, Босна	(27)	(24)	1890
8.	Белгија, Холандија	(12)	(19)	1888
9.	Грчка	(6)	(14)	1888
10.	Велика Британија, Ир- ска	(16)	(28)	1889
11.	Лондон	(3)	(27)	1890
12.	Италија (Ливорно, Фиренца, Равена), Ница, Ајачио (Корзика)	(17)	(29)	1889
13.	Средња Италија и Рим	(8)	(31)	1889
14.	Јужна Италија, Сицилија, Сардинија, Малта, Тунис, Крф	(25)	(17)	1889
15.	Палестина и Сирија	(18)	(44)	1880
16.	Париз	(11)	(25)	1888
17.	Швајцарска	(38)	(14)	1889

Немачки Библиографски институт познат по монументалним делима, енциклопедијама, речницима и атласима објавио је шездесетих година деветнаестог века познате Мајерове водиче (Meyer's Reisebücher). У њима су описане регије Немачке, Швајцарске, Фран-

цуске, Грчке, Италије, Египта. Мајерови водичи су били опремљени одличним плановима градова, с многим детаљима штампаним у боји. Многи од тих планова били су урађени заслугом фирме Ревенштајн (Ravenstein) знатно супериорније у односу на прве Карла Бедекера.

Сем Мајера, немачки ривал Бедекеру био је берлински издавач Теобалд Грибен (Theobald Grieben) који је објавио 37 водича, претежно водича за градове. Те серије штампане на француском и немачком, обилују квалитетним мапама и плановима градова. Аутор Алберт Голдсмит (Albert Goldsmith), који је касније постао издавач у сарадњи са Леополдом Крацом (Leopold Kratz), објављивао је водиче са многим мапама. На крају деветнаестог века објављивани су водичи градова Санкт Петербурга, Константинопоља и једно издање Њујорка и Чикага. Пре настанка и заштите својих дела, италијански истраживачи су позајмљивали до тада објављене водиче са мапама и плановима градова. Неколико водича са мапама и 36 планова градова, названих „Guida del viaggiatore in Italia“ објављени су 1869. године. Луиђи Цуколи (Luigi Zucolli) је 1844 године објавио први кружни план града Милана.

Други водич, картографски одлично опремљен, дело је аутора Жерденарда Артарија (Gerdenard Artarias) из 1851. године, објављен на француском језику. На плановима градова су први пут потпуније и садржајније уцртани сви објекти, куће.

Посматрајући кроз време водичи – бедекери су без премца у богатству картографских прилога. Можда је вредан помена рад британских стваралаца и картографа који се најчешће препознаје по веома престижним туристичким водичима богато опремљеним познатим Бартоломеовим картама.

Анализом знатног броја бедекера долази се до закључка да је њихов значај разноврстан и да су се они могли корисно употребљавати. Вредност оваквих мапа и планова у првом реду је физиономска и сазнајна а мање картографска. То је разумљиво са аспекта тешкоћа у представљању садржаја и степена техничко-технолошких могућности. С правом се закључује да су бедекери и Немачка школа са својим штампаним делима, одраз вишег културолошког нивоа и сазнања. Прве туристичке водиче, снимање и графичко представљање различитих географских регија као најбоље сведочанство наилазимо у радовима Карла Бедекера, Алојза Вилхелма Шрајбера, Мајера, итд.

Бедекери своју улогу налазе у историјској картографији. Њихова вредност се мери кроз допринос изучавању антропогеографско-историјског развоја земаља и регија. На многим картама је наведена легенда која упућује на детаљне белешке у текстовима из којих дознајемо пређашња и нова имена насеља, број становника, међусобну удаљеност насеља. На географским картама првих бедекера је свакако највреднија топономастика. Уз њих су најчешће детаљни описи земаља, путописи, извештаји.

Крајем деветнаестог века у бедекерима су објављивани детаљни планови градова у којима су јасно маркирани важни туристички објекти попут хотела, пансиона, музеја, споменика и културно-историјских центара посебних вредности.

Опатија,
план града, XIX век

Географска знања и картографски материјали о Србији почетком 19. века били су оскудни, те се стога јавља све чешћа потражња за детаљним географским обавештењима од српских ратника, трговаца, калуђера, хроничара. Ранија путописна литература о овим просторима тицала се описа уских појасева земље уз главне коп-

нене и водене путеве. Нагло упознавање простора Србије је било подстакнуто војничким разлозима. Настајале су новије карте али не увек довољно добре и употребљиве. У студијама најученијих српских историчара најчешће се писало о Дунаву. Напредак је био спор јер су се хроничари, војници и радознали путници на свом пролазу кроз Србију више занимали за историју него за географију и картографију. Српске приморске земље су приказиване са већом тачношћу, а богатији развој карата српских земаља споро је одмицао. Од европских земаља, Аустрија је имала најбољу прилику за географско проучавање Србије.

У делу Николе Радојчића „Географско знање о Србији почетком 19. века“ је забележено да су сви аустријски чиновници којима је било поверено проучавање граница Србије састављали извештаје, скице и карте које су се најчешће гомилале код аустријских војних власти. Тако се могло разумети да су аустријске власти временом сабрале огромну хрпу географске грађе о Србији, међу којом је било највише итинерера, с брижљивим нотама о квалитету путева, о удаљености места, о мостовима, итд. С правом се закључује да је старија картографија Србије претежно ратна, а да је велики део карата замишљен као карте бојишта... Цело Балканско Полуострво било је још на почетку XIX века тако непознато, да су на њему били могући проналасци као у непознатим деловима света.“

Нови подстицаји за картографске прилоге о Србији јавили су се у првој половини 19. века. Најпре из ратних разлога. Противници Наполеона су копирали великог војсковођу и у томе што су од њега учили о важности добрих карата за ратовање. Аустрија је своје карте израђивала у Бечу где је од 1806. године постојао „Topographisch-lithographische Anstalt des Generalquartiermeister-Staabes“, док је картографски рад војничких власти у Италији организован у „I. R. Instituto geografico militare“, 1818. године. Као што је већ истакао Никола Радојчић, Топографско-литографски завод у Бечу је 1839. године именован као „K. K. militärgeografisches Institut“ и био дуго времена главни завод за картографију свих земаља Балканског полуострва.

Студија „Über Serbien“ аутора Адама фон Вајнгартена (Adam von Weingarten) је употпунила географску и картографску слику Србије, уз мотив који се односио на аустријске војнополитичке аспирације на њу. На картама је приказана орографија, планине сликане цртицама, док су воде детаљније приказане и на картама и

у тексту. Пuteви нису брижљиво обрађени. Унесени су само главни друмови Београд-Софија и Сарајево-Солун, с једним огранком на Скадар. Оценом Вајнгартенових карата су се бавили Вук и Копитар бележећи извесне исправке Вајнгартенове карте.

Вајнгартенов географски опис Србије са картом био је дуго подстицај за сличне радове у модерној картографији, географији и историји.

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века европски простор и градови приказани на картама и плановима попримају све богатији садржај. Они се пажљиво одабирају, имајући у виду њихову функцију и захтеве све већег броја корисника. Карте и планови су посебан начин представљања реалног света језиком графичких симбола, а различитост размере даје могућности приказа изабране територије, величине и броја објеката. Таква дела, између осталог, доприносе развоју језика графичке комуникације а скуп симбола и слика доприноси бржем читању и разумевању особености европског и свих других простора на Земљи.

Двадесети век је време појаве великог броја књига, брошура, часописа, атласа, и унапређења знања о знаменитостима регија, држава, градова. Наглашава се особеност и различитост природних одлика, становништва и привреде.

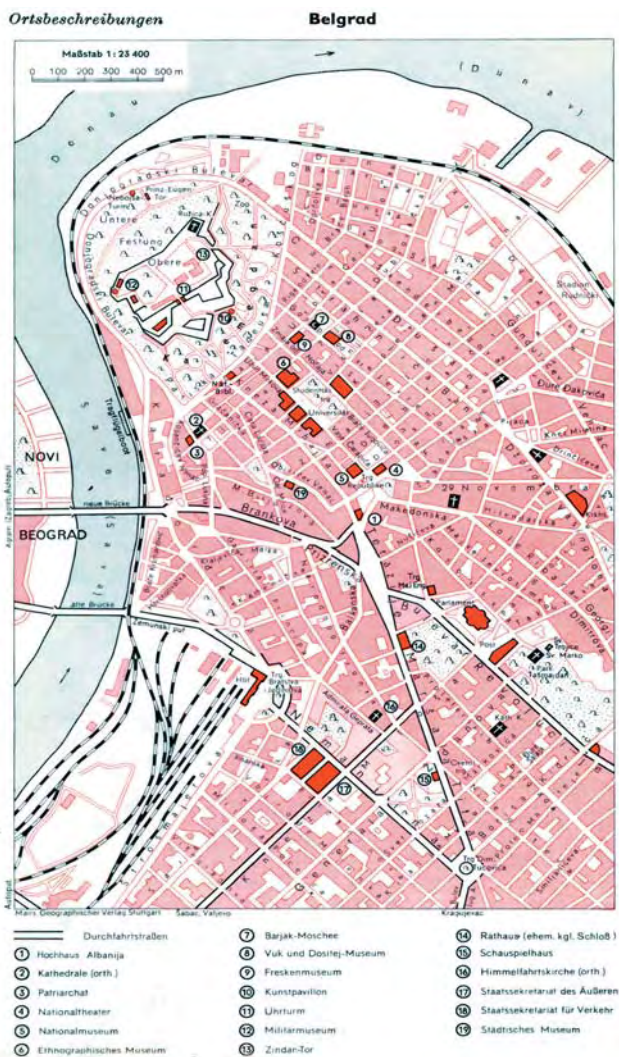
Привредни развој европског простора је подстакao развој саобраћаја, транспорта и масовног кретања становништва. Карте путева постају примарни извор информација неопходних путницима, трговцима, путописцима, истраживачима. Наслањајући се на ранија знања штампају се карте тематског садржаја и веће математичке тачности.

Бедекери о балканском простору садрже многе картографске прилоге на којима су приказане територије земаља, главни путни правци, планови многих градова. Такав пример је водич под насловом „Jugoslawien“, издавачке куће Полиглот из Минхена, са 26 планова и карата. Он садржи географске податке и описе знаменитих туристичких објеката музеја, цркава и националних институција у многим градовима, попут Задра, Ријеке, Дубровника, Котора, Београда, Скопља, итд.

У водичу под насловом „Baedeker's Autoreisführer. Jugoslawien und Griechenland mit Europäischertürkei“ налазе се 36 карте и 52 плана. Географска карта 1:600 000 садржи податке о границама тадашње Југославије, јер је објављена 70-их година, затим називе на-

сеља, крајева, планина, градова, железничку и путну мрежу. Књига садржи даљиномер, односно назначену удаљеност између описаних насеља у километрима. У тексту је описано насеље Топола, а на даљиномеру означено растојање (30 км) од претходног Младеновца. Тирилични назив насеља Топола, надморска висина, главна река, знаменити догађај (устаничка година 1804. под Карађорђем), Опленец, маузолеј (Свети Ђорђе), мермерни мозаик и породична гробница династије Карађорђевић итд., су делови текста који представљају типску концепцију новијег бедекера о простору Србије који је објављен у Штутгарту 1975. године.

Београд,
план са 19 туристичких објеката
(R-1: 23400)

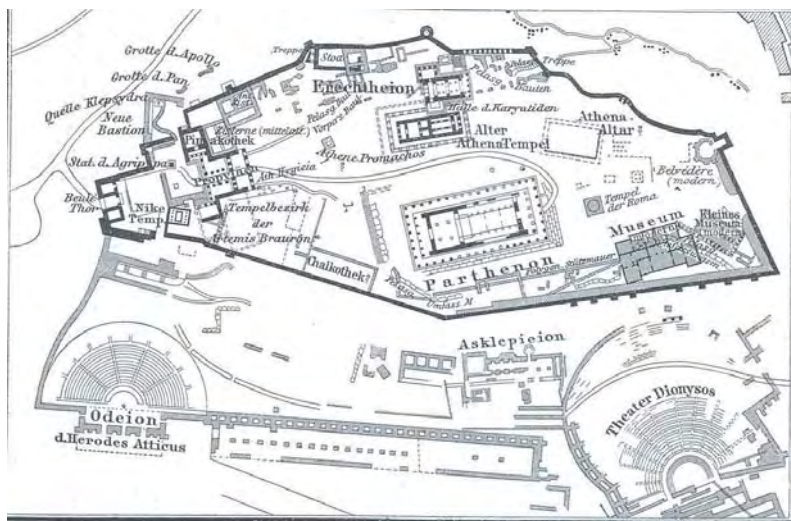

На бројним плановима градова и туристичких дестинација све је више података о новим објектима који употпуњују географски простор кроз време. Тако на пример, на плану града Београда у размери 1:23400, приказани су културно историјски споменици, хотели, итд.

У бедекеру под насловом *Jugoslawien und Griechenland* налази се богата серија картографских прилога. На првој карти приказан је географски положај Грчке у Европи. Поред графичких симбола нумерички су назначене координате, број становника и величина територије.

У поменутом бедекеру Грчке, међу бројним картама су карта региона и путне мреже са назначеним средиштима старогрчке културе као и главним правцима кретања туриста и путника.

У деветнаестом веку туризам се развијао у Европи и медитеранским земљама. Књиге, водичи и картографска дела садржајно су различити. Исто је са техничким решењима и квалитетом штампе. Од једноставних црнобелих страница сиромашнијег сарцаја до одличних водича са висококолерним, картографски прецизним мапама и плановима градова. Најбољи планови су приказивали детаљну унутрашњу структуру градова, укључујући пажљиво унете садржаје промена по ободима и даљој периферији града. Планови су цртани пажљиво са математички прецизним мерама односно размером.

Атина, историјски центар - Акропољ

Друга карактеристика картографских прилога у бедекерима је технолошки развој и техника штампања која достиже висок ниво на крају деветнаестог и почетком двадесетог века. Почетком двадесетог века штампање великих мапа и њихову припрему обављале су штампарије са неколицином запослених, претежно женске радне снаге. Прихваћено је штампање у боји због многих погодности међу којима се издваја лакша читљивост и једноставнија прегледност. У почетку, мапе су садржајно биле једноставније са веома уопштеним, генерализованим подацима. Брже је напредовала техника штампања од концептуалних решења која подижу квалитет мапа.

Двадесети век и ново време доносе нове правце у развоју картографије односно креирању савремених мапа и планова. Картографија као дисциплина која се бави израдом мапа и планова данас има таква дела која сама за себе могу бити водичи.

Тематске, електронске карте са обиљем података и актуелним садржајем у реалном времену приказују целу планету Земљу и све туристичке дестинације, сваки објекат, сваки квадратни метар земље, штагод да се на њему налазило.

ЛИТЕРАТУРА

- Handbuch für Touristen. *Führer Durch Dalmatien, Längs der Küste von Albanien bis Korfu*, Wien und Leipzig, A. Hartleben's Verlag, 1905.
- Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*. Посебна издања Српског географског друштва, св. 2. Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1927.
- Handbuch für Reisende* Von Karl Baedeker, Verlag Von Karl Baedeker Leipzig, 1890.
- Jugoslawien*. München, Polyglott-Verlag, 1974.
- Baedeker's Allianz Reiseführer. *Griechenland Mit großer Reisekarte*. Verlag Karl Baedeker, 2004.

Zusammenfassung

Verka Jovanović

Reiseführer und darin vorkommende Landkarten

Die Technik der Ausarbeitung von Landkarten blieb lange Zeit weit hinter Qualitätstexten und -illustrationen in Büchern und Reiseführern zurück. Ihr Inhalt und Umfang entbehrten vieler Informationen. Diese Schlichtheit wurde durch detaillierte Wegbeschreibungen und ziemlich grobe, nicht selten unübersichtliche Zeichnungen ausgeglichen.

Im 19. Jahrhundert tauchten viel interessantere Landkarten auf, die Reisenden zugute kamen. Diese verfolgten Hauptwege und wurden als Zeichnungen oder Teile davon hinzugefügt. Vorhandensein von Landkarten für Reisende und Vorankommen des Personenverkehrs wurden in Frankreich und in Großbritannien verzeichnet.

Mit der Zeit beeinflussten technische Fortschritte bestimmte Tätigkeiten immer intensiver, insbesondere jene, die auf Reisen, Tourismus, Bücherausgabe, neue kartografische Richtungen fördernd einwirken.

Im 19. Jahrhundert wurden konventionelle Zeichen auf Landkarten nicht verändert, nur waren Flussbetten, Ortsnamen und -lagen, wie auch die Lage von Landstraßen, Brücken, politischen und administrativen Grenzen auf jeder Landkarte unterschiedlich. Vereinfachungen und Inhaltswahl hängen sehr oft mit der persönlichen Stellungnahme des Kartographen zusammen. Politisch-territoriale Abgrenzungen bewirkten Einfügen zwischenstaatlicher Grenzlinien.

Bücher, Reiseführer und kartografische Werke sind grundsätzlich inhaltlich verschiedenartig. Das gleiche gilt auch für technische Lösungen und für die Druckqualität. Von einfachen, schwarz-weißen, inhaltsarmen Seiten gelangte man zu kolorierten Fotos erstklassiger Qualität, kartografisch präzisen Landkarten und Stadtplänen.

Die besten Stadtpläne zeigten eine detaillierte Innenstruktur der jeweiligen Stadt, einschließlich sorgfältig eingetragener Inhaltsveränderungen an Stadträndern und in etwas abgelegenen Vororten. Diese Pläne wurden genau gezeichnet, in mathematisch präzisen Maßstäben.

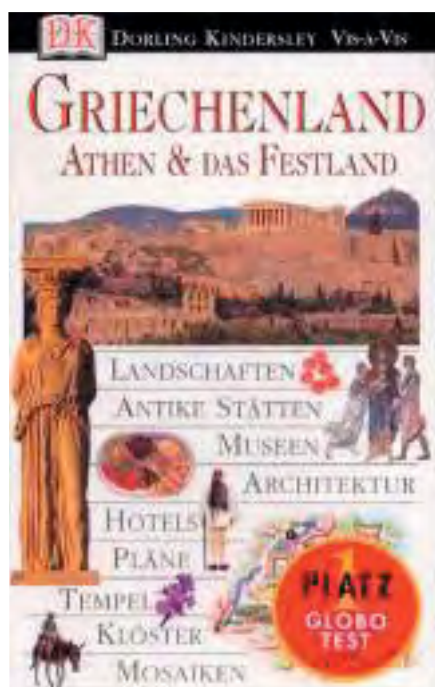
Die zweite wichtige Charakteristik kartografischer Beiträge in diesen Reiseführern bezieht sich auf Veränderungen im Bereich der Drucktechnik, die Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts hohe Qualität erreichte.

Anfang des 20. Jahrhunderts wurden große Landkarten in Druckereien vorbereitet und gedruckt, die wenige, meistens weibliche Arbeitskräfte einstellten. Der Farbdruck wurde zur Regel, überwiegend besserer Lesbarkeit

und größerer Übersichtlichkeit halber. Anfänglich waren diese Landkarten inhaltlich vereinfacht, mit ziemlich allgemeinen Daten versehen. Die Drucktechnik ging konzeptuellen Lösungen zur Erhöhung der Druckqualität voran.

Das 20. Jahrhundert und das neue Zeitalter bringen dann neue Richtungen in der Kartografie bzw. in der Gestaltung moderner Landkarten und Stadtpläne. Als Disziplin vermag sie heutzutage Reiseführer mit eigenen Materialien inhaltlich zu designieren.

Thematische Landkarten in elektronischer Ausführung, mit vielen Daten und aktuellen Inhalten in reeller Zeit versehen, zeigen die gesamte Erdkugel mit allen Reisezielen, d.h. jeden Quadratmeter der Oberfläche, mit allen darauf befindlichen Objekten.

Оливера ДУРБАБА
Филолошки факултет
Београд

ОДРЕДНИЦЕ О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У НЕКИМ НЕМАЧКИМ БЕДЕКЕРИМА

Туристички водичи, бедекери, проспекти, брошуре и функционално слична компилацијска остварења спадају у такозване употребне текстуалне врсте (нем. Gebrauchstextsorten), за које Ролф, један од водећих немачких текстуалних лингвиста¹ даје дефиницију високог степена општости: *Опште узев, за употребне текстове важи да су окренути ка решавању одређеног проблема, и то таквог проблема (или неког његовог дела) којем се може језички приступити*² (Rolf 1993: 128). За употребне текстуалне врсте важи следеће правило: (а) предмет којим се ови текстови баве није фикционалан, као што је то случај код књижевних текстова, већ га продуцент 'позајмљује' из реалности; (б) у њима доминира најмање једна комуникациона функција (премда могу бити и полифункционални), на основу чега се могу разврстати у различите функционалне категорије, попут информативних, апелативних, облигационих, контактних и декларативних текстова (Brinker 1988: 97 f.), односно у различите макроструктуралне текстуалне типове – дескриптив-

¹ Ролф је у свом најпознатијем раду, посвећеном функцијама употребних текстуалних врста, навео око 2100 различитих назива за ове текстове, методолошки се послуживши превасходно таксономијом језичких чинова Серла и Остина, као и Бринкеровом функционалном типологијом текстова.

² Преводи овог и осталих цитата у овом тексту – О. Д.

не, наративне, експозиторне, аргументативне и инструктивне (Werlich 1979).

У складу са својим концептуално примарним циљем – пружањем информација потенцијалним путницима о најразличитијим датостима једне (потпуно) непознате или (недовољно/делимично) познате културне средине – водичи или бедекери у текстуално-лингвистичком погледу представљају аутономну и кохерентну величину, која по правилу обухвата већи број тематских целина посвећених различитим аспектима социјалне реализације: историји, географији, привреди, политици, уметности, науци... У складу са оваквом тематском разнородношћу, туристички водич у двоструком погледу представља интердисциплинарни производ: као конструкт настао из различитих епистемолошких извора, он истовремено представља могући предмет истраживања и занимања великог броја наука: историје, етнологије и етнографије, културне антропологије, археологије, социологије, филологије итд.

Као предмет проучавања лингвистике, превасходно текстуалне лингвистике као дисциплине која се бави текстом као најмањом значењском, структуралном, или функционалном целином, туристички водичи у нашој средини представљају у потпуности занемарену текстуалну врсту. С обзиром на њихову релативно оскудну продукцију на српском језику, ова је околност заправо и очекивана. Да је, међутим, научно интересовање лингвиста за водиче и на немачком говорном подручју недовољно изражено (v. Wierlacher 1996: 277 f.), чињеница је која утолико више чуди што се немачким и иностраним германистима не само у дијахроној, већ и у синхроној перспективи нуди обиље истраживачког материјала: данас је, у време неслућене експанзије туризма и досад незабележеног степена мобилности, немачко тржиште преплављено специјализованим публикацијама намењеним путницима који стижу и у најудаљеније делове света.³

³ Егземпларно ћемо овде навести пример једне од многих издавачких кућа које се баве овом врстом литературе, Klett Verlag Stuttgart, која у својој понуди има читаву серију специјализованих водича за велики број земаља, односно језика, дефинисаних као 'туристички речник и језички водич' (*Reisewörterbuch und Sprachführer mit interkulturellen Tipps*). Они се односе на Енглеску и САД, Француску, Шпанију, Италију, Русију, Немачку, Кину, Данску, Грчку, Јапан, Холандију, Пољску, Португалију, Чешку, Турску, Хрватску, Бугарску, Норвешку и Мађарску. Поред овога, исти издавач нуди за језике датих земаља речнике најважнијих речи и израза са фонетским изговором, под називом Last Minute Sprachführer.

У покушају да се скрене пажња не само на бедекере као могући предмет лингвистичких истраживања, већ и да се укаже на један од стандардних делова боље опремљених водича, у овом раду нудимо преглед одредница о српском/српско-хрватском/српскохрватском језику у неким исцрпнијим или популарнијим немачким бедекерима који се баве просторима на којима се говори овим језиком. У жељи да се при том прикажу и евентуалне промене фокуса интересовања писаца бедекера за језик који описују, за предмет рада узети су бедекери како с почетка, тако и они из последњих деценија XX века. Да би се прикази појединачних бедекера учинили барем делимично упоредивим, у раду ће се нарочита пажња посветити следећим аспектима: називу језика, односу према варијететима (алфабетским и дијалекатским), описаним језичким структурама и тематским јединицама обухваћеним глосаром.

Преглед водича на немачком језику са одредницама посвећеним српском/ српско-хрватском/српскохрватском језику:

Аутор	Назив	Издавач	Место издања	Година издања
A. Hartleben	Illustrierter Führer durch Dalmatien ⁴	A. Hartlebens Verlag ⁵	Beč/Lajpcig	1909.
H. Taub	Illustrierter Führer durch Jugoslawien	Volkswirtschaftlicher Verlag	Cirih	1929.
Polyglott-Reiseführer	Jugoslawien	Polyglott Verlag	Minhen	1974.
Baedekers Auto-reiseführer	Jugoslawien und Griechenland mit europäischer Türkei	Baedekers Autoführer-Verlag	Štutgart	1975.
Baedekers Allianz Reiseführer	Jugoslawien	Baedeker	Štutgart/Frajburg	1985.

⁴ У поднаслову овог водича се донекле спецификују територијалне области које се приказују, а које поред Далмације обухватају већи део источне јадранске обале и Јонског приморја – од Опатије и Лошина, дуж албанске обале, све до Крфа и острва у јонском мору: *Illustrierter Führer durch Dalmatien (nebst Abbazia und Lussin) längst der Küste von Albanien bis Korfu und nach den ionischen Inseln.*

⁵ Објављен у години када је промењено име државе на коју се односи, овај водич у поднаслову подсећа на њен претходни назив: *Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen.*

Хартлебенов бедекер из 1909. године у одељку под називом „Sprachliche Behelfe“ доноси семасиолошки четворојезични глосар, уређен по алфаветском редоследу с немачким језиком као полазним, који обухвата италијански,⁶ српско-хрватски (Serbo-kroatisch) и словеначки део. Међу српскохрватским лексичким јединицама преовлађују оне јекавског и ијекавског изговора (*Живио! жељезница; свијећа*), нешто ређе се јавља и алтернација јекавско/екавског изговора (*бјел/бео, мљеко/млеко*); у извесним случајевима долази до хипергенерализације и навођења погрешног рефлекса старословенског гласа **jam** (**zdiјela*; **vijetar*). Што се избора лексике тиче, у овом глосару запажају се следеће варијанте навођења: (а) само српска варијанта (*острво; улица; хлеб*); (б) само хрватска варијанта (*жлица; сол; оцат, кава*); (ц) обе лексичке варијанте (*чак-шире, хлаче*); (д) обе изговорне варијанте (*дјевојка/девојка; лијево/лево; вријеме/време*). Поред стандардних лексичких јединица, у глосару се наводи и нестандардна лексика: италијанизми (*каруце*), турцизми (*јапунце = огртач*), локализми (*масак = мазга; ножице = маказе*).

Поред наведених особености, овај глосар је специфичан по редукцији лексике практично искључиво на именске врсте речи – именице (укључујући и глаголске именице као што су *спавање, путовање*), придеве, прилоге, бројеве – односно, по консеквентном изостављању глагола. Тематске области заступљене у глосару обухватају следеће: предмете за домаћинство (*кревет, виљушка*), грађевине, институције (*црква, крчма*), природне појаве (*киша, брдо, шума*), делове тела (*око, уста*), животиње (*коњ*), храну (*телетина*), занимања (*слушкиња*).⁷

Коначно, у наведеном глосару могу се констатовати и извесне изговорне, правописне или морфолошке погрешке, чији се узрок претежно може лоцирати у неизвршеним гласовним променама или непоштовању морфолошких изузетака: *тежко, петдесет, опанке*.⁸

⁶ У случајевима постојања дијалекатског одступања, у глосару се осим неутралне, стандардне лексеме, наводи и тршћанско-венецијанска варијанта.

⁷ Интересантно је напоменути да су у одељку о грчком језику тематске области ономасиолошки хијерархизоване.

⁸ У извесним случајевима је тешко или готово немогуће закључити да ли се констатована грешка може свести на недовољну језичку компетенцију, или је проузрокована обичном штампарском грешком.

Осим овде описаног глосара, овај бедекер не доноси никакве друге информације о језику названом српско-хрватским.

Таубов бедекер из 1929. године нуди много опширније и садржајније поглавље посвећено језику, под називом *Kleiner Sprachführer* (Мали језички водич), које обухвата читавих пет страна (44-48 стр.). Језик се овде назива српски или хрватски: „*грана словенских језика, по звуку подсећа на италијански* (сиц!). По распрострањености, он обухвата највећи део земље, осим Словеније (где се говори „*дијалект исте језичке групе*“). Аутор констатује постојање двају писама: **латинице** у приморју, Словенији, Хрватској; **реформисане старо-словенске ћирилице** (коју мимо стандарда, вероватно у жељи да датом графијом предочи и начин изговора, назива *Cyrilica*) у северној и јужној Србији, Војводини, Црној Гори. Равноправно коришћење оба писма практикује се, како аутор наводи, у Босни и Херцеговини, Славонији, Срему. По његовом мишљењу ћирилица представља идеално писмо, пошто је у њој један глас изражен једним словом (принцип који је, како аутор наводи, великим делом захватио и латиницу).⁹ У овом одељку се, даље, констатује постојање екавског, ијекавског и икавског дијалекта, те борбе за превласт у књижевном језику која се води између прва два. Аутор је изричит у ставу да постоји нескривена тенденција потиштивања „*веома лепе и милозвучне али компликованије ијекавице*“, у корист „*лакше, практичније и једноставније екавице*“. Што се ареала распрострањености тиче, овде се констатује да је ијекавица у књижевној употреби у Хрватској (премда и овде уз ограду да се у самом народу користи екавица), као и у Црној Гори, Херцеговини и јужној Далмацији, које се означавају као колевке ијекавице; мање је искључива употреба у Босни, Славонији и северној Далмацији.¹⁰ Како аутор даље саопштава, у Србији и Војводини у књижевној употреби преовлађује екавица (иако негде има и најчистије ијекавице). За словеначки језик овде се наводи да се развио из екавице, те да га као књижевни језик користи свега један милион становника.

У наставку ове расправе (*Abhandlung*), како је сам аутор назива, без претензија да залази у појединости овог, како каже, изразито

⁹ Дати контекст аутор користи да прикаже специфичности изговора условљене употребом дијакритичких знакова: тако се *č* означава као широко, а *ć* као оштро немачко *tsch*, једнако као што се *dž* назива широким а *đ* оштрим *dsch*.

¹⁰ Овде недостају подаци о алтернативној употреби другог говора.

компликованог граматичког система,¹¹ Тауб нуди кратак преглед неких морфолошких категорија, као што су род именица, придевска и заменичка деклинација, множина придева, облици личних заменица, основних и редних бројева. Дефинишући неке од њих, он недвосмислено примењује контрастивни приступ (између осталог, констатујући недостатак члана, категорије коју словенски језици, за разлику од германских, ни не познају). Дата објашњења веома су штура; будући потпуно изолована од остатка система, не могу послужити ни за какву практичну примену.

За граматичким прегледом следи списак од седам тематских целина у оквиру којих су наведене фразе које би, по ауторовом очекивању, могле бити од користи путницима у Краљевину Југославију. Реч је о областима под називом: *На граници; У пошти; На купању и код фризера; Куповина, поправка; Рачунање времена; Хотел, ресторан; Општи изрази.*

Међу овим готовим конструкцијама су и неке у којима се јављају извесне интерлингвалне грешке – оне направљење под утицајем немачког језика, ређе и оне интралингвалне природе, код којих до грешке долази услед недовољне компетенције у циљном језику.¹²

– *Шта добијете?* (погрешна употреба глаголског аспекта,¹³ погрешна предикатска колокација)¹⁴

– *Шта стаје (кошта) једно писмо (карта) за иностранство?* (погрешна употреба упитног прилога; употреба броја као компензације за непостојећи члан)

– *Могу одавде говорити са Б?* (изостављање упитне партикуле *ли*)

– *Препорућено* (нераспознавање разлике у изговору два палатална гласа)¹⁵

¹¹ Аутор заузврат наводи неколико приручника и референтних граматика: Петровић, Ђоровић, Гопчевић, Neufeld, Metoula, проф. М. Решетар.

¹² За језике се у овом раду уместо назива матерњи и страни наводе ознаке полазних (Ausgangssprache) и циљних језика (Zielsprache).

¹³ Уместо несвршеног употребљен је свршени глаголски вид.

¹⁴ У значењу *Шта желите да наручите?*, тј. под утицајем семантичке актуализације немачког глагола *nehten*.

¹⁵ У овом случају, дакако, не треба искључити ни могућност баналне штампарске грешке.

– *Колико ће трајати док добијем везу?* (изостављање негационе партикуле **не**)¹⁶

– *Молим платити. Молим обријати. Ошишати.* (нестандардна употреба инфинитива у императивној реченици).

Ова листа готових фраза наставља се кратким глосаром, под називом *Kleines Wörterbuch*. Он обухвата преко 350 лексичких јединица, наведених алфаветским редоследом, са немачким језиком као полазним, при чему се међу готово искључиво екавским преводним еквивалентима наводе и лексичке дублетне форме: *хлеб/крух; спрат/кат; цеста/улица; лекар/лечник(!); јуха/чорба/супа; хлаче/чакшире; оток/острво; духан/дуван; воз/влак*. Једнако су, међутим, чести и случајеви у којима се наводи само српска, али не и хрватска варијанта речи: *празник* (не и *благдан*), *пешир* (не и *ручник*), *кашика* (не и *жлица*) итд. Међу лексемама за које се може претпоставити да у модерном језику не би ушле у лексички минимум, највише је оних које се односе на називе занимања (*Diener – sluga; Dienstmann – nosač*), животиња (*Esel – magarac; Rind – govedo*), превазиђених облика становања и организације простора (*Abort – nužnik; Klosett – zahod; Gasthof – gostionica*), превозних средстава (*Droschke*), и сл.

Полиглотов водич из 1974. године наводи у веома краткој једностубачној рубрици *Sprache und Schrift* да у Југославији постоје три службена језика: српскохрватски, словеначки и македонски, која се (и то, како произилази из ове непрецизне формулације – сви листом) пишу помоћу два различита писма – латиничног и ћириличног.¹⁷ Ћирилично писмо се при том доводи у везу са оним које се користи у Совјетском Савезу и у Бугарској. Овде се не наводе никакви други подаци везани за језик и његово функционисање.

¹⁶ У немачком језику временске реченице уведене везником **bis** немају негацију (*Wie lange dauert es bis ich Verbindung bekomme?*). Кореспондентни везник у српском језику, **док**, уводи негирану зависну реченицу: *Колико ће трајати док не добијем везу?*

¹⁷ Ова непрецизност се исправља већ неколико редова ниже, у пасусу где се дефинише територијална заступљеност ових језика: српскохрватски се користи у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Македонији; ћирилица (*kyrillische Schrift*) употребљава се у Србији и Црној Гори, а латиница у Хрватској и Босни и Херцеговини.

Бедекеров аутомобилски водич из 1975. године садржи најпре неколико кратких информација за туристе, дужине свега три пасуса, од којих се уводни заправо ни не бави особеностима домаћег/домаћих језика, већ распрострањеношћу немачког језика међу домаћим становништвом – овде се наводи да се у Словенији и Хрватској доста говори немачки, и то превасходно међу образованијим становништом или међу старијим светом, као и да се и у Србији често могу срести људи са знањем немачког. У наставку се даље наводе службени језици, од којих је најзаступљенији српскохрватски (13 милиона говорника), потом словеначки (1,75 милион) и македонски (1,5 милион), као и језици националних мањина: албански (1 милион), мађарски (500.000), турски, (200.000), немачки 20.000. У последњем пасусу се потенцијалним туристима објашњава постојање двају писама, при чему се за ћирилично констатује да углавном одговара руском ћириличном писму.

У практичном делу овог поглавља кориснику се нуди четворојезични глосар (немачки, српскохрватски, грчки, турски) који садржи важне речи и фразе (*Wichtige Wörter und Redewendungen*), сврстане у неколико тематских области: имена земаља и етними знаменитости; боравак у хотелу, одлазак у ресторан, јело и пиће; путовање колима и резервни делови (с обзиром да циљну групу корисника овог бедекера представљају управо туристи који својим аутомобилом пролазе кроз Југославију и остале делове Балкана, разумљиво је што је овај део истовремено и најопширнији). Специфичност овог глосара представља чињеница да је код многих вишесложних речи обележен акцентовани слог.

Бедекеров аутомобилски водич из 1985. године има идентичан информативни део као и бедекер из 1975. године, са нагласком на језичкој разноликости Југославије. Осим српскохрватског као службеног језика у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Црној Гори, наводе се и остали језици: словеначки, македонски, језици националних мањина: албански, мађарски, турски, словачки, румунски, бугарски. И овде се указује на постојање два различита писма, при чему се за саобраћајне знаке наводи да су „*Путокази (...) додатно написани и латиницом*“. Овај приказ бабилонске разнородности завршава се тематским глосаром, који обухвата географске појмове, важне изразе, лексику која се користи на путовању, на пошти, као и информације за возача (овај део је, као и у претходном издању, најопсежнији).

Одреднице о језику какве се појављују у овде наведеним бедекерима, како онима издатим пре готово стотину година, тако и оним новијим, имају најопштији информативни карактер и на начин на који су конципиране не могу послужити за остварење истинске комуникације током боравка у нашим крајевима. Њихова информативна функција исцрпљује се у навођењу постојања језичких варијетета (при чему сви анализирани бедекери источну и западну варијанту језика посматрају само као две појавне форме једног истог језичког система) и два писма. Поред тога, аутори бедекера се обично одлучују да кориснику понуде и омањи глосар, чији се обим и ширина током деценија углавном нису битно изменили. Спорадично се, и без претензија за лингвистичком прецизношћу, поједини језички елементи, а превасходно гласови, слова и неке од примарних морфолошких категорија, објашњавају путем поређења са немачким језиком као полазним. Тематизација културних разлика и сличности у анализираним бедекерима није постављена за циљ, те није ни могла бити реализована. Веома занимљиво би било у овом контексту анализирати новије водиче, код којих би се, у складу с преовлађујућим дискурсом у савременом немачком друштву, као и постављеним маркетиншким циљевима, могло очекивати више прагматичких и интеркултурних садржаја.

BIBLIOGRAFIJA

- Brinker, K. 1988** – *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Berlin.
- Костић, Ђ. С. 2004** – *Византијско наслеђе у бедекерима*. У *Ниш и Византија*. Ниш, 437-445.
- Pleines, J. 1994** – *Sprachenkenntnis im (Massen-)Tourismus – eine nicht wahrgenommene Aufgabe der Sprachwissenschaften. Das Beispiel der arabischen Mittelmeer-Anrainerstaaten*. U Popp, H. (Hrsg.) *Das Bild der Mittelmeerländer in der Reiseführer-Literatur*. Passau, 47-70.
- Rolf, E. 1993** – *Die Funktionen der Gebrauchstextsorten*. Berlin/New York.
- Werlich E. 1979** – *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg.
- Wierlacher, A. 1996** – *Zum Aufbau einer Reiseführerforschung interkultureller Germanistik*. U *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 22. Tübingen.

Zusammenfassung

Olivera Durbaba

Der serbischen Sprache gewidmete Kapitel in einigen deutschen Reiseführern

In der vorliegenden Arbeit werden einige der im deutschsprachigen Gebiet Anfang und Ende des 20. Jahrhunderts erschienenen Reiseführer dargelegt, wobei besondere Aufmerksamkeit Kapiteln und Abschnitten gewidmet wird, die die serbische/ serbokroatische/ serbo-kroatische Sprache thematisieren. Diese umfassen i.d.R. allgemeine Angaben zu den bekannten dialektalen Varietäten und unterschiedlichen Schriften wie auch kurze Wortlisten mit frequenter und für Reisende nützlicher Lexik.

Die hier angesprochenen Kapitel, die zum Thema die Sprache des Reiselandes haben, weisen sowohl in älteren, vor etwa 100 Jahren veröffentlichten, als auch in neueren Reiseführern einen allgemeinen informativen Charakter auf. Ihrer konzeptionellen Gestaltung und inhaltlichen Ausarbeitung gemäß vermögen sie zu keiner wahrhaften und nicht vorgetäuschten Kommunikation im Zielland führen. Der Informationswert dieser pseudolinguistischen und – kommunikativen Auslegungen erschöpft sich in eintönigen Aufzählungen der Sprachvarietäten (wobei alle der Analyse unterzogenen Reiseführer die östliche und westliche Varietät ausschließlich als zwei Erscheinungsformen eines und desselben Sprachsystems betrachten) und der beiden Schriften. Außerdem verfügen diese Reiseführer über ein meistens wenig gehaltvolles Glossar, dessen Umfang jahrzehntelang unveränderlich bleibt. Mitunter werden manche Sprachelemente – vorwiegend Laute, Buchstaben(kombinationen) und einige grundlegende morphologische Kategorien – durch Sprachvergleiche mit dem Deutschen als Ausgangssprache erläutert, ohne dass dabei ein Anspruch auf Vollständigkeit und linguistische Genauigkeit erhoben wird. Die Thematisierung von Kulturunterschieden und -ähnlichkeiten wird dabei weder erstrebt noch realisiert. Es wäre in diesem Zusammenhang sehr interessant, neuere Reiseführer zu analysieren: Es liegt nämlich auf der Hand, dass diese dem aktuellen gesellschaftlichen Diskurs und angesagten Marktwerten folgend in erster Linie pragmatische und interkulturelle Inhalte aufweisen.

Ото ЛУТХАР
Научноистраживачки центар
САЗУ, Љубљана
Тања ПЕТРОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

БАЛКАН У ЗАПАДНИМ ТУРИСТИЧКИМ ВОДИЧИМА – КРЕИРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА КРОЗ КОНСТРУКЦИЈУ ПЕРИФЕРИЈЕ

Европа: Поделе и границе

Овај прилог представља покушај оцртавања процеса успоста-вљања границе између европског центра и југоисточне периферије, и указује на основне дискурзивне механизме који се налазе у осно-ви ових процеса. У стварању симболичке географије Европе и по-влачењу замишљене границе са чије се једне стране нашла „опасна зона Европе“, „Оријент“, „земља хиљаду и једне ноћи“, „комплексна апсурдност Балкана“, а са друге хришћанска, цивилизована и демократска Европа, важну улогу одиграла је путописна литература коју су стварали путници са Запада, конструишући југоисточни део „Старог континента“ као другачију и посебну географску, друштвену и културну целину. Та целина, која је током XIX века откривана и конструисана од стране различитих путника (војника, трговаца, дипломата, научника, писаца и авантуриста), била је зацртана већ у XV веку, после отоманског освајања Константинопоља 1453. године, када је Aneneas Sivlius Piccolomini (касније папа Пије II) развио нову геополитичку концепцију западног хришћанског света. Централни део те нове Европе све се више разликовао од осталих делова континента, посебно од југои-

сточних области којима су управљали „варварски Турци“. Пре петнаестог века, односи су били другачији: Византија је била „... the unrevealed center of civilized European world for several centuries after the fall of Rome (and) the West was synonymous with barbarity and crudeness“. Svetlana Boym истиче: „’Europe’ was always obsessed with its borders, internal and external. First the distinctions were determined by climate, not by people. From antiquity to the Renaissance, the division between North and South, not East and West, was the central one. In fact, the south of Europe and the Mediterranean basin were seen as a cradle of civilization, while north of Gaul – Franks, Goths and Anglo-Saxons – was considered the land of barbarians. During the Enlightenment, the division of Europe into East and West became more prominent“.¹ Maria Todorova о промени (само)перцепције европског истока и југоистока наводи следеће: „Only after the fall of Constantinople ... and eclipse of the Orthodox church, but especially with the unique economic takeoff of Western Europe, was East (and Southeast) internalized also by the Orthodox world as the less privileged of the opposition pair“.²

Историјске и политичке поделе у Европи су кроз историју, а нарочито током последња два века, произвеле различите европске идентитете. На пример, поделом Римског царства успостављена је граница која ће касније постати линија разграничења између западног (католичког и протестантског) и источног (православног) хришћанства. Отоманска освајања одредила су исламске културне зоне у Европи. Ове конфесионалне поделе, постојање великих европских империја, промене граница, ратови и стварање нових држава, различити социјални, економски и политички услови – све то је у великој мери допринело уобличавању и преобликовању европских идентитета.

У XVIII и XIX веку, Европа и свет су из западне перспективе били подељени на хришћанску (западну) цивилизацију и свет изван те цивилизације. После „пролећа централноевропских народа“ (1848. године) – које је народе Балкана учинило делом цивилизоване Европе, али су и даље чинили периферију – граница између западне цивилизације и (деспотског, варварског, православног, муслиманског, оријенталног, суровог, насилног...) југоистока постала је нешто флексибилнија. Та граница била је далеко чвршћа у XVII

¹ S. Boym, *The Future of Nostalgia*, New York 2001, 226.

² M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York – Oxford 1997, 11.

веку, након турске опсаде Беча 1683. године. Војни стратеги, дворски чиновници и аристократски путници нису се могли сложити око тога коју од четири најчешће помињане реке треба сматрати границом – Саву, Дунав, Купу или Крку, или све њих заједно. У већини описа, граница између „Оријента“ и хришћанства била је постављена дуж Војне границе, која је образована чим су Турци потиснути из централних угарских области и северних делова данашње Хрватске. Током следећих 150 година граница између Војне крајине и Источне Славоније обично се налазила на северној обали Саве. Иза те линије, живела су „створења која припадају Отоманском царству“, заробљена вечитом игром насиља и освете. Ко год је прелазио ову границу, без обзира на то да ли су мотиви за њен прелазак били политичка пропаганда, научна дескрипција или романтичарска потрага за племенитом аутентичношћу, описује је као значајну линију. Колико је оваква перцепција југоистока Европе утицала на савремену политику и модерне обрасце поделе, постало је јасно тек у драматичној завршници XX века. Линија искључења, формирана крајем XIX века, постала је веома актуелна непосредно пре и током последњег „тридесетогодишњег рата“ (1914-1945), и по распаду социјализма 1989. године.

Подела Европе на Запад и Исток коначно је утврђена гвозденим завесом – комунистичко искуство Источне Европе имало је за последицу да њене становнике Западна Европа не доживљава више као Европљане „исте врсте“, или као Европљане уопште.

Као што смо већ истакли, „извори“ и „аргументи“ за модерну поделу Европе потичу из путописне литературе XVIII и XIX века. У то време, путописна литература била је основни начин посредовања информација о непознатим и далеким деловима континента и већ традиционални начин учења о страним земљама и културама. Оно што се о њима знало или веровало потицало је из описа трговаца, дипломата и научника који су боравили у тим земљама или само пролазили кроз њих.

Крајем XIX и почетком XX века, када путовања у непознате крајеве престају да буду привилегија виших друштвених класа, јавља се још један жанр који за циљ има приближавање далеких и непознатих крајева и култура на много експлицитнији начин него путописна литература: то су туристички водичи. Они су у XX веку скоро у потпуности преузели улогу путописа и постали основни извор информација о другим земљама и културама. У овом прило-

гу покушавамо да покажемо каква је улога туристичких водича у формирању и одржавању стереотипа о Балкану и успостављању замишљених интерних европских граница кроз креирање периферија, и какав је при томе однос овог жанра према путописима као његовом претходнику у креирању и учвршћивању културних образаца, стереотипа и митова.

Туристички водичи: одлике жанра и формирање дискурса

Између путописа и туристичких водича постоји неколико значајних сличности и исто тако значајних разлика. Основна сличност је у томе да и путопис и туристички водич доносе информације о другој и непознатој земљи или култури. Основна разлика је у особинама дискурса и контексту у коме се тај дискурс конституише: док у путописима адресат нема важну улогу у обликовању дискурса, дискурс у водичима је у потпуности усмерен на адресата и у великој мери директиван. Док у путописима кључна улога припада путописцу, у водичима је дискурс у потпуности обликован према реципијенту – туристи. Дискурс водича одликује се високим степеном референцијалности, конкретности, фактуалности и просторне лоцираности – упућује на врло конкретне објекте и локације, док у путописима таква референцијалност не мора постојати. Иако су се у XVIII и XIX веку и путописи често одликовали фактуалношћу, за формирање граница и стереотипних представа у Европи биле су далеко погодније оне путописне форме у којима се путописци нису усредсређивали на фактографију и спољашњу реалност, него на ауторефлексивну мешавину фактографије и фикције. И на крају, путописи су писани тако да се не рачуна на то да ће се њихов читалац наћи на месту које се описује, док је то основни услов за адекватно функционисање дискурса водича: онај ко их чита, то чини а) у процесу одлучивања да се упути у одређену земљу или област, или б) у тренутку кад се тамо већ налази.

Разграничавање (западно)европског центра од његове источне и југоисточноевропске периферије настављено је пуним интензитетом нарочито деведесетих година XX века, нестанком гвоздене завесе, колапсом социјализма и нарочито са трагичним догађајима у бившој Југославији; овим процесима већ је посвећена велика па-

³ Исп. М. Bakić-Hayden i R. Hayden, *Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in recent Yugoslav Cultural Politics*, *Slavic Review* 51 (1),

жња антрополога и историчара.³ Дискурзивне механизме ове културне диференцијације налазимо и у туристичким водичима. У тексту који следи бавићемо се главним одликама дискурса помоћу којег се у туристичким водичима формира представа о Балкану као европској периферији, пореклом тог дискурса, његовим развојним путем и функцијама које овај дискурс има у формирању западноевропског идентитета.

Псеудоантрополошки дискурс у туристичким водичима

У Европи је модерна перцепција различитих култура у великој мери резултат проторомантичарског конзервативизма заснованог на хердеровским идејама о аутентичном духу сваког народа. Та перцепција је, прецизније, резултат искривљавања Хердерових идеја, мада је он својим описом врлина и неодстатака различитих народа централне и Југоисточне Европе поставио основе за успостављање стереотипног односа између „доминантних Германа“ и „покорних Словена“.⁴ Његова идеја о јединствености колективног духа, који се манифестује у колективним праксама, довела је касније до развоја концепта о „супериорним“ и „инфериорним“ народима. Уз подршку конзервативне и антимодернистичке хабзбуршке политике у првој половини XIX века (Metternich), реинтерпретација хердеровских концепата Народа (*Volk*) и Културе (*Kultur*) резултирала је реинвенцијом врлина средњовековног политичког и друштвеног

1992, 1–15; M. Bakić-Hayden, *Nesting Orientalism. The Case of Former Yugoslavia*, *Slavic Review* 54/4, 1995; D. Bjelić, *The Balkans' Imaginery and the Paradox of European Borders*, *Eurozine* 2003, <http://www.eurozine.com/article/2003-12-15-bjelic-en.html>; M. Todorova, *The Balkans: From Discovery to Invention*, *Slavic Review* 53/2, 1994, 453–482; M. Todorova (ed.), *National Identities and National Memories in the Balkans*, London 2003.

⁴ Хердер је Германе описивао као „живи зид о који се дивља фурија Хуна, Мађара, Монгола и Турака разбија у комадиће”. Ценио је њихову висину и телесну снагу, њихову крв, њихову предузимачку устрајност и одлучност, њихов херојски осећај дужности који их подстиче да марширају за својим вођама куда год их они воде. Словени су, са друге стране, по његовом мишљењу, увек били на удару Германа: пошто су волели мир, вероватно су изгубили своју „давнашњу слободу” јер нису могли да се носе са германском агресијом. Хердер је са дивљењем говорио о њиховој гостољубивости, видео их је као предане својој грубој независности, лојалне, сматрао је да они поштују закон и да презиру крађу и пљачку (L. Johnson, *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*, New York – Oxford 1996, 132).

поретка и дефинисањем „историјских“ и „не-историјских“ нација. Иако је Хердер био врло резервисан према идеји напретка, јер су помоћу ње прављене негативне разлике између народа од којих је сваки имао аутентичну природу и дух, он никада није тврдио да једна култура може или треба да буде оцењивана мерилима друге културе. Напротив: разметање својом земљом или културом Хердер је сматрао најглупљим обликом бахатости.⁵ Оваква линија доживљавања и објашњавања других култура кулминирала је у нацистичкој терминологији у којој фигурирају *Herrenvolk* и *Sklavenvölker*, и значајно је утицала на „геноцидне идеологије“ XX века.

Док у путописима из XIX века можемо наћи одблеске ових проторомантичарских идеја, туристичке водиче одликује друга врста дискурса, који их приближава западним медијима који извештавају о догађајима у посткомунистичкој Европи: то је псеудоантрополошки дискурс, у коме се, с једне стране, успоставља дистанца која би требало да обезбеди објективност и неутралност наратије; с друге стране, управо та дистанца производи дискурс у коме су људи који су предмет наратије представљени као потпуно другачији, необични, као објекти посматрања.⁶

Балкан као ризница обичаја и традиционалне културе код аутора водича изазива романтичарско одушевљење које треба да се пренесе и на путника. У водичу за Македонију Lonely planet-а стоји следећи опис: “The time-hewn influence of regional cultures, and of Orthodox Christianity with Islam, has produced in Macedonia a unique culture and a distinct people that deserves more than a passing glance on the way to somewhere else. Macedonia is medieval monasteries, timeworn Turkish bazaars, Orthodox churches and space-age shopping centres. It is also the drone of the local bagpipes, Turkish-style

⁵ Исп. B. Isiah, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*, New York 1979; L. Johnson, *Central Europe*.

⁶ У западним медијима, догађаји на просторима бивше Југославије током деведесетих најчешће су представљани из перспективе псеудо-антрополошког посматрача, као „savage spectacle, alien to our civilized system and values” (S. Žižek, *Caught in Another's Dream in Bosnia*, Why Bosnia?: Writings on the Balkan War, R. Ali, L. Lifschultz (yp.), Stony Creek: Pamphleteer's 1993, 234; isp. A. Borcila, *Travel Guides to "Eastern Europe": Post-Communism Sites and American Travelers*, рад представљен на: V Congress of the Americas, Universidad de las Americas, Pubeblla, Mexico, 18–20. oktobar 2001).

grilled mincemeat and Balkan *burek* (cheese or meat pie). The country is unbelievably green and breathtakingly gorgeous; its people are hospitable and welcoming of visitors.⁷

Историја која се догађа и време које стоји

За туристичке водиче карактеристично је представљање реалности у Југоисточној Европи и другим посткомунистичким земљама као узбудљиве позорнице на којој заинтересовани посматрач-путник са Запада може гледати историју која се управо догађа баш као на телевизијском екрану: у једном од водича за Румунију из 1995. године, путнику се скреће пажња да на свом путовању може постати сведок спектакуларног распадања: „the historical spectacle of a crumbling regime yielding in places to sprouts of liberated initiative and activity“.⁸ Слично је и у другим водичима: „as the old society disintegrates, the region offers the political sightseeing opportunity of a lifetime to the traveler who wants more than grand photo opportunities and Socialist souvenirs“;⁹ „For the traveler with the latest map in hand, this region offers a rare opportunity to glimpse history struggling with the future, the collision of command and market economies, and, of course, East confronting West“.¹⁰

У извесном смислу контрадикторна управо описаној динамичној представи историје која се догађа је представа о Југоисточној Европи као региону у коме време стоји, те за путника са Запада путовање кроз простор представља и неку врсту путовања кроз време, тј. у прошлост, где га чекају нетакнута природа и насељена места која су „blessedly behind the times“.¹¹ „Crumbling facades, dilapidated palaces, and treacherous cobbled streets both shock and enchant the visitor used to a world where what remains of history has been spurred up for tourist eyes“.¹² А. Borcila истиче да „Eastern Europe appears

⁷ *Lonely Planet Macedonia*, <http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/macedonia/>

⁸ А. Taner et al., *Frommer's Budget Travel Guide: Eastern Europe on \$30 a Day*, New York 1995, 584. Материјал из туристичких водича Frommer's, Рапопорт и Fodor's наводи се према А. Borcila, *Travel Guides to "Eastern Europe"*.

⁹ R. Рапопорт, *Great Cities of Eastern Europe*, Santa Fe 1992, xii.

¹⁰ Исто, x.

¹¹ Исто, 10.

¹² М. Baker, *The Czech Republic*, Fodor's Eastern and Central Europe, J. Jennifer Paull (уп.), New York 1998, 17.

as a territory that has somehow been frozen in the past precisely because of the years of Communism that kept it isolated from the West. This Eastern Europe offers the reader/tourist the opportunity of time-travel into a deeper and deeper past, the opportunity of slipping into a different, more comforting world“.¹³

Према представама које дају туристички водичи, не само да се живот у Југоисточној и Источној Европи одвија у прошлости, него се и брзина којом време пролази разликује од оне на Западу: одсуство капитализма донело је „a wrapped sense of time, the intensity of friendships, the absence of constant sensory assaults through advertisements“.¹⁴

Људи са реповима и болест национализма: „клинички“ дискурс¹⁵ о Балкану

Током XVII века, многи Европљани који су путовали на Балкан били су импресионирани „ефикасношћу отоманске бирократије, организацијом војних снага империје и рационалношћу отоманског друштва“, али су у исто време изглед људи са Балкана описивали као наказан и дивљи. Евроцентрична интерпретација Балкана, пуна „антитурске пропаганде“, формирала је представу о становницима Отоманске империје као крвожедним и нељудским дивљацима, ратоборним и нецивилизованим и агресивним људима који су вековима живели под утицајем „некултурних Турака – јели коњско месо (и) презирали науку“,¹⁶ и постали исти као и њихови угњетачи.

Деветнаести век карактерише усложњавање дискурса о „другачијој Европи“ уобличавањем идеја о „модернизацији“, „вестернизацији“ и „европеизацији“ те другачије Европе. Разлике између европског центра и његове балканске периферије постају више него очигледне, мада су средства за истицање тих разлика постала

¹³ A. Borcila, *Travel Guides to "Eastern Europe"*.

¹⁴ R. Rapoport, *Great Cities of Eastern Europe*, x.

¹⁵ Термин „клинички дискурс“ уводи A. Borcila, *Travel Guides to "Eastern Europe"*.

¹⁶ T. Mastnak, *Evropa: Med evolucijo in evtanazijo*, Ljubljana 1998, 59; исп. такође E. Meuthen, *Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen*, Der Friede unter Religionen nach Nicolas von Kues, R. Haubst (yp.), Mainz 1984.

софистициранија. Истичу се религијске, полне разлике,¹⁷ телесне особине и нарочито суровост људи са Балкана. Суровост се посебно истицала као карактеристика људи у пограничним подручјима – типична за крајишнике и Црногорце, познате по томе што се кулају људским лобањама.¹⁸

Ненормалности различите врсте као вредносна константа у путописној литератури и разним врстама есејистике о Балкану у XIX веку јављају се и у туристичким водичима у последњим деценијама XX века, где срећемо наратије о „ненормалности комунизма“, трауматизованости и сиромаштву, који се супротстављају европској демократији, нормалном животу, прогресу и дефинисаном поретку. Како стоји у једном од туристичких водича, „nationalism and bullets threaten to tear apart the more backward Balkanized countries, more tragically Yugoslavia“.¹⁹ Балкан је приказан као област трауматичног, у којој није дошло до радикалних промена и у којој се са комунистичких диктатура прешло на некомунистичке диктатуре; политичка еволуција балканских земаља је проблематична – оне су и даље позорнице насилних преврата, где „ethnic feuds are producing spasms of violence“.²⁰ Етнички конфликти, „болест Балкана“, представљени су као директна последица заосталости: у једном од туристичких водича из 1994. године, наводи се да у источној Европи „everywhere energy of reconstruction is visible“, али „some of the countries continue to lag behind“. Тако у Румунији и Бугарској због њихове заосталости посетилац може видети национализам и етничке конфликти, али истовремено и „пределе неискварене капитализмом“.²¹

¹⁷ „Женска лепота“ није остављала равнодушним практично ни једног путописца. У њиховим описима, бугарске и далматинске жене представљане су као посебно лепе и складно грађене. Њихови мушки партнери су, међутим, приказивани као слични дивљим животињама, са малим очима и истакнутим челом и без имало племените грађе.

¹⁸ Више о томе в. код В. Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe*, Ljubljana 1998, 146–151; исп. и описе суровости Ускока у словеначкој историјској књижевности које даје М. Hladnik, *Slovani v slovenski zgodovinski povesti*, <http://www.ijs.si/lit/slovani.html>

¹⁹ W. Echikson, *The New Eastern Europe*, in: Fodor's 92 Eastern Europe, Ch. Billy (yp.), New York 1992, 2.

²⁰ W. Echikson, *Introduction*, in: Fodor's 93 Eastern Europe, Ch. Billy (yp.), New York 1993, xxiii.

²¹ W. Echikson, *Introduction*, in: Fodor's Eastern Europe, Ch. Billy (yp.), New York 1994, xxiv.

Метафора моста: Балкан као граница, место сусрета светова, простор „на пола пута“

Опште место у приказивању Балкана у последњих неколико векова представља метафора „моста између цивилизација“, међу-простора, области која није ни у Европи нити на Оријенту, а истовремено је део и Европе и Оријента. У касном XVIII веку, путописци са Запада пишу са пуно симпатије о балканским Словенима као посредницима „између Азије и Европе, између статичности и прогреса, прошлости и будућности“, који треба да допринесу исправљању уврежених стереотипа о Османлијама. Ова симпатија, као уосталом и деветнаестовековно романтичарско описивање Срба као „слободољубивих“, Бугара као „интересантних“, Турака као „хуманих“, била је у функцији диференцијације и конструкције периферије у односу на европски центар ништа мање од описа суровости и дивљаштва тих истих балканских народа.

И у савременим туристичким водичима по правилу наилазимо на тематизацију специфичног положаја Балкана као тачке сусрета светова; тај положај је истовремено разлог више за посету овом региону, јер из њега произилазе културна разноликост и богатство, али и узрок крвавих етничких и осталих сукоба. Тако се у водичу Lonely Planet-а за Босну и Херцеговину, наводи да „Bosnia and Herzegovina (or Bosnia Herzegovina as some prefer it) is a crossroads country. Sandwiched between Croatia and Serbia, it's been a zone of contention since Occident and Orient first began arm-wrestling for it. It's been through Christian, Muslim and Orthodox hands; for a while its people seemed to enjoy their multi-cultural milieu.“²² У водичу истог издавача за Бугарску можемо прочитати да „Bulgaria sits at the crossroads of Europe and Asia, right in the belly of the Balkans“,²³ а у водичу за Македонију да „The Balkans have always been a strategic crossroads, and Macedonia has often worn its share of troubles for its territorial prowess“.²⁴

На дискурс о Балкану као месту сусрета Истока и Запада, надовезује се дискурс о Балкану као „делу Европе који то није“. У

²² Lonely Planet Bosnia and Herzegovina, http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/bosnia_herzegovina/

²³ Lonely Planet Bulgaria, <http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/bulgaria/>

²⁴ Lonely Planet Macedonia.

једном од туристичких водича, Балкан је описан као „a region that lies beyond our everyday life, touching it in many points; a region that was once an integral part of the Europe we know, part of its culture, thought, art and way of life, and yet never completely so; a region that for centuries lay halfway between the Occident and Orient, sharing in the fascinations of both while preserving its own deeply ingrained character“.²⁵

Из метафора раскршћа или моста и представе о Балкану као региону „на пола пута“, произилази и представа о *половичности* Балкана и његових становника: они су од стране западних путописаца виђени као полуразвијени, полуцивилизовани, полуоријентални, некомплетни. Балкан је подручје неразумљиво за посетиоце са Запада, које се оштро супротставља идеји „европског реда“ у којој је етничка припадност врло уско повезана с националним језиком и територијом. Уколико ближе погледамо дискурс чији су аутори путописци, новинари, чиновници и научници са Запада који су крајем XIX и почетком XX века откривали балканску мешавину народа, религија и језика, видећемо да они ову многострукост виде као нешто у исто време збуњујуће и непријатно, узнемирујуће. Irvine и Gal²⁶ дају низ примера за такав однос: немачки географ Карл фон Естрајх (Karl von Österreich) написао је почетком XX века следеће редове о Балкану: „Instead of racially pure Turks and Albanians we find people who are racially mixed... and whose multilingualism misleads us about their origins, so that they can be counted sometimes as Greeks, sometimes as Bulgarians, sometimes as Wallachians“.²⁷ Други путописац из овог периода, Lucy Garnett, овако описује балканску „конфузију“ у Македонији: „a Greek speaking community may prove to be Wallachian, Albanian or even Bulgarian, and the inhabitants of a Slav-speaking village may claim to be of Greek origin... All these various ethnical elements are, in many country districts of Macedonia, as well as in the towns, so helplessly fused and intermingled“.²⁸ Ehrenpreis

²⁵ Ch. Billy, *Fodor's 92: Eastern Europe*, New York 1992, v.

²⁶ J. T. Irvine и S. Gal, *Language Ideology and Linguistic Differentiation*, Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities, P. V. Kroskity (yp.), Santa Fe 2000, 35–83.

²⁷ K. von Österreich, *Die Bevölkerung von Makedonien*, Geographische Zeitschrift XI, 1905, 270.

²⁸ L. Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, New York 1904, 234–235. M. Todorova (*Imagining the Balkans*, 96) наводи да су неки аутори путописа у XVIII веку мешали етничка и локална имена, називе за друштвене и професионалне

описује „the Levantine type in the areas between the Balkans and Mediterranean“ као „psychologically and socially, truly a ‘wavering form’, a composite of Easterner and Westerner, multilingual... superficial and unreliable“.²⁹ Тодорова наводи речи путописца са Запада коме се нису допали религиозни обреди католика дуж далматинске обале и молитве које они изговарају на свом „полу-латинском, полу-словенском језику“.³⁰ Ова мешана, половична природа језика, у складу је са представама о „полутанској“ природи људи на Балкану, који се увек се налазе у међупростору, и зато су непредвидљиви и непоуздани.

Балкан као огледало Европе

У досадашњем тексту покушали смо да укажемо на континуитет између представа о Балкану и (југо)источној Европи које је од XVI века наовамо нудила западна путописна литература, и слике овог региона које нуде савремени туристички водичи. И путописну литературу и туристичке водиче карактерише дискурс који је у функцији успостављања и регенерисања границе између „Европе“ и „Балкана“. Током последњих деценију и по, тај дискурс постаје нарочито идеолошки као део општијег настојања да се догађаји у Југоисточној Европи који су следили распаду комунистичких система означе као нешто потпуно страно цивилизованој, напредној и демократској Европи и неприхватљиво за њу и, са друге стране, потпуно изворно балканско и прирођено људима из овог региона. При томе се, кад се има у виду функција туристичких водича, природно намеће питање које поставља и Borcila: „The question is if Eastern European sites appear as sites of abjection, how do they become desirable travel destinations?“³¹ О природи односа између Балкана

групе и надимке. Они би сврставали у исти групу: Husaren (специјалне Аустријске и Мађарске војне јединице), Heydukken (хајдуке, устанике против Турака), Tolpatchen (неспретњаковиће), Insurgenten (устанике), Slavoniern (Словене), Panduren (српске или албанске полицајце), Varasdiner (становнике Вараждина, града у североисточној Хрватској), Lysanern (?), Croaten (Хрвате), Morlaken (Морлаке), Raitzen (Србе), Walachen (Влахе), Dalmatiener (Далматинце), Uskokken (ускоке; становнике Војне Крајине); исп. такође Gabriella Schubert, *Berlin und Suedosteuropa*, Berlin und Osteuropa, Klaus Meyer (ур.), 1991, 185–186.

²⁹ M. Ehrenpreis, *The Soul of the East: Experiences and Reflections*, New York 1928, 12.

³⁰ M. Todorova, *Imagining the Balkans*, 142.

³¹ A. Borcila, *Travel Guides to “Eastern Europe”*.

и источне Европе и западног дела старог континента написано је већ много тога. За Запад, Балкан је „друга Европа“, егзотична, другачија и далека, привлачна управо због своје удаљености: Svetlana Boym пише да Запад радо посећује ову другу Европу, али му она никада не узвраћа посету; сигурна и довољно велика дистанца је оно што се налази у основи ове привlačности – што је већа могућност приближавања, већи је у Западној Европи страх од балканизације.³² Западни Европљанин „also loved his image of himself as a courageous traveler and a shrewd bargain hunter on the 'other side'“.³³ Та слика храброг путника-истраживача са Запада може се наћи и у скоро сваком савременом туристичком водичу намењеном западном читаоцу. А одушевљење балканском егзотиком, хедонизмом, опуштеношћу, лежерним односом према времену и раду и преданошћу забави, као и бизарношћу постсоцијалистичке реалности, нека је врста огледала у коме још више долазе до изражаја вредности „европске цивилизације“. И туристички водичи о Југоисточној и Источној Европи представљају такво огледало. Они, штавише, могу бити тако погодан „медиј за огледање“ да њихова главна функција – описивање *реалних* земаља, крајева и људи понекад престаје да буде релевантна, путовање се претвара у имагинарно путовање у имагинарну земљу, све у функцији потврђивања западног идентитета и вредности кроз истицање њихове различитости у односу на идентитет и вредности Балкана и Источне Европе. Један од упечатљивих примера таквог туристичког водича чији читаоци никада неће посетити земљу коју он описује јер она не постоји, свакако је књига под насловом *Molvania. A Land untouched by modern dentistry* (прво издање 2003).³⁴ Овај водич, без обзира на одсуство практичне вредности, пошто дестинација коју описује уопште не постоји, доживљава огромну популарност у Западној Европи, Америци и Аустралији. Молванија је имагинарна држава смештена негде на Балкану, у чијој ће историји, географији, култури, економији и савременим приликама читалац – имагинарни путник, препознати особине свих балканских и комунистичких земаља Источне Европе. Сиромаштво, корупција, еколошке катастрофе, опасност од мина и нуклеарног загађења, сива економија, криминал, прљавштина,

³² S. Boym, *The Future of Nostalgia*, 244.

³³ Исто, 243.

³⁴ S. Cilaurio, T. Gleisner, R. Sitch, *Molvania. A Land Untouched by Modern Dentistry*, London 2004.

рушевине и бизарни детаљи из свакодневног живота Молванаца представљају, по свему судећи, извор бескрајне забаве за читаоце на Западу, зато што апстракција Балкана и европског истока у облику Молваније омогућава да се све оно што је „обично“, „нормално“ и заједничко за Балкан као периферију и Западну Европу као центар занемари, и да се у корицама једног водича нађе само есенција оног што је другачије, и зато забавно и привлачно. Тим пре што имагинарно путовање у ову имагинарну балканску земљу не доноси за читаоца-путника никакву опасност коју би реално путовање подразумевало. Перцепција ове књиге чини нам се занимљивијом од дискусије о намерама њених аутора – а оне би се могле тумачити у распону од вештог пародирања дискурса који карактерише постојећи туристички материјал о овом делу Европе до тога да књига „reinforces stereotypes of Europe’s more deprived states“, како стоји у рецензији ВВС-а од 2. априла 2004.³⁵

Огромна различитост између „Европе“ и Балкана на којој се већ вековима конституише западни идентитет и на којој се заснива подела на европски центар и периферију, много је проблематичнија него што већина оних који на њој инсистирају желе да верују. Догађаји на Балкану последњих деценија могу се, као што на различитим местима истиче Maria Todorova, тумачити као „вестернизација“ и „европеизација“ Балкана: „the Balkans were becoming European by shedding the last residue of an imperial legacy, widely considered as anomaly at the time, and by assuming and emulating homogeneous European nation-state as the normative form of social organization. It may well be that what we are witnessing today, wrongly attributed to some Balkan essence, is the ultimate Europeization of the Balkans. If the Balkans are, as I think they are, tantamount to their Ottoman legacy, this is an advanced stage of the end of the Balkans.“³⁶ И Svetlana Boym пише да „Westerners too came to embrace Europe after devastating massacres and wars of religious and political intolerance. At least one fourth of the now proudly democratic members of the European Union were fascist or right-wing dictatorships as recently as the twentieth century. Thus West Europeans can find plenty of “East European“ experiences in

³⁵ *Molvania Spoof Mocks Travel Books*, BBC News, World edition, 2 april 2004, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3592753.stm>

³⁶ М. Todorova, *Imagining the Balkans*, 13; исп. такође D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002.

their own recent past that might help them realize that the similarities between East and West could be more uncanny than the differences.³⁷

ЛИТЕРАТУРА И ИЗБОРИ

- Baker 1998** — Mark Baker, *The Czech Republic*, Fodor's Eastern and Central Europe, Jennifer J. Paull (ur.), New York: Fodor's.
- Bakić-Hayden/Hayden 1992** — Milica Bakić-Hayden i Robert Hayden, *Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in recent Yugoslav Cultural Politics*, *Slavic Review* 51 (1), 1–15.
- Bakić-Hayden 1995** — Milica Bakić-Hayden, *Nesting Orientalism. The Case of Former Yugoslavia*, *Slavic Review* 54/4.
- Billy 1992** — Christopher Billy, *Fodor's 92: Eastern Europe*, New York: Fodor's.
- Bjelić 2003** — Dušan Bjelić, *The Balkans' Imaginery and the Paradox of European Borders*, Eurozine 2003, <http://www.eurozine.com/article/2003-12-15-bjelic-en.html>
- Borcila 2001** — Andaluna Borcila, *Travel Guides to "Eastern Europe": Post-Communism Sites and American Travelers*, rad predstavljen na: V Congress of the Americas, Universidad de las Americas, Puebla, Mexico, 18–20. oktobar 2001.
- Boym 2001** — Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books.
- Cilauro et al. 2004** — Santo Cilauro, Tom Gleisner, Rob Sitch, *Moldavia. A Land Untouched by Modern Dentistry*, Jetlag Travel Guide, London: Atlantic Books.
- Echikson 1992** — William Echikson, *The New Eastern Europe*, in: Fodor's 92: Eastern Europe, Christopher Billy (ur.), New York: Fodor's, 1–15.
- Echikson 1993** — William Echikson, *Introduction*, in: Fodor's 93: Eastern Europe, Christopher Billy (ur.), New York: Fodor's, XXII–XXXVII.
- Echikson 1994** — William Echikson, *Introduction*, in: Fodor's: Eastern Europe, Christopher Billy (ur.), New York: Fodor's, XXIV–XXXIV.
- Ehrenpreis 1928** — M. Ehrenpreis, *The Soul of the East: Experiences and Reflections*, New York.

³⁷ S. Boym, *The Future of Nostalgia*, 247.

- Garnett 1904** — Lucy Garnett, *Turkish Life in Town and Country*, New York.
- Goffman 2002** — D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hladnik** — Miran Hladnik, *Slovani v slovenski zgodovinski povesti*,
<http://www.ijs.si/lit/slovani.html>
- Irvine i Gal 2000**: Judith T. Irvine and Susan Gal, *Language Ideology and Linguistic Differentiation*, Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities, P. V. Kroskrity (yp.), Santa Fe: School of American Research Press, 35–83.
- Isiah 1979** — Berlin Isiah, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*, New York: Viking Press.
- Jezernik 1998** — Božidar Jezernik, *Dežela, kjer je vse narobe*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Johnson 1996** — Lonnie Johnson, *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends*, New York – Oxford: Oxford University Press.
- Lonely Planet Bugarska** — <http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/bulgaria/>
- Lonely Planet Bosna i Hercegovina** —
http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/bosnia_hercegovina/
- Lonely Planet Makedonija** — <http://www.lonelyplanet.com/destinations/europe/macedonia/>
- Mastnak 1998** — Tomaž Mastnak, *Evropa: Med evolucijo in evtanazijo*, Ljubljana: Studia humanitatis.
- Meuthen 1984** — Erich Meuthen, *Der Fall von Konstantinopel und der lateinische Westen*, Der Friede unter Religionen nach Nicolas von Kues, R. Haubst (ur.), Mainz.
- Rapoport 1992** — Roger Rapoport, *Great Cities of Eastern Europe*, Santa Fe: John Muir.
- Schubert 1991** — Gabriella Schubert, “Berlin und Suedosteuropa“, In: Klaus Meyer (ur.), *Berlin und Osteuropa*, Colloquium Verlag, 185–186.
- Tanner et al. 1995** — Adam Taner, Ian Watson, Zachary Schrag, Andrew Kaplan, *Frommer's Budget Travel Guide: Eastern Europe on \$30 a Day*, New York: Macmillan.
- Todorova 1994** — Maria Todorova, *The Balkans: From Discovery to Invention*, Slavic Review 53/2, 1994, 453–482.
- Todorova 1997** — Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York – Oxford: Oxford University Press.

- Todorova 2003** — Maria Todorova, M. Todorova, ed., *National Identities and National Memories in the Balkans*, London.
- Von Östreich 1905** — Karl von Östreich, *Die Bevölkerung von Makedonien*, Geographische Zeitschrift XI, 268–292.
- Žižek 1993** — Slavoj Žižek, Caught in Another's Dream in Bosnia. In: Why Bosnia?: Writings on the Balkan War, Rabia Ali, Lawrence Lifschultz (ur.), Stony Creek: Pamphleteer's.

Zusammenfassung

Oto Luthar – Tanja Petrović

Der Balkan in westlichen Reiseführern: Identitätsgestaltung durch Konstruktion der Peripherie

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit Prozessen der Grenzbildung zweier Großgebiete – von Westeuropa als Zentrum und Osteuropa als europäischer Peripherie, wobei besondere Aufmerksamkeit diskursiven Formen gewidmet wird, durch die in den letzten Jahrhunderten diese Teilung Europas (re)konstituiert wird.

„Quellen“ und „Argumente“ zu einer modernen Aufgliederung Europas entstammen der Reiseliteratur aus dem 18. und 19. Jahrhundert. Im 20. Jahrhundert nahmen die Reiseführer fast ausnahmslos die Rolle des Reiseberichtes an und wurden zur Hauptquelle von Informationen über andere Länder und Kulturen.

Im vorliegenden Artikel versuchen die Autoren zu zeigen, welche Rolle die Reiseführer beim Entstehen und Bestehenbleiben der Stereotypen über den Balkan spielen, wie auch bei der Konstruktion ausgedachter, improvisierter, interner europäischer Grenzen durch Gestaltung von Peripherien. Die zweite Frage beschäftigt sich mit den Beziehungen zwischen diesem Genre und Reiseführern als dessen Vorgängern in einer langen Geschichte bestimmter kultureller Muster, Stereotypen und Mythen. Die Analyse grundlegender Diskursmuster verweist auf die Konituitätslinien zwischen gängigen Vorstellungen über den Balkan und (Süd)osteuropa, die seit dem 16. Jahrhundert in der westlichen Reiseliteratur gepflegt werden, und dem Abbild dieser Region in modernen Reiseführern.

In den letzten anderthalb Jahrzehnten wird dieser Diskurs in noch größerem Maße ideologisch gefärbt, was einer allgemeineren Tendenz entspricht, nach der die Ereignisse in Südosteuropa seit dem Untergang des Kommunismus konsequent als ein Phänomen bezeichnet werden, das einerseits dem zivilisierten, fortgeschrittenen und demokratisch gesinnten Europa völlig fremd und inakzeptabel, den Balkanvölkern andererseits jedoch fast angeboren ist.

Das Bild des mutigen forschenden Reisenden aus dem Westen lässt sich in praktisch jedem modernen, dem westlichen Leser angepassten Reiseführer vorfinden. Die Begeisterung über balkantypische Phänomene wie Exotik, Hedonismus, Gelassenheit, lockere Auffassung von Zeit und Pflicht, Müßigang, wie auch Bizarrerien der postsozialistischen Realität stellen eine Art Spiegel dar, in dem Werte der „europäischen Kultur“ notwendigerweise noch intensiver zum Vorschein kommen. Auch die aktuellsten Reiseführer über Südost- und Osteuropa stellen ein solches Spiegelbild dar.

Јелица
НОВАКОВИЋ-ЛОПУШИНА
Филолошки факултет
Београд

ЈУГОСЛАВИЈА У ХОЛАНДСКИМ БЕДЕКЕРИМА ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Ако туристу схватимо као „путника ради одмора и разоноде“,¹ онда на основу пронађене грађе можемо закључити да су се на простору Југоисточне Европе такви путници почели јављати веома рано. Први путопис на низоземском у коме се описују природне лепоте и препоручују културне знаменитости Далмације потиче с краја 15. века. Аутор је био пратилац једног фламанског племића, Јоса ван Хистелеа, који је своје ходочасничке намере умео успут да комбинује са одмором и разонодом.

Дуги низ векова путописи² су служили као својеврсни бедекери за оне Холанђане и Фламанце које је знатижеља вукла на далека путовања. У недостатку путописне литературе сопствених аутора, радо се посезало и за преводима са енглеског, француског и немачког. Све до краја деветнаестог века простори Југоисточне Европе представљали су, међутим, у низоземским изворима само транзитне деонице ка другим дестинацијама, превасходно Цариграду.

Први туристи у савременом смислу те речи јављају се почетком двадесетог века захваљујући наглом развоју превозних средста-

¹ *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Novi Sad, 1976.

² За pregled putopisne literature o srpskim krajevima do početka 20. veka vidi Novaković-Lopušina, 1999.

ва, пре свега железници и аутомобилском саобраћају. Познати холандски писац Марселус Емантс објавио је 1901. детаљан опис свог туристичког путовања по Босни и Херцеговини.³ Осим разматрања историјских прилика и економско-политичке ситуације, Емантс је врло детаљно описао све оно што може привући заинтересованог туристу и што му може олакшати боравак у непознатој средини, почев од саобраћајница, преко врсте и цена смештаја па све до сувенира. Његова фасцинација оријенталном егзотиком заразиће и већину каснијих путника за које сусрет са непознатим остаје најизазовнији моменат путовања Југоисточном Европом.

Иако је најпре муслиманска култура та која плени својом егзотичношћу, примамљивост непознатог поседује и црногорска, као што произлази из путописа Ван дер Меја, госпођице Лухт⁴ и Хернија ван дер Мандереа⁵.

Балкански ратови и Први светски рат зауставили су ово пробуђено интересовање за предворје Оријента, да би се почетком тридесетих година путници поново одважили на југоисток. Тамо их је сада чекала једна нова државна творевина – Југославија – чији ће главни туристички адут, а уједно и главна политичка мана – управо бити њена разноликост. За разлику од друштвенополитичких студија из двадесете и тридесете године (Cordemans, 1920; Schamelhout, 1930) које новонастала држава испуњава скепсом, путописне репортаже и бедекери одишу искреним одушевљењем аутора.

Тридесетих година низоземска литература намењена туристима и знатижељницима није жанровски чиста. Бедекера у смислу таксативног навођења туристичких информација нема. У већини случајева се ради о мешавини жанрова с тим што све публикације одишу у великој мери субјективном нотом. Могуће је да су Холанђани, будући познати као полиглоте, могли користити и енглеску и немачку бедекерску литературу. Углавном, информативни путопис представља најчешћу форму.

Дневници

Маринус ван дер Лубе (Marinus van der Lubbe), злосрећни окривљеник за пожар у Рајхстагу, септембра 1931. је под утицајем

³ Ibid, strane 153f i 286f.

⁴ Ibid, strane 155f i 290f.

⁵ Crna Gora, CID, Podgorica 2002 (u prevodu J. N. L.).

комунистичке пропаганде кренуо пешице за Кину, мислећи да ће преко Југославије и Цариграда за два-три месеца стићи до свог одређишта. За Југославију је веровао да није већа од Северног Брабанта и да ће је прећи за четири дана. Са географијом, картама и водичима није био упознат, па је водио дневник како би својим друговима на тај начин створио слику о свету и његовом напаћеном радном становништву. Иако је сам био полуписмен, његов дневник ипак даје занимљив увид у живот сеоског становништва с којим је он највише долазио у додир путујући пешице, радећи повремено као наполичар и спавајући по шталама.

„Како ми се чини, народ није много образован али је весео. Свуда на селу се из кућа оре песме. А то нешто говори у овим гадним временима. Јер ни овде тежаку не иде најбоље, и опстаје само захваљујући томе што нема велике издатке и што све прави и производи сам.“ (Schouten, 1999:207)

„... одатле идем за Београд, Србија, што је земља у Југославији и још има краља чија се глава може видети на парама, као у Холандији Вилхелмина.“ (1999:207)

„Овде сам такође срео праве цигане. Баш је типично како су ти људи обучени. Верујем да они заправо носе поцепане сакое и панталоне зато што тако воле и друкчије и не желе.“ (1999:213)

Књижевност

Један од првих знаменитих путника по првој Југославији био је Корнелис Јоханес Жорж Спулстра (Cornelis Johannes George Spoelstra, 1901–1994), познатији по свом литерарном псеудониму А. Den Dolard (А. Den Doolaard). Овај чувени холандски романописац пустоловног и немирног духа, открио је чари даљине још као дечак када је посетио Јужну Африку где му је отац једно време био протестантски мисионар. Према планинским пејзажима је осетио љубав на први поглед и отад је најрадије посећивао француске Алпе (Шамони) и Балкан. На тим својим вишемесечним пешачењима по Албанији и Југославији – прво је предузео 1931 – сакупљао је утиске и опсервације из којих су касније настала многа незаборавна дела холандске књижевности као што су *Гостионица с потковицом* (*De herberg met het hoefijzer*, 1933), *Оријент експрес* (*Oriënt-Express*, 1934), *Свадба седморице цигана* (*De bruiloft der zeven zigeuners*,

1939) и *Земља иза Божијих леђа*⁶ (*Het land achter Gods rug*, 1956). Његов први туристички водич кроз Југославију настао је додуше тек 1956⁷, али су његове репортаже⁸ и романи били ти који су побудили пажњу холандске јавности за југоисток Европе, како за тамошња политичка догађања тако и за природне лепоте и културну особеност.

У интервјуу са Хансом ван де Варсенбурхом (Hans van de Waaarsenburg), аутором своје биографије, Ден Долард је изнео веома важан чинилац за разумевање привлачности Југославије за Холанђане:

„Веома сам заволео Југославију, вероватно зато што је то била прва земља у којој сам – са становишта западноевропске цивилизације – дошао у додир са много старијим културним обрасцем. Тај стари културни образац је нестао услед послератног развоја, и ја још увек жалим за њим, мада је тај развој неизбежан.“ (1982:54)

Ту фасцинацију дубљим слојевима културних али и психолошких образаца, која је надахњивала и његове касније колеге по перу, Ден Долард је најупечатљивије илустровао сопственим искуством:

„Али био сам веома срећан тамо. Кад се само сетим како су увече, у било ком граду или мањем месту, по кафанама наступале певачице. Углавном сам се унапред распитивао о часу њиховог наступа. И онда бих се негде око девет сати увече упутио тамо. Наручио бих нешто за јело, а онда је убрзо затим долазио оркестар. Углавном се свирало на четири инструмента: ксилофону, хармоници, првој и другој виолини. Често им се придруживао и виолончело, а никако не смемо да заборавимо ни певачицу са даирама.

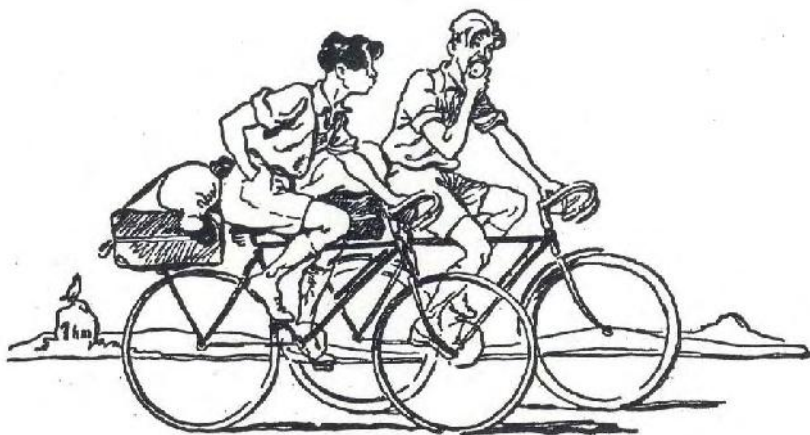
Углавном су то били цигани. Црпли су из неизмерног блага југословенских народних песама. За шачицу ситнине свирали су песме по поруцбини. Новац се давао као што је то био обичај у аустроугарској монархији.

Те певачице су биле сасвим независне девојке. Неке су биле врло познате а неке су се по затварању кафане одавале умереној проституцији са муштеријом по свом избору! Било је ту прелепих жена, сјајних Циганки. Била је једна коју ниси смео да пипнеш. Зва-

⁶ Prevod ovog dela objavljen je u Beogradu (Minerva) 1958.

⁷ „Jugoslavija, kaleidoskopska destinacija“, (Joegoslavië, kaleidoscopisch reisland). Sledila su još dva izdanja, 1957. i 1963.

⁸ Za dnevni list *Handelsblad*.

EEN KORTE INLEIDING

Dit boek bevat de ware lotgevallen van twee jongens, die per fiets een avontuurlijke tocht naar Montenegro en de Balkanlanden ondernamen.

ла се Стана и била је удата за вођу оркестра. Путовао сам за Станом од Београда до Скопља, осам стотина километара, само да бих је чуо како пева. Био сам заљубљен у њу на неки врло чудан начин. Не да бих спавао с њом већ зато што ми је пружала нешто што Југословени називају *севдахом*. То је једна специфична врста дамара који те уче да мора постојати неки други свет, остварење оног што је на земљи недостижно. Један свет где је и љубав трајна, где си вечно млад.“ (1982:54ф)

Неколико година касније, Ден Долардова љубав према Стани и севдаху резултирала је *Свадбом седморице Цигана*.

Осим пешачења, бициклизам је за Холанђане био један од лако доступних и зато омиљених начина путовања. Вероватно је и то један од разлога што је са немачког преведена књига Егона Шлајница (Egon Schleinitz) *Двадесет недеља авантуре. Бициклом ка сунчаном југу*. Иако намењена младима као забавна литература, ово дело садржи све елементе романтизованог бедекера. Оно се на више места и експлицитно осврће на тај жанр.

Предговор је написао градоначелник Сарајева Асим Бег Муте-велић, коме је дело и посвећено:

„Увек ме је радовало што се међу посетиоцима нашег града сваки године налази све већи број младих људи из свих земаља Европе, јер мишљења сам да ће упознајући друге народе, омладина унети нови дух у међународне односе, дух искрене тежње за међусобним разумевањем и искреном сарадњом.

Зато са радошћу поздрављам објављивање ове књиге, и увећан сам да ће у време када млади аутор буде достигао зрело мужевно доба, добра воља народа довољно ојачати да све своје снаге посвете мирољубивом раду.“

Иако донекле упућен у историју подручја који описује, млади аутор није претерано тачан у појмовима које користи. Тако за њега Црна Гора има посебан статус у односу на остале делове Југославије, ваљда због романтичности назива Монтенегро, а Љубљана испада словачка престоница. Наравно, основна намена ове књиге је *Unterhaltung*, али управо зато она и представља одличну туристичку рекламу.

Бедекери

Функцију бедекера су вршиле и публикације које представљају мешавину исповедне прозе, литерарних узлета, геополитичких и културолошких студија и туристичког водича.

Југославија као место сусрета рационалности цивилизације Запада и мистике Истока деловао је подстицајно на многе путнике. У потрази за том врстом искуства, ка граничном подручју културних образаца каквим се доживљавао Балкан, упутио се тридесетих година и гимназијски професор Вихер Валк (Wieger Valk). На основу свог личног искуства али и упознатости са меродавним домаћим и страним изворима, он је саставио први туристички водич који своје жанровско опредељење носи у самом наслову – *Reisgids voor het buitenland – Joegoslavië* – и који је 1937. у својој серији објавио холандски ауто-мото савез А.Н. W.B.

У свом предговору, тадашњи почасни генерални конзул Краљевине Југославије, Корнелис Дирк Меренс⁹, истакао је неке значај-

⁹ О његовом оцу Мајнхарду Меренсу, такође почасном конзулу, види Новаковић-Лопушина (1999:151-153).

не ауторове особине које красе и све касније холандске писце бедкера тог раздобља, а то је изузетна информисаност, начитаност и добронамерност. Свој поговор овај свестрано ангажовани представник Југославије (захваљујући његовим контактима са принцем Павлом значајна дела холандског сликарства нашла су се у власништву Народног музеја) завршава следећим речима:

„Нека ова књижица послужи као практични приручник на путу за земљу која би се можда могла назвати најлепшом и најинтересантнијом земљом Европе; нека наиђе на пријем какав заслужује и нека поспеши туризам у Југославији.“ (1937:5)

Тон који је Валк поставио већ на првој страни (од укупно 112) управо потврђује Меренсове речи да је Југославија можда најлепша земља у Европи управо зато што је Европа у малом:

„Југославија је туристичка земља без премца! У Јадранском мору плутају низови острва попут окићених барки, док се на копну усред тропског растиња смењују заливи налик на швајцарска језера и норвешке фјордове. А како тек опчињавају излети дуж Дунава или међу горде Црногорце; па посете далматинским катедралама, јужноспрским манастирима и градовима као што су Сплит, Дубровник, Мостар или Сарајево, где се туриста у непосредном додиру упознаје са животом правих муслимана. Чим је мујезин с витког минарета отпевао на све четири стране света да је Алах једини бог а Мухамед његов пророк, ка џамији похрле мушкарци окићени фесовима и турбанима. А за време рамазана, муслиманског поста, у свим се џамијама увече пале свеће, док лампиони и шарене светиљке обасипају баште и вртове светлошћу налик на бенгалске ватре а минарети попут пламених стрела стреме увис из мрака земље и оближње воде.

Ако томе додамо гостољубивост Југословена, њихово познавање енглеског, француског или немачког, па народне ношње које се разликују од села до села, затим разноликост пејзажа, онда је разумљиво да сваки туриста убрзо открије неко место које одаје утисак да му на земљи нема премца па да стога мора бити кутак раја.“ (1937:7)

По својој структури Валков водич још увек има одлике путописне литературе обогаћене елементима геополитичке и културно-историјске студије. У седамнаест поглавља описани су предели који по ауторовом схватању представљају туристичке дестинације, а то су пре свега градови, најпре Београд, затим Скопље, Љубљана, Дубровник, Мостар, Сарајево и Љубљана, који затим служе као полазишта за излете у ближу и даљу околину.

Што се Београда тиче, аутор у два ступца наводи главне културноисторијске знаменитости (Калемегдан, Музеј принца Павла¹⁰) с неопходним објашњењима, као и своје виђење градске свакодневице:

„Београђани су с правом веома поносни на Калемегдан, јер тек након дужег оклевања туриста опет усмерава своје кораке према граду. Међутим, кад се једном нађе у пријатним, прометним трговачким улицама где се сусрећу исток и запад као и све расе средње Европе, опет лако заборави на време.

Каквих се све „типова“ шеће Београдом! Да је Београд дуго био под турским утицајем види се по фесовима које носе и многи немуслиман. Алва – слаткиш од брашна, меда, млека, јаја и млевених бадема – изложена је у котурима великим попут млинских точкова. Та посланица је толико слатка да се, заправо, само да јести уз црну кафу или бозу – лимунаду справљену од кукуруза.“ (1937:9)

Као што то и приличи бедекерима, аутор се, дакле, осврће и на гурманлук. Споминујући разноликост понуде, он наводи роштиљ, и лук као неизоставну „балканску ванилу“ (1937:27).

Код обичног света га фасцинира његово поносно држање и лепота ношњи:

„Сељаци и сељанке у лепим народним ношњама – у једнодневној посети граду – ходају улицама као племићи и племкиње; месар под вердим небом окреће прасе на ражњу; сиротињски обучени људи користе услуге чистача ципела¹¹; циганска музика допире из свих кафана. Опхрван свим овим утисцима, странац у неким четвртима стиче утисак да се налази у неком другом крају света.

Постоји, међутим, и један модерни Београд са палатама као у западној Европи, са десетак православних цркава, једном џамијом и многим другим богомољама, има скулптура и музеја.“ (1937:9)

Тај судар светова, то гранично подручје култура, као што је већ истакнуто, представља главни извор фасцинације, а фасцинација расте са изразитошћу разлика.

Из Београда Валк најпре путује током Дунава до Смедерева, Голупца и Кладова, да би се потом отиснуо у „Јужну Србију“. То је,

¹⁰ Принц Павле је, између осталог захваљујући ангажману генералног конзула Меренса, за Музеј набавио четрдесетак сликара из «земље Рембранта», како Валк наводи.

¹¹ Даље у тексту Валк нуди и ценовник тих услуга. Чишење ципела износило је 2 динара, тј. 20% просечне сеоске наднице.

наиме, назив који један део аутора тридесетих година користе за данашњу Македонију. Валк елегантно сугерише политичку позадину назива, не упуштајући се у дневнополитичке воде:

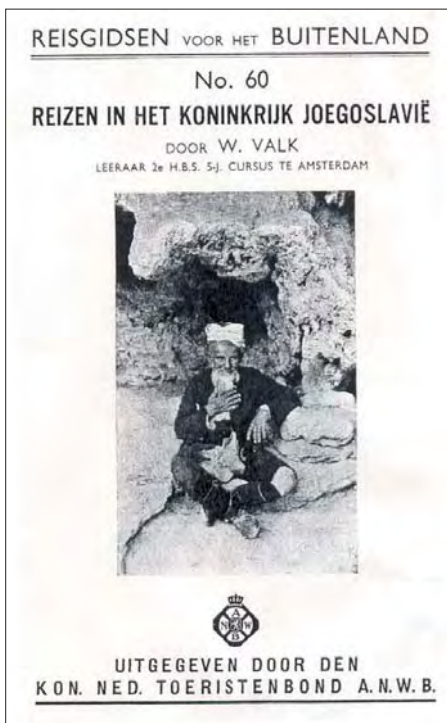
„Јужну Србију често називају поједностављено Македонијом, али на путовању по овим јужним крајевима Југославије препоручљив је опрез у коришћењу ранијих назива јер они код јужних Срба буде успомене на тешка времена, а некада про буде и... очекивања. Римљани, Грци, Бугари, Византинци, Срби и Турци, сви су они утиснули свој печат на становништво кога богомоље подсећају на то да ничија власт није вечна, и да клетва 'тешко побеђеном' представља сурову истину.“ (1937:13)

Валк затим на примеру Битоља (некадашњи Манастир) и променљиве судбине богомоља илуструје ту своју констатацију.

Као што ће се испоставити и из каснијих путописа, Македонија тј. тадашња Јужна Србија, представљала је право туристичко откриће. Поред Босне, она је по мерилима тадашњих холандских бедекера поседовала све особине аутентичног туристичког 'хита', како по питању природних лепота, тако и по питању сликовитости и гостољубивости становништва. Валк је упркос сопственом ентузијазму ипак свестан размажености просечног западноевропског туристе, и о томе води рачуна:

„Здушно се промовише и туризам, али иако морамо да похвалимо јужну Србију као земљу у којој фолклористи, историчари и туристи имају шта да науче и чега да се наживљају, иако се веома сиромашно становништво од срца труди да буде на услузи туристима, онај ко очекује одређени комфор боље ће се снаћи било где другде у Југославији.“ (1937:29)

Занимљиво је да се аутору отела једна опсервација која у данашње време у Холандији не би била могућа због своје политичке некоректности:

„Док јужносрпско становништво углавном оставља повољан утисак на туристе, упознавање са циганима исувише често резултира разочарањима.“ (1937:14)

Под „разочарањем“ Валк подразумева потпуно друкчије вредновање рада у ромској заједници. Навикао на протестантску радну етику, он није у стању да схвати друкчију животну филозофију. То своје негодовање због непојмљивости ромског менталитета илуструје једном анекдотом:

„Хоћеш ли да радиш за мене?“ упита неко грмаља од човека који му са осмехом узврати: ’Да је Бог желео да ја радим, створио би ме као вола а не као циганина.“ (1937:14)

У нечастан начин зарађивања Валк осим гатања и подводица сања наводи и просјачење и лажно представљање:

„На просјаче се, иначе, може наићи свуда по Далмацији, али и на наметљиве ’водиче’. Препоручује се ипак изванредан опрез при избору водича, јер та ’господа’ се одлично разуме у умеће склапања послова о којима немају благог појма да би после на најљубазнији начин папрено наплатили своје услуге. Да би се избегла таква разочарења боље је обратити се ’Путнику’ који је свуда повезан са ученим људима.“ (1937:48)

Да је Валк упознат са историјом краја којим путује сведочи чињаница да Скопље најављује као престоницу старе Краљевине Србије. Упркос тим провереним историјским подацима, аутору се приликом помена тријумфалног уласка престолонаследника Александра и краља Петра у Скопље 1912. године ипак поткрада једна грешка у преводу српског гесла „Само слога Србина спашава“. Он га неадекватно преводи као „Servisch heil ligt in de eeuwigheid“, тј. „Српски спас је у вечности“ (1937:24).

Валкови политички коментари могли би се окарактерисати као *understatement*. Даје их само овлаш, без објашњења и дубље анализе. Тако на пропутовању кроз Дебар каже следеће:

„Дебар! Град са изражено оријенталним карактером. Вековима је много трпео од Арнаута који би се с времена на време попут лешинара стушили из албанских планина како би све од икакве вредности одвлачили у своја скровишта.“ (1937:28)

Аутор при том не даје никаквог објашњења уз појам „Арнаути“ који за просечног холандског читаоца остаје недефинисан. Из неких других опаски се, међутим, јасно види да је Валк своје историјске податке прикупио у Београду. Обилазећи православне мана-

стире на Охриду и крај Херцег Новог, он спомиње да су изграђени захваљујући донацијама српских краљева. Исто тако је упознат са српском историјом Котора и Херцег Новог.

Кад су културне знаменитости Далмације у питању, Валк износи једну опаску која је заједничка и осталим путописцима његовог времена, а то је негативна оцена Мештровићеве скулптуре Гргура Нинског у предворју Диоклецијанове палате. Свој суд он поткрепљује коментаром Бернарда Шоа који је наводно изјавио следеће:

„Скулптура је добра, али ако хоће да је оставе овде, онда треба да уклоне палату.“ (1937:51)

Иначе, и Далмацију аутор доживљава као предворје неког другог света чије веснике у виду шаренолико обученог народа виђа на трговима Сиња, Сплита, Дубровника.

Посебну пажњу Валк указује особености Црне Горе. И њему као и његовим претходницима пада у очи патријархално устројство друштва, поготову кад је положај жене у питању и однос према оружју:

„Борба са природом која никад није била издашна, као и ратоборни суседи који су сваког суочавали са могућношћу превремене смрти нису само продубили религиозно осећање него и љубав према оружју, која се усађује већ код деце. Докгод је било дозвољено носити оружје, одрасли су сва славља започињали и завршавали бесомучном паљбом док је за децу омиљена игра било нишањење у певца који је везан за даску плутао по таласима.“ (1937:62ф)

Још неке друге „сцене“ из друштвеног живота аутор наводи као типичан израз црногорске културе:

„Мушкарци огрнути у рите шетају унаоколо са капицама на глави којих се не би морали стидети ни у најотменијим салонима. Видели смо просјака који је наручио да му се донесе кафа док пушећи убија време, али очигледно из тактичних разлога носи одећу са закрпама разноразних боја; недалеко му је под сунцобраном седела колегиница.

Поносити момци из црногорских планина шепуре се у богатим ношњама док њихове жене бедног изгледа покушавају да продају дрва која су још у рано јутро снеле 'доле'. Не треба пренагло судити; сиромашни народ Црне Горе је вековима морао да се бори на живот и смрт за слободу коју су други народи стекли без по муке или већ одавно, и та стална борба створила је односе који су за нас тешко схватљиви.“ (1937:66)

Природне лепоте су, међутим, оно што аутор сматра врхунским, ненадмашним добром Црне Горе, које нема премца у читавој Европи. Ту пре свега мисли на Боку Которску и деоницу пута од Котора до Цетиња.

„Нема ништа лепше од Дубровника и Локрума’ знају да изјаве туристи. Греше, јер Которски залив превазилази све лепоте које нам је путовање досад подарило...” (1937:110)

Просторно гледано, највећу пажњу поред Македоније аутор поклања Босни. Своје путовање започиње у Мостару, где одмах исправља грешку свог славног претходника Емантса који је мостарски мост назвао римским.¹² Открива затим читаоцима једну данас мало знану ’знаменитост’, а то је мостарско пиво које житељи хладе под мостом у леденој Неретви.

Као врлину Херцеговаца Валк истиче да су осим у борбама подједнаку ревност показали и у учењу од других култура тако да се у архитектури сусрећу турски, италијански, далматински и арапски утицаји. Иако наводи да половину становништва чине немуслиманци, он Мостар ипак доживљава као муслимански град где му поглед привлачи врева чаршије и муслиманска женска ношња која се креће од чадора до само овлаш прекривене косе.

Исте сцене чаршијског живота фасцинирају га и у Сарајеву. Веома детаљно, на неких петнаестак страна, описује муслиманску животну филозофију, укључујући појмове као што су *хеиф* и *ашик*, као и свакодневно живљење од колевке до гроба, укључујући и рецепт за припремање кафе. С много наклоности Валк истиче уљудност и благост у међусобном опхођењу као и уважавање које се указује женама чији статус не сматра нимало потчињеним. Као једину ману наводи однос према животињама:

„Малтретирање животиња је иначе зло на читавом Балкану...” (1937:84)

Политичких разматрања практично нема, чак ни кад је блиска прошлост у питању. Прелазећи мостом преко Миљацке, Валк само спомиње пуцње на Фрању Фердинанда као повод Првом светском рату, и преноси речи исписане на спомен-плочи: „*Hier gaf Gaborillo Princip ons land de vrijheid* – Овде је Гаврило Принцип подарио слободу нашој земљи.“

¹² Novaković-Lopušina 1999:155.

Што се Хрватске и Словеније тиче, од природних лепота Валк пре свега истиче Далмацију, Плитвичка језера и Бледско језеро, а са културолошке тачке сусрет Истока и Запада оличен у западноевропској архитектури и словенском становништву, пре свега у његовим народним ношњама.

Валков водич илустрован је са четрдесетак црнобелих фотографија и две географске карте. Код фотографија се једним делом ради о панорамским снимцима природе и градске архитектуре, а делом су у питању портрети мушкараца и жена у народним ношњама. Дате су и две репродукције уметничких дела од којих једно представља фреску из Високих Дечана (1937:23).

Годину дана након Валковог водича из штампе излази дело писано 1937. године за потребе холандске железнице. Наслов *Лутања Балканом* (*Zwerftochten door den Balkan*, 1937) сутерише класичан путопис и концепцијски се донекле разликује од Валковог водича, али садржи подједнако корисне туристичке информације и педесетак фотографија сличног садржаја као и код Валка. Аутор је С. А. Реитсма, новинар у служби холандске железнице, добар познавалац Југоисточне Европе али и Далеког истока, где је у периоду 1921–1928, у тадашњој холандској колонији Индонезији (*Nederlands-Indië*), био градоначелник Бандунга. Као резултат тог његовог боравка изашла је 1938. још једна његова публикација под насловом *Лутања Индонезијом* (*Zwerftochten door Indië*).

Што се Балкана тиче, Реитсма је још 1936. објавио једну ранију верзију свог путописа под називом „На Балкану“, а 1938. је у *Холандском месечнику* (*Hollandsch Maandblad*) објављен његов чланак о Жани Меркус, необичној Холанђанки која је својим новчаним прилозима али и личним учешћем потпомогла Херцеговачки устанак¹³. Материјал за тај свој чланак Реитсма је прикупио током свог боравка у Југославији где се у Београду сусрео са познатим истори-

¹³ Ibid, str. 116f.

чарем Владимиром Ђоровићем. Из многих опасности и информација које даје у свом путопису јасно долази до изражаја да је Реитсма био упознат са Ђоровићевим делом.

Овај путопис-водич а уједно и студија у малом, са осам поглавља на 132 стране, започиње речном деоницом од Београда до Прахова, коју аутор назива „боговском“¹⁴. Одатле се путовање за Софију наставља железницом. Њу аутор користи да се на палуби брода 'Александар', у друштву младих српских официра, присети свог претходног путовања уз звуке песама које су га тада опчиниле:

„Један млађани син Марса који говори нешто немачког, сео је за наш сто и испричао нам да његови другови а капела певају песме о борби и љубави. Повремено се оглашавао један младић прелепог гласа уз пратњу гитаре. Препознајемо песму 'Колико те волим не воли те нико' коју смо први пут чули прошле године у Београду и Ужицу, а велики утисак на нас остављају и 'Да су мени очи твоје', 'Пођем на прело', 'Другар ми се жени', 'Тешко је тајно љубити'¹⁵ и многе друге. Све су то романтичне песме типично српског карактера, настале у временима потлачености и побуне, у којима се огледа крвава прошлост овог народа и жестока воља за животом.“ (1938:5)

Типично за Реитсму је мешавина личног доживљаја и мноштва веома стручних информација. Осим шлагерима, он се у овом поглављу бави и стањем југословенског речног бродарства, бројем и тонажом холандских пловила на Дунаву, и књижевним делима инспирисаним историјом краја кроз који пролази.¹⁶

Угођај вожње железницом од Прахова до Ниша подсећа аутора на прилике у Индонезији с почетка века. Слично је и са хотелским смештајем који није на нивоу очекивања западноевропског туристе. Међутим, Реитсма на веома шармантан начин стваља своје примедбе, не прелазећи при том никад границу добронамерности.

Да су у то доба постојали економски односи између Холандије и Југославије сведочи не само присуство холандских речних

¹⁴ Reitsma 1937:10.

¹⁵ Аутор исправно даје преводе ових наслова на холандски.

¹⁶ За Аду Кале наводи да је вероватно инспирисала данског писца Хермана Банга да напише свој роман „Апатриди“.

бродова на Дунаву већ и рекламе које Реитсма затиче у Нишу. У питању су рекламе за холандске сијалице марке Вир.

Још један од омиљених ауторових подручја интересовања је Први светски рат. Скоро да нема места за које он не везује неке значајне ратне догађаје. При том он наводи и литературу,¹⁷ често и белетристику, која читаоцу може бити од помоћи за детаљније информисање.

Друго, врло опширно поглавље, права је енциклопедијска студија о развоју железнице на Балкану. Да је упознат и са домаћом литературом сведочи и чињеница да је упознат са радовима Димитрија Петровића, Радослава Димчова и Драгомира Арнаутовића. Највише га, међутим, заокупљају малверзације које се везују за име барона Морица фон Хирша.

Приближавајући се грчко-македонској граници, Реитсма ово поглавље завршава једним цитатом Едит Дурхам којим најављује јужноспрску тј. македонску проблематику, и који је и даље веома актуелан када су прилике на Балкану у питању:

„Folk in the Balkans live in their past to an extent which is hard for us in the West to realize“. (1938:80)

На ауторово сагледавање проблема у најјужнијем делу Југославије утицао је свакако роман његовог земљака А. Ден Доларда *Оријент експрес*, у којем се овај солидарише са македонским ставом. Отуд не чуди да Реитсма не користи назив Јужна Србија. Његова фасцинација Македонијом се, међутим, по свему другом може мерити са Валковом. У уводном пасусу он даје кратак историјски преглед из којег се види консултовање Ђоровићевог дела.

„Ућићу дубље у ове детаље јер се иначе српска књижевност и националне тежње које она негује тешко дају разумети.[...] На горепоменутој, привременој окупацији Македоније од стране цара Душана темеље се претензије Срба на ову земљу коју су 1912, Кумановском битком у првом Балканском рату преотели од Турака.“ (1937: 81ф)

У свом даљем излагању Реитсма подједнако критикује бугарске аспирације, и као илустрацију јаке везе између књижевне традиције и политике цитира строфу из песме посвећене војводи Јовану Довезенском.

¹⁷ Тако за детаље у вези са суђењем Апису наводи дело Едит Дурхам (*The Serajevo Crime*, 1925).

„Као што смо написали, засад је битка извојевана. Али оновремени дух не може ишчезнути за неколико деценија. Очигледно да је пацификација мукотрпна и да ће питање националних мањина у овим крајевима Југославије нанети влади још много главобоље и да ће представљати извор политичке агитације и немира.“ (1938:83)

Од оних ситних, свакодневних информација занимљиво је сазнати нпр. какав је био биоскопски репертоар у Битољу 1937: касе су пунили Морис Шевалије и Клерк Гејбл. А градски обичаји су упркос урбанизованом амбијенту још увек били оријентални:

„Упркос раном јутру, тераса где доручкујемо пуна је грађана који срчу црну кафу и виших и нижих официра. Сви они су оставили своје жене код куће јер им ваљда по њиховом мишљењу није место у кафани, барем не у јутарње сате.“ (1938:88)

Од главних туристичких атракција Македоније Реитсма наводи Охридско језеро и вожњу ћиром званим Пмпурче од Охрида до Скопља, која представља праву авантуру. Да би илустровао узбудљивост ове трасе од 16 сати вожње (за 355 км) аутор цитира Енглеза Дејвида Футмена и његов путопис *Balkan Holiday* (1935):

„There is a story of a commercial traveller who bought a second-class ticket and complained to the conductor when he found himself packed in with a crowd of peasants and live goats. He did not see what advantage he got for his extra outlay. He was told that third-class-ticket-holders were obliged to get out and help whenever the locomotive ran off the rails, but second-class passengers were entitled to sit where they were.“ (1938:97)

Вероватно се под утицајем ове анегдоте Реитсма одлучио за наставак путовања аутобусом до Скопља. О стању моторног саобраћаја у том делу Југославије сведоче чести судари са стоком која слободна шета коловозом. Главна одлика хотела је пак изузетно лоша хигијена услед које се буве и остала гамад слободно крећу собама. Лаконским коментарима аутор одлучује да му такви детаљи не могу покварити уживање у природним лепотама.

Стигавши у Скопље, Реитсма се даје у обилазак локалних знаменитости, и о цркви Светог спаса бележи следеће:

„Посећујемо Јеврејску четврт, и.о. једног филигранцију који нам показује прелепе рукотворине, затим Куршумли хан, стари каравансерај, џамију и предивну цркву Светог спаса са величанственим стогодишњим иконостасом који су изрезбарили Филиповић и његови синови. Овај дуборез представља најлепше што сам икад

видео; по лепоти се сасвим приближио раду вирцбуршког Тилмана Рименшнајдера који се може рецимо видети у Ротенбургу у Баварској. Типично је то што су у овој цркви фигуре Саломе и других дате у српским народним ношњама.“ (1938:107)

Настављајући путовање по Косову, Реитсма посећује и Грачаницу, затим Газиместан и Звечан, дајући при том низ проверених историјских информација. У Приштини упознаје једног хрватског трговачког путника, који очигледно не дели холандско одушевљење Македонијом:

„По њему су санитарије тамо још увек много мањкаве као и чистоће по хотелима. Што ми не оспоравамо.“ (1938:111)

Међутим, за већину холандских туриста та заосталост и аутентичност – како је они доживљавају – не умањују чар туристичког доживљаја.

Занимљив је опис једне продавачице у Пећи чији изглед одуара од очекиване једноставности и скромности, и говори о чежњи за западњачким зорима:

„Једна намолована госпођица дречаво црвених усана и очупаних обрва уверава нас да успут ништа нећемо наћи за јело – што ће се касније показати као неистина – и продаје нам за ужину тврдо кувана јаја и земичке са божанственом кобасицом.“ (1938:112)

Следећи део етапе покрива Црну Гору и, као што је за очекивати, природне лепоте ове деонице остављају аутора без речи. У Андријевици га пак пржена риба у локалној кафани наводи да користи суперлативе:

„Прихватамо понуду, наручујемо пржену рибу која је тако добро спремљена да наручујемо још једну порцију. Не сећам се да сам икад јео укуснију пржену рибу.“ (1938:115)

Као преводилац им у Андријевици служи месни лекар. „Француски ђак који је након убиства краља Александра био приморан од стране француских власти да заједно са другим Југословенима напусти Француску.“ (1938:115)

Аутор у следећем пасусу јасно ставља до знања да осуђује такав дискриминаторски поступак који сматра типичним за ондашње француске власти.

„Причамо о стотину различитих ствари. У одласку нам доктор за успомену поклања дрвену табакеру, локални сувенир. С једне стране је урезан лик Обилића, убице султана Мурата I, с друге стране је портрет Принципа, убице надвојводе Франца Фердинан-

да и његове жене. Између та два народна јунака налазе се укрштена кама и револвер.“ (1938:115)

Ауторов избор речи одаје да благом иронијом посматра свет у којем се оваква врста јунаштва велича као израз искреног домољубља.

Последња деоница путовања водила је Реитсму од Дубровника преко Сплита до Загреба. За разлику од Валка, он Дубровник сматра врхунцем доживљаја:

„Од свих места која познајем – а њих има подоста – мислим да је Дубровник најдивније. Леп, пријатан и миран. Унутар зидина града нема аутомобила тако да можеш на миру да шеташ. Нема нападног луксуза, нема галаме, има добре музике; стар је и достојанствен, са много прошлости и лепим излетима у околину.“ (1938:119)

У Дубровнику је Реитсма, у градском архиву, покушао да пронађе информације о судбини Жане Меркус која се у том граду сретала са Љубибратићем, предводником херцеговачких устаника. Међутим, у архиву то раздобље још није било сређено и доступно јавности тако да је аутор до својих података дошао захваљујући контактима са Владимиром Ћоровићем. Од њега је сазнао да је Жана Меркус након аустријског заробљеништва дочекана 1876. у Београду као национална јунакиња, из милоште названа од Ђуре Јакшића српском Јованком Орлеанком.

Од Дубровника до Сплита Реитсма је ишао бродом „Краљ Александар I“ Дубровачке паробродске пловидбе. Опчињен лепотом острва и обале крај којих плове, аутор утолико више осећа иритацију због присуства једне групе туриста – његових земљака! Занимљиво је да и у наше време Холанђанима у иностранству највише сметају сопствени земљаци за које сматрају да су бучни и некултурни:

„Једину дисонантност представља присуство групе од четворо Холанђана од којих господа у кошуљама долазе на вечеру, а једна од дама није у стању да сакрије своје амстердамско порекло.“ (1938:121)

Кад жели да скрене пажњу на заосталост у техници, Реитсма често потеже за поређењима са далеким културама које је упознао током свог службовања. Тако у Корчули примећује да се воће диже на палубу у корпама на исти примитивни начин како је то видео двадесет година раније у Гвинејском заливу.

Занимљиво је да упркос изврсном познавању историје Првог светског рата, пре свега бојишта у Македонији и Србији, Реитсма слабо познаје хрватску историју. Ево шта сам каже о свом познавању хрватске престонице:

„О Загребу не знам много више до да се раније звао Аграм, док је Хрватска још била саставни део Дунавске монархије, да је ту до 1859. владао бан Јелачић, да се 1900. фалсификованим документима водио озлоглашени Загребачки процес за велеиздају – што је веома штетило угледу Аустроугарске монархије –, да је после уједињења са Србијом настао јак покрет за аутономију и да је тај покрет сада под вођством Мачека. Није много али је ипак нешто!“ (1938:123)

Упознајући град о којем зна тек понеки политичкоисторијски податак, он закључује да је „прелеп, са широким саобраћајницама“ и богатим културним животом. Будућим посетиоцима препоручује Мештровићев музеј и Загребачку филхармонију, где је и сам присуствовао извођењу Готовчеве симфонијске поеме *Орачи*.

Сумирајући све своје утиске, како са овог, тако и са претходног путовања, Реитсма каже да осећа велико дивљење према свему што је везано за Балкан. Да би ближе објаснио та своја осећања, он још једном цитира Едит Дарем која је двадесетак година пре њега објавила књигу *The Burden of the Balkans*:

„Travelling in the Near East has been said by many to be difficult, dangerous and, which is even more alarming to the Cook-reared tourist, uncomfortable. It may be so. I am not capable of judging. When I am there, the only difficulty is to tear myself loose from its enchantments and return Westwards. As for dangers and discomforts, they are all forgotten in the all-absorbing interest of its problems.“ (1938:129)

Ти проблеми су управо оно што фасцинира Реитсму који наводећи укратко савремене политичке прилике у региону закључује следеће:

„То су, међутим, ситнице које не би требало да застраше ниједног туристу. Напротив. Јер из њих произлази да романтика срећом још увек није напустила свет. А проналажење узрока и повезаности инцидентата је због жестине којом конфликти скрећу пажњу јавности, утолико је интересантнији.“ (1938:131)

Из завршних пасуса књиге још једном избија одушевљење непатвореношћу и аутентичношћу живота на Балкану, које Реитсму повезује са осталим ауторима овог периода. Тај осећај не може да помути ни сиромаштво ни мањкава хигијена.

Најобимнију студију и уједно најлитерарније путописно дело написао је др Феликс Рутен (Felix Rutten, 1882–1971), холандски песник и писац, значајан културни посленик у оквиру покрета за католичку еманципацију, супруг познате холандске књижевнице Мари Кунен (Marie Coenen). Захваљујући вишегодишњем боравку у Риму, развио је љубав за друге крајолике и културе, и поред неколико збирки поезије, позоришних комада и новела објавио је путописне студије о Шпанији (1924), Брижу (1925), Пољској (1931), Југославији (1937) и Тоскани (1962).

На 275 страна, у 25 поглавља, Рутен је пружио праве мале арабеске путописне прозе. Његови описи природе толико су бравурозни са литерарне тачке гледишта да делују попут савршених филмских минијатура. Од свега највише фасцинира ауторова ерудиција и упућеност у све видове културе. Задивљујуће је са каквом стручношћу, жаром и посвећеношћу говори о историји, архитектури, етнологији, уметности, књижевности свих крајева Југославије. Иначе, објављивање овог дела такође је везано за име југословенског почасног конзула Меренса.

Уводно поглавље о историји земље сугерише упознатост са делом Владимира Ђоровића. Нажалост, није дата библиографија тако да се не може с поузданошћу рећи које је све изворе користио.

Ево једног примера његовог политичког увида у суштину разлика између Словенаца, Хрвата и Срба:

„Словенски препород само је део југословенског освешћивања. Међутим, док су се Срби – аутономни од 1812. и независни од 1878. – борили сабљом, Словенци су се са својим хрватским суседима и браћом, борили школом. Наспрам опипљиве борбе коју је тамо против Турака повео Карађорђе, Словенци су своју против Аустрије повели на пољу културе. У Србији се с временом развила самостална држава; у Словенији и Хрватској тежња за државностворношћу. Тамо су се узгајали јунаци; – овде су се рађали модерни људи. Тамо се радило о гвозденој сили и моћи; – овде о националној култури и уметности.“ (1937:10)

Иако католик, Рутен са страхопоштовањем према вери и историји православља говори о српским манастирима:

„Ја нисам сместа 'осетио' манастире и цркве ове православне земље онако какве су у стварности и како желе да буду виђене. Ови драгуљи изгубљени у немару, у вековном забораву – права су чуда, чудесна откровења душе. Златни трагови времена које се претво-

рило у чисту сагу. Реликти прошлости која се згрушала у легенду и сан. Згужване и искрзане племићке повеље једног покољења које је, осуђено на покорност и ропство, своју далеку прошлост своју културу и своју веру поистоветило са неутешном тугом. Драгоцена сведочанства једне цивилизације, једне уметности расцвале под сунцем Византије – а Европа није марила за њу.“ (1937:197)

Уколико се икад буде јавила потреба за одавањем признања земљи које нема, онда Рутенов бедекер свакако заслужује да буде преведен.

Ако је прва Југославија као политичка творевина изазивала контроверзне ставове и прогнозе, као културни и туристички простор је у Холандији доживљавана као оличење јединства супротности. Дакле, као туристички идеал Европе у малом. Искуство Европске Уније нас учи да је такав туристички идеал данас остварљив и без државног оквира, под условом да су простори бивше Југославије повезани добрим саобраћајницама и растерећени визних режима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Cordemans, M. 1920** – „De Joegoslaven“. U: *Verhandelingen van de Algemee-
ne Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding*. Antwerpen.
- Doolaard, A. Den. 1933** – *De Herberg met het Hoefijzer*. Amsterdam.
- Doolaard, A. Den. 1937** – *Oriënt Express*. Amsterdam.
- Doolaard, A. Den. 1956** – *Het land achter Gods rug*. Amsterdam.
- Doolaard, A. Den. 1963** – *Vakantieland Joegoslavië*. Amsterdam.
- Novaković-Lopušina, J. 1999** – *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvo-
rima do 1918*. Beograd.
- Oorthuys, C. & A. Den Doolaard. 1957** – *Dit is Joegoslavië*. Amsterdam.
- Reitsma, S. A. 1938** – *Zwerftochten door den Balkan*. Den Haag.
- Reitsma, S. A. 1940** – *Joegoslavië en de overige Balkan – een toeristisch dora-
do*. Haagsch maandblad 34/2
- Rutten, Felix. 1937** – *Joegoslavië. Landschap – volksleven*. Amsterdam.
- Schamelhout, G. 1930** – *De volkeren van Europa en de strijd der nationalitei-
ten*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Schouten, Martin. 1999 – *Marinus van der Lubbe. Een biografie*. Amsterdam

Valk, Wieger. 1937 – *Reizen in het koninkrijk Joegoslavië*. Den Haag: Kon.

Ned. Toeristenbond A.N.W.B.

Waarsenburg, Hans van de. 1982 – *A. Den Doolaard. Portret van een kunstenaar*. Amsterdam.

www.thebhc.org

www.dbnl.org

Zusammenfassung

Jelica Novaković-Lopušina

Jugoslawien in niederländischen Reiseführern aus den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts

Wenn man Touristen als „Erholung und Unterhaltung suchende Reisende“ bezeichnet, lässt sich aufgrund ausfindig gemachter und analysierter Quellen schließen, dass solche in Südosteuropa verhältnismäßig frühzeitig erschienen. Der erste Reiseführer in der niederländischen Sprache, in dem Naturschönheiten beschrieben und kulturelle Sehenswürdigkeiten von Dalmatien rühmend hervorgehoben wurden, stammt aus den letzten Jahren des 15. Jahrhunderts. Der Autor befand sich in Begleitung eines flämischen Adligen, Jos van Histe, der zu dieser Zeit pilgerte aber auch Unterhaltung und Erholung suchte.

Jahrhundertlang leisteten Reiseführer Niederländern und Flamen gute Dienste, die durch Neugierde zu langen Reisetouren angespornt wurden. In Ermangelung der von eigenen Autoren verfassten Reiseliteratur wurde häufig und gern nach Übersetzungen aus dem Englischen, Französischen und Deutschen gegriffen. Bis zum Ende des 19. Jahrhunderts stellte Südosteuropa in niederländischen Quellen jedoch nur eine Transitstation auf dem langen Weg zu anderen Reisezielen dar – am häufigsten nach Konstantinopel.

Die ersten Touristen im modernen Sinne des Wortes erschienen dann Anfang des 20. Jahrhunderts, dank intensiver Entwicklung von Verkehrsmitteln, in erster Linie von Schienen- und Autoverkehr. Ein bekannter niederländischer Schriftsteller, Marselus Emants, veröffentlichte im Jahr 1901 eine detaillierte Schilderung seiner touristischen Reisen durch Bosnien und Herzegowina.

Infolge der beiden Balkankriege und des Ersten Weltkriegs verlosch dieses gerade erweckte Interesse für die nahe Levante, Touristen wagten sich erst Anfang der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts wieder gen Südosten. Dort entstand mittlerweile ein neues Staatsgebilde, Jugoslawien, dessen Vielfältigkeit seinen Vorteil im touristischen und gleichzeitig seinen entscheidenden Nachteil im politischen Sinne darstellte. Allen gesellschaftspolitischen Studien aus den 20er und 30er Jahre zuwider, die dem neu entstandenen Staat mit Skepsis entgegensahen, quillt aus den Reiseführern ungehemmte und aufrichtige Begeisterung ihrer Verfasser heraus.

Obwohl als politisches Gebilde in niederländischen Quellen widerspruchsvoll und kontrovers interpretiert, wurde das erste Jugoslawien in kultureller und touristischer Hinsicht als Verkörperung der Einheit von Gegensätzen, d.h. als Inbegriff aller touristischen Werte Europas im Kleinen betrachtet.

Reiseführer

Jugoslawien

Polyglott

Слободан С. ПАЈОВИЋ
Геоекономски факултет
Београд

СРБИЈА У ШПАНСКИМ БЕДЕКЕРИМА

1. Краћи историјски осврт

Приликом израде овог рада основни проблем представљала је доступност одговарајућој литератури-историјској грађи и документационим изворима који су генерално посматрано веома лимитирани и оскудни. Та констатација се односи како на шпанске тако и на српске изворе.¹ Сходно томе, може се рећи да је тема односа Шпаније са балканским земљама и, у том контексту, Србијом, још увек недовољно изучена, укључујући и питања везана за настанак шпанских бедекера посвећених Србији.

Ex silentio у том погледу објашњавамо као последицу специфичних историјских околности, односно чињенице да је шпански протагонизам на међународној сцени био преусмерен у друге делове света и, нарочито, у тзв. „Нови свет“ или Хиспанску Америку коју су Шпанци истрајно називали „Западне Индије“.² Такође треба

¹ Ту пре свега мислимо на записе, путописе, извештаје или осталу документацију која није дипломатског порекла а осветљава неки од аспеката сложене балканске реалности и односа Шпаније према њој.

² Ioannis K. Hassiotis: *España y el Suresete de Europa en la época moderna: Cuatro siglos de dilemas diplomáticos*, y: *España y la cultura hispánica en el sureste europeo*, Ed. Dirección General de Relaciones Culturales y Científicas Ministerio de Asuntos Exteriores de España, Atenas, 2000, 36–38.

нагласити да је Шпанија осим тзв. „Новог света“ поседовала своје константне економске, политичке и цивилизацијске приоритете у области северне Африке и, делимично, у азијско-пацифичком региону. У прилог овој тврдњи наводимо да је и сам крај шпанског колонијализма, односно чин редукције шпанске националне територије на данас постојећу, показао да је Мадрид 1898. године, изгубивши своја последња три прекоморска поседа – од којих је управо један од њих био у Азији (Филипини) док су остала два били у Латинској Америци (Куба и Порторико) – једино сачувао делове своје некадашње велике империје у зони Магреба. Коначано, када се ради о српско-шпанским односима у најширем смислу те речи долази се до закључка да је веома тешко утврдити континуитет у односима Краљевине са нашом земљом и регионом којем припада.

С друге стране, приликом анализе постојеће историјске грађе приметно је да постоји много више података о веома сложеним и контрадикторним односима између Шпаније и Отоманског царства, који би се могли дефинисати „стањем необјављеног рата“ због страха Мадрида од евентуалне подршке Порте маварским побуњеницима у северној Африци, али и њиховим насеобинама у области Леванта на Иберијском полуострву. При томе, Шпанија је била једина европска сила која је готово у потпуности прекинула односе са Портом у периоду од скоро три века (XVI–XVIII).³ Укратко, балканска реалност и догађаји из тог дела отоманске империје – у чији састав је ушла и Србија – тешко су продирали у шпански менталитет модерног доба, и то пре свега због чињенице да су шпански историчари и хроничари били усмерени на друге делове света. Балкан је по дефиницији представљао византијски простор који је након освајања постао део отоманске империје, а сви догађаји везани за Балкан су у шпанској историографији обрађивани након њиховог одигравања уз напомену да су се користили углавном страни извори-хронике који су о њима извештавали. Значи да се ради о репродукцији историје тог дела Европе у највећој мери заснованој на иностраним изворима.

Постоји доста оригиналних шпанских извора из тог периода који се односе на географију источног Медитерана и, пре свега,

³ О односима између Шпаније и Југоисточне Европе, укључујући и балканске земље, веома детаљну студију објавио је Ioannis K. Hassiotis: *España y el Sureste de Europa en la época moderna: cuatro siglos de dilemas diplomáticos*, op. cit., 36-46.

на питања пловидбе и поморских путева. Такође постоје и описи оружаних сукоба у водама Јадрана и Егеја. У тим значајним информацијама шпанских званичника описи народа са тих подручја или њихове културе и обичаја били су крајње оскудни и увек у директној вези с питањима из турске војне историје. Укратко, на Иберијском полуострву стварана је типизирана предоцба о Балкану као страном културном простору који се од западне културе разликује у свим видовима људске активности: економској, политичкој и, посебно, религиозној.⁴

У наведеним историјским и цивилизацијским оквирима знатно је отежано изучавање односа Шпаније са Балканом, односно њеног присуства или степена заинтересованости за овај део нашег континента. Међутим, током XVI, XVII и XVIII века, без обзира на општеприхваћену оцену о крајње ограниченим односима Шпаније са „Источним Медитераном“, успостављају се контакти са грчко-православним културним и националним простором. Наиме, Шпаније је у склопу своје антиотоманске стратегије индиректно пружала подршку православном хришћанству. Тадашња шпанска геополитичка стратегија према Медитерану и, у том контексту, Балкану, била је превасходно условљена поморским интересима и Мадрид је са крајњег запада „*mare nostrum*“-а у својству велике атлантско-медитеранске силе испољавао наглашену и вишеслојну туркофобију.

У наведеном периоду посебно важну улогу у односима Шпаније са овим делом Европе одиграли су њени поседи на југу Италије. Ради се о Напуљу, Месини и Палерму, лукама које су имале велики геостратешки, економски, политички и војни значај у односима Шпаније са Југоисточном Европом. У суштини, ови градови-утврђења представљали су мост између Иберијског полуострва и југоистока Европе, и сви који су желели да из Шпаније путују у тај део Европе (дипломате, специјални изасланици, шпијуни, путописци, избеглице, трговци, морнари, монаси, авантуристи, итд.,) морали су да користе шпанске поседе у јужној Италији на путу за Отоманску империју. Уједно, ти поседи коришћени су и као војне базе приликом шпанских војних интервенција у централном и источном Медитерану као и на јужном Балкану.

⁴ О шпанском виђењу Балкана у XVI и XVII веку консултовати: Miguel Angel de Bunes Ibarra: *El Mundo Balcánico y su Recepción en la Cultura española del Siglo XVI*, у: *España y la cultura hispánica en el sureste europeo*, op. cit., 247-258.

У складу с наведеним геостратешким интересима може се закључити да Шпанија није имала велике интервенционистичке амбиције у том делу Медитерана осим да спречи опасност од муслиманских најезди на италијанске и северноафричке обале, као и да из династичких обавеза помогне Хабсбурговцима у одбрани поседа на северу Балкана и у Мађарској. Управо из тог периода имамо и прва аутентична документа о боравку Шпанаца на нашим просторима. Први трагови утицаја Шпаније на Балкану могу се наћи у XVIII веку. О том догађају нам говори спомен плоча која је 1934. године подигнута на утврђењу једног будимског дворца од стране тадашњег амбасадора Шпаније у Мађарској, на којој пише: „In Memoriam 1686: Овуда је ушло 300 шпанских војника који су учествовали у ослобађању Будима“. Важно је напоменути да су се у тој намери шпански војници сукобили са Турцима код војвођанског града Сенте. Од тада, односно од аустријско-турског рата, у коме су учествовали и војници из Шпаније, па током наредна три века, не располажемо документима о битнијем утицају Шпаније на догађаје на Балкану па се због тога може закључити да он није ни постојао.⁵

Коначно присуство Балкана у шпанској спољној политици донекле јача током XIX века с обзиром на чињеницу да су независне балканске државе почеле да се позиционирају у европски међународни контекст, дефинишући своје политичке, економске и културне приоритете. Наиме, постоје многобројни записи и извештаји о развоју дипломатских односа између Мадрида и појединих престоница у региону, посебно Атини. Тако је Шпанија 1833. године званично признала Грчку, а 1834. године именован је и њен први отправник послова у тој земљи.⁶

Што се тиче других балканских народа и држава неопходно је указати на чињеницу да поред дипломатских представништава у Турској и Грчкој Шпанија није водила активнију дипломатску политику у региону, односно приступала отварању нових дипломат-

⁵ Joaquín Pérez Gómez, *El papel de España en el proceso de paz en la ex-Yugoslavia, y Los nuevos Estados de la antigua Yugoslavia*, Eds. José Girón i Slobodan Pajović, Universidad de Oviedo, Oviedo, 1999, 293.

⁶ Веома добру студију о дипломатским односима Шпаније и Југоисточне Европе написао је Miguel Angel Ochoa Brun која је објављена у: *España y la Cultura Hispánica en el Sureste de Europa*, Ed. Dirección General de Relaciones Culturales y Científicas/Ministerio de Asuntos Exteriores de España, op. cit., 51–65.

ских представништава све до 1878. године, када је румунски принц Карол Хоенцолерн упутио званични захтев Мадриду да призна његову државу. Укратко, Шпанија је признала Румунију 1881. године и надаље ће њен дипломатски представник у Букурешту уједно бити надлежан и за Србију и Бугарску. Познато је да је Шпанија током балканских ратова прогласила неутралност и тек 1913. године у Београд послала свог отправника послова, који је убрзо премештен у Софију због ратних дејстава.

Коначно, Краљевина Шпанија је 3. августа 1919. године званично признала Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, и у потпуности нормализовала дипломатске односе с нашим земљом. У историји дипломатских односа између две земље важно је напоменути да је 1939. године Краљевина Југославија признала нову шпанску државу на челу са генералисимусом Француском Франком Бајамонтеом, и да је по избијању Другог светског рата и распада Краљевине Југославије Шпанија одлучила да затвори амбасаду у Београду али и да је отвори у Загребу где је прокламована НДХ.

Генерално посматрано, до пада Берлинског зида односи Шпаније са земљама средњо-источне Европе и Русијом били су веома неразвијени. Шпанија је захладила и редуковала односе са овим делом Европе због победе совјетске револуције у Русији 1917. године, али и франкизма у грађанском рату, односно његове изразите антикомунистичке оријентације која је онемогућила приближавање новоустановљеним комунистичким режимима у том делу Европе. Тек у последњој фази франкистичког периода дошло је до скромног приближавања Шпаније и земаља средњо-источне Европе, и у том контексту са бившом СФРЈ и, индиректно, Србијом. Ову чињеницу треба тумачити у склопу настојања франкизма да обезбеди што шире међународно признање.

Насупрот томе, спољна политика Краљевине Шпаније у постфранкистичком периоду и, посебно, у постхладноратовском, доживела је значајне реформе што је омогућило постепено и ефикасно прилагођавање интереса Мадрида променама у свету уз паралелно дефинисање нових спољнополитичких приоритета. Због тога, поред већ традиционалних приоритета као што су то Латинска Америка и Медитеран, а посебно земље Магреба, у процесу диверсификације спољнополитичке стратегије Шпаније могу се уочити знаци њене мундијализације, односно укључивање ове земље у решавање најзначајнијих светских проблема након дугог периода међународ-

не изолације. У том контексту, важно је напоменути да је дошло и до даљег јачања интересовања Шпаније према бившим комунистичким државама али и обрнуто. Бивше комунистичке земље откриле су једну потпуно нову Шпанију: економски развијену, политички стабилну и демократизовану, односно децентрализовану. Укратко, шпанска искуства у домену демократске транзиције и, посебно, децентрализације на основу модела система аутономних области била су веома атрактивна за нове власти у тим земљама.

Интензивном приближавању Шпаније овом делу Европе допринела је, пре свега, њена дипломатија која је показала високи степен професионалности и прагматичности у стратегији што бољег упознавања прилика и потенцијала бивших комунистичких држава. Што се тиче Србије, можемо констатовати да се Шпанија озбиљно и систематично посветила проблему распада бивше југословенске федерације, питању признавања независности и суверенитета нових држава, али и свим негативним последицама овог процеса по Балкан у целини. Постепено и прогресивно ангажовање Краљевине као члана ЕЗ-ЕУ и НАТО у проналажењу решења за ову кризу утичу да Балкан, односно бивша СФРЈ, па и Србија, постану један од приоритета њене спољне политике али и јавног мњења. Шпанија је имала веома активну улогу у проналажењу мира на овим просторима и учествовала у прецизирању свих мировних иницијатива на простору бивше СФРЈ. Због свега тога, слободно се може закључити да су југословенска криза и грађански ратови у том делу Балкана постали главни извор информација о нашој земљи што је свакако утицало на стварање негативне предоцбе о њој.

Укратко, присуство Шпаније на нашим просторима знатно је ојачано и диверсификовано у првој половини деведесетих година прошлог века, и по први пут у дугој историји ове земље Краљевина Шпанија успева да оствари и војно присуство у централном делу Европе: у Републици Босни и Херцеговини налазило се око 1500 шпанских војника и значајна војна средства, у Албанији 450, док се на Косову тренутно налази око 1400 војника из те земље.

1. 1. Србија и Шпанија

Поједини наши историчари успели су да пронађу и опишу неке веома занимљиве податке везане за шпанско-српске контакте, и то посебно током периода владавине Карла V (Carlo V) када је

Шпанија настојала да буде најзначајнија заштитница-предводница хришћанског света. Наиме, Шпанија је искористила турске нападе на венецијанска утврђења у Далмацији и Грчкој (Крф) да приволи Венецију да приступи Светој алијанси, и она је на тај начин индиректно ојачала и свој утицај на Балкану. У том контексту се наводи да је Божидар Вуковић, венецијански племић познат као *Dionisio de la Vechia*, поседовао српску штампарију у Венецији, био заштитник грчке заједнице у том граду, подржавао идеју да шпански суверен буде врховни заштитник хришћана, али и да се Балкан побуни против турске владавине уз шпанску помоћ. Додатно интересантан моменат у српско-шпанским односима је чињеница да је тадашњи српски град Нови (данас црногорски Херцег Нови), основан 1382. године, био под шпанском влашћу од 1538. до 1539. године, док су односи између Дубровачке Републике и шпанске круне били много развијенији и послужили Дубровнику да смањи притисак Венеције и отоманске Порте а Шпанцима да преко Дубровника открију унутрашњост Балкана.⁷

Укратко, односи Шпаније и Србије током XIX и прве половине XX века били су на доста ниском нивоу и Србија, као и Балкан, никада није била приоритет званичне шпанске спољне политике или ширих научних и културних кругова. Ова констатација нам открива узрок због којег овај део Европе и, наша земља такође, нису били предмет интересовања шпанских путописаца или припремања, односно штампања тематских бедекера у тој земљи који би широј читалачкој публици и људима жељних нових сазнања и путовања поред практичних података пружили и могућност да комплетирају своја сазнања на основи оригиналних шпанских извора-перцепције нашег народа, земље, њене природе, историјских споменика, обичаја, културе, уметности, итд. При томе, треба нагласити да путописи и бедекери представљају важне документационе изворе не само због чињенице да пружају директне и практичне информације за реализацију одређених путовања, већ и због тога што у бедекерима углавном наилазимо на компаративну анализу менталитета датог географског подручја. Компаративни метод се уобичајено користио с циљем да се приближе посебности датог културно-географског простора на основи поређења са сопственим.

⁷ За опширнију информацију о балканско-шпанским односима тог периода консултовати: Никола Самарџић, *La España y el Sureste Europeo*, у: *España y la cultura hispánica en el sureste europeo*, op. cit., 91–97.

Када говоримо о путописима, извештајима, географским картама, цртежима и илустрацијама, односно бедекерима, морамо се присетити шпанске дуге традиције у тој области и то почевши од открића Америке. При томе, посебно наглашавамо велики значај шпанске картографије која је пресудно утицала на одређивање главних поморских и континенталних путева у деловима света који су Шпанци почевши од краја XV века тако успешно откривали и освајали. Најбољи извор података те врсте налази се у једном од најпознатијих архива на свету: чувени „*Archivo General de Indias*“ са седиштем у шпанском граду Севиљи који је основан 1572. године.

Према професору Франсиску Веиги (Francisco Veiga) са Аутономног универзитета из Барселоне у Шпанији, постоји богата и разноврсна путописна литература чији су аутори углавном странци с обзиром да је та земља почевши од XVIII века била предмет наглашеног и вишеслојног интересовања чувених путописаца са севера Европе. Њих је, пре свега, занимала шпанска уметност, језик, сликарство, књижевност, градови у унутрашњости Иберијског полуострва, архитектура и многобројни добро очувани средњовековни историјски споменици и утврђења, начин живота, фолклор и гастрономија појединих провинција (нарочито Андалузије и њени градови: Севиља, Кордоба, Малага и Кадиз), упознавање и описивање тада постојеће друштвене структуре, итд.

Професор Веига је објавио веома значајну компаративну студију о путописима по Балканском и Иберијском полуострву под називом *En los confines* (На границама).⁸ У том раду износи се низ занимљивих података о Балкану и, посебно, о Грчкој, Турској и Србији. Из српско-балканске перспективе веома је занимљива његова полазна хипотеза која се заснива на тврдњи да су многи од познатих европских путописаца који су прокстарили Шпанијом тог доба такође путовали Балканом, Турском, Блиским Истоком и Северном Африком. При томе, наглашава се да је почевши од 1815. године Европа поново открила Медитеран, и да су два главна канала европске комуникације са муслиманским светом и цивилизацијом ишла управо преко Балканског и Иберијског полуострва. Путописци су почели да их откривају, посећују, истражују и да описују њихове културе и обичаје.

⁸ Francisco Veiga Rodríguez: *En los Confines: Crónicas de Viajes por las Penínsulas Balcánica e Ibérica durante el Período Romántico, y: España y la cultura hispánica en el sureste europeo*, op. cit., 127–143.

Што се тиче положаја Србије у путописној литератури и, уопште, у шпанским хроникама и записима из тог периода посебно се указује на став већине Европљана који су исток и југоисток нашег континента доживљавали као недовољно издиференцирану културно-историјску целину која почиње у Београду.⁹ То недвосмислено указује на чињеницу да је Балкан – уз изузетак Грчке – био поистовећен са турским културним простором и баштином. У Европи тог доба јача интересовање за хеленску културу и у том контексту за догађаје у Грчкој крајем XVIII и почетком XIX века. Грчка постаје центар интересовања и предмет многих публикација разноликог профила, укључујући и бедекере.¹⁰ Укратко, Грчка се издваја из претходно наведеног културолошког простора, и доживљава своју пуну националну и културну еманципацију те постаје центар интересовања многих најзначајнијих европских путописаца.

Што се Србије тиче, професор Веига посебно указује на непроцењиви значај који за представљање наше земље у западноевропским и шпанским интелектуалним круговима има чувено дело Алфонса де Ламартина¹¹ „Souvenirs, impressions, pensées et paysa-

⁹ Pedro Bádenas de la Peña из престижног шпанског Високог савета за научна истраживања са седиштем у Мадриду објавио је рад под називом *El Programa Revolucionario del Poeta Turios* у коме указује на чињеницу да су за разлику од Шпаније у тзв. «Новом свету» напредне идеје Француске револуције много лакше продирале у свест тамошњих интелектуалаца и претеча покрета за независност Латинске Америке. У Латинској Америци појавиле су се и студије о Rigas Velestinlisu (1757-1798) као претечи грчке независности и „хероју и мученику” хиспаноамеричке независности Franciscu de Mirandi (1750-1816). За потребе овог рада интересантно је напоменути да се спомиње заточеништво и смрт Ригаса које се догодило у Београдској тврђави и под турском влашћу.

За опширнију информацију консултовати: www.filol.csic.es/departamentos/bizantinos/rigas.html

¹⁰ Међу најпознатијим европским интелектуалцима који су писали о Грчкој у име подршке борби хришћанства против ислама били су Ламартин Шатобријан, Виктор Иго и чувени лорд Бајрон. У то доба у Француској се објављује читав низ дела која изражавају солидарност европских интелектуалаца са грчком бробом. За разлику од Француске у Шпанији се веома мало писало о ослободилачким покретима у Грчкој и другим балканским земљама. То се објашњава пре свега чињеницом да у тој земљи није било тако познатих личности – као што је то за Балкан био Ригас - које су се залагале за идеале Француске револуције. Познато је да је Ригас са француског превео Декларацију о правима и Устав из 1793. године. У Шпанији је тек почетком XIX века објављена једна значајна студија о овом истакнутом Грку, претечи грчке независности (Don Marcos Manuel Río y Coronel: *La insurrección de la Grecia*, Ed. Ramos y Compañía, Madrid, 1828).

¹¹ Alphonse de Lamartine (1790-1869).

ges, pendant un voyage en Orient (1832–1833)“, штампано у Белигији (Brisel, Ed. Wahlen) 1836. године. При томе, треба узети у обзир да се ради о истакнутом француском интелектуалцу, књижевнику и политичару, јер Ламартин је био посланик у Скупштини али и министар иностраних послова Француске.

У овом Ламартиновом путопису има делова у коме он износи веома важне детаље-записе о Србији и српском народу, његовим обичајима и карактеристикама. И поред уочене и назначене заосталости Србије у односу на Грчку Ламартин открива читаву скалу њених великих историјских вредности: српски народ – мада углавном сељачког порекла – карактерише се оним борбеним особинама које су својствене великим народима. Уз то Ламартин указује на изворну религиозност опште распрострањену међу Србима, где постоји хармонија између побуњеника, сељака и свештеника који се заједнички боре и владају. Интересантно је напоменути да је већ и сам Ламартин покушао да предвиди будући развој српског али и других словенских народа Балкана. Наиме, професор Веига нарочито подвлачи Ламартинову оцену из 1832. године да ће Србија предводити једну јужнословенску федерацију која ће настати на простору некадашњег Отоманског царства које ће бити присиљено да напусти Европу.¹²

У новије време треба имати у виду да је Србија у шпанским изворима обрађивана као саставни део бивше југословенске федерације са којом је Краљевина имала веома неразвијене односе. Та оцена се може прихватити и за франкистичку епоху, што нас једноставно упућује на чињеницу да наша земља никада није била у приоритетном пољу интересовања шпанских историчара, хроничара или путописаца. С друге стране, Краљевина Шпанија је почевши од 1991. године постепено прерасла у једног од најприсутнијих европских чинилаца балканске и југословенске реалности. Шпанија је управо у периоду распада бивше југословенске федерације интензивно почела да се упознаје са појединим јужнословенским народима-републикама које су до тада углавном били обједињени југословенским оквиром. При томе, важно је истаћи да је Краљевина Шпанија уочи распада претходне Југославије успоставила веома развијене односе са Београдом, и то на политичком, економском,

¹² Francisco Veiga Rodríguez: *En los Confines: Crónicas de Viajes por las Penínsulas Balcánica e Ibérica durante el Período Romántico*, op. cit., 139.

научном и културном плану. Суверен Шпаније Хуан Карлос I де Борбод учинио је и прву званичну посету Београду 1985. године, док је бивши председник Председништва СФРЈ, Лазар Мојсов узвратно званично посетио Мадрид 1988.¹³ године. Још једна компонента утицала је на шпанску политику према кризи у СФРЈ а то је чињеница да Шпанија – за разлику од многих других западноевропских држава или сила – никада није имала негативно историјско наслеђе са Балканом или простором бивше СФРЈ, па самим тим ни са Србијом. Такође, за разлику од других земаља, Краљевина је – као мултинационална држава са сопственим трагичним искуством из периода Шпанског грађанског рата – показала више спремности и осећаја да идентификује многобројне опасности које су у бившој СФРЈ биле резултат све наглашенијих центрифугалних тенденција.

На крају, може се слободно закључити да је утицај Краљевине Шпаније у овом делу Европе знатно ојачан и изван сегмента безбедности и очувања мира, посебно у домену техничких аспеката спровођења међународних одредби, потом у погледу активности невладиних организација, и посебно када се говори о хуманитарној помоћи. Исто тако, уочава се да је Шпанија видно интензивирала политички дијалог са свим земљама насталим из бивше СФРЈ али и из осталог дела Балкана.

Паралелно с интензивирањем свеукупних односа између Шпаније и земаља Западног Балкана долази и до растућег интересовања ширих кругова за овај део Европе, његове народе, културу и историју, што је резултирало умножавањем разних текстова који би се могли подвести под категорију бедекера, путописа или хроника. Ради се углавном о многобројним електронским издањима-верзијама о земљама насталим од бивше Југославије, уз посебан акценат на трагичне догађаје из грађанског рата. Ови текстови представљају заиста најшири дијапазон виђења и анализе узрока

¹³ Укупни југословенско-шпански односи доживели су релативно брз и свеобухватан развој након формалног успостављања дипломатских односа 1978. године. Познато је да званичних и континуираних политичких и економских контаката током франкизма није било. Посебно треба нагласити да је у релативно кратком периоду забележен значајан успон и диверсификација свих облика сарадње, посебно економске. Такав тренд у односима две земље задржан је и током 1990. године, да би почетком 1991. године дошло до стагнације. У другој половини те године дошло је и до значајног пада у односима.

југословенске трагедије деведесетих година XX века, а доступни су на многобројним веб страницама најзначајнијих дневних листова у Шпанији (као што су то „El País“, „ABC“ или „El Mundo“), разних недељника, многих научних часописа и радова познатих научно-академских институција као што су то „Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos“, „Instituto Universitario de Investigación Ortega y Gasset“ или „Universidad de Oviedo – Facultad de Geografía e Historia“, итд.¹⁴

Приликом консултовања тог разноликог информационог материјала може се доћи до закључка да у односу на Србију још увек преовладава њен негативан имиџ, односно она се спомиње директно или индиректно као највећи кривац за страдања у Хрватској и, посебно, у Босни и Херцеговини. Ова карактеризација Србије је последица заиста многобројних извештаја шпанских хуманитарца који су након свог рада у наведеним деловима бивше СФРЈ и Косова објављивали своја сазнања и искуства стечена *in situ*. У пракси то значи да уколико консултујемо, на пример, веб страницу „Portal-mundos“ – која је једна од најзначајнијих извора информација за путовања по Европи и свету – видећемо да се на примеру Босне и Херцеговине говори као о „заборављеној балканској зачараности“ (El encanto olvidado de los Balcanes) коју треба поново открити. При томе, пружа се низ веома детаљних информација о култури, обичајима, етничким посебностима и историјским споменицима и местима које треба посетити док се у уводном историјско-географском делу говори о „српској агресији“ и, посебно, о страдању и уништењу грађана и града Сарајева, односно његових значајних историјских споменика.

У потрази за одговарајућим веб страницама о Србији, њеној историји, географији, култури, историјским споменицима и обичајима у Срба долази се до закључка да оне готово и не постоје као

¹⁴ На многим шпанским универзитетима и у научно-истраживачким институцијама темељно су изучавани узроци југословенске кризе и распада. Овом приликом навешћемо Универзитет из Овиједа (главни град аутономне области Астуријас) који је у неколико наврата организовао летње курсеве за постдипломце о тој теми и 1999. године издао књигу под називом *Los nuevos Estados de la antigua Yugoslavia* (Ed. Jose Giron y Slobodan Pajovic), или рад познатог шпанског историчара и познаваоца Србије и Балкана Francisca Veiga који је објавио две студије о тим темама под називом: *La Trampa Balcánica*, Ed. Grijalbo Mondadori S.A., Barcelona, 2002 и *Slobo. Una biografía no autorizada de Milosevich*, Ed. Debate, Barcelona, 2004.

добро осмишљене базе података које ће пружити мултидимензионалну слику о нашој земљи, њеној прошлости и садашњости. Ова чињеница директно утиче на смањење интересовања Шпанаца за путовање у Србију и упућује на неопходност осмишљавања што агилније модерне стратегије за презентацију Србије у најширим шпанским културним и туристичким круговима.

У том контексту, интересантно је напоменути да је тек 2000. године на шпански језик преведено чувено дело Иркиње Ребеке Вест (Rebbesce West, Cecily Isabel Fairfi, 1892–1983) из 1941. године: „Црно јагње, сиви соко: путовање по унутрашњости Југославије“ (Cordero negro, halcón gris: viaje al interior de Yugoslavia, Ed. Biblioteca Grandes Viajeros из Бартселоне и у преводу Luisa Murrila Forta). Ово већ класично дело путописне литературе изазвало је велико интересовање у најширим шпанским круговима и о њему је написано много чланака, критика или осврта. Овом приликом навешћемо само осврт познатог шпанског новинара Hermann Tertscha – који слови за најбољег познаваоца прилика у бившој Југославији и на Балкану – из најугледнијег шпанског дневног листа „El País“.

Он је у престижном књижевном додатку тог листа „Babelia“ објавио под насловом „Једна предивна и растргана земља“ (Un bellissimo país destrozado) веома детаљан и емотиван осврт на ово чувено дело ирске списатељице и путописца.¹⁵ У свом тексту Терч дословце говори да је „изненађујућа симпатија коју Вестова изражава према Србији и њеној борби“, и то тумачи као последицу подршке коју су Србији пружале Француска и Велика Британија. Терч – који такође слови за познатог антисрпски настројеног новинара – покушава да искористи размишљања Вестове о значају јачања демократије у Југославији тридесетих година прошлог века као најбољег вида одбране од нарастајућег нацистичког варварства, поистовећујући их са „настојањем других да се боре против етнонацизма Слободана Милошевића“.

На крају, можемо закључити да је Србија још увек веома застављена у шпанским бедекерима у класичној или електронској верзији, и да је њен углед још увек веома негативан и, пре свега, оптерећен њеном улогом у догађајима из периода распада бивше Југославије. На основу резултата истраживања – узимајући у обзир претходно већ напоменуте ограничености по питању доступности

¹⁵ El País – Babelia, 21. јул 2001. године.

оригиналним изворима – закључујемо да је Србија једина бивша југословенска република која још увек није успела да се ослободи ратног наслеђа у очима најшире шпанске јавности. Једноставно речено, о њој не постоје добро осмишљене публикације које би преусмериле пажњу Шпанаца на њену богату историју, народ, обичаје, културу, природне лепоте или неке друге садржаје који су неопходни за успешну презентацију било које земље у ери глобализације, односно информатичког друштва у којем живимо а чије јавно мњење у највећој мери креирају управо центри информацијске моћи.

Zusammenfassung

Slobodan Pajović

Serbien in spanischen Reiseführern

In neueren Zeiten wurde Serbien in unterschiedlichen spanischen Quellen immer als integraler Teil der ehemaligen jugoslawischen Föderation betrachtet, mit der das spanische Königreich keine besonders engen Beziehungen pflegte. Diese Einschätzung könnte sich auch auf das Regime von Franco beziehen, was wiederum auf die Tatsache zurückzuführen ist, dass unser Land nie zu Prioritäten der spanischen Geschichtswissenschaftler und -schreiber oder der Reiseliteratur insgesamt zählte.

Auf der Suche nach entsprechenden Webseiten über Serbien, über seine Geschichte, Geografie, Kultur, Geschichtsdenkmäler, Sitten und Bräuche lässt sich nur feststellen, dass es eigentlich keine vernünftig durchdachten Datenbanken gibt, die ein multidimensionales Abbild unseres Landes, seiner Geschichte und Gegenwart bieten könnten. Diese Tatsache wirkt entscheidend auf mangelhaftes Interesse der Spanier an Reisen nach Serbien ein und legt zuständigen Instanzen nahe, Strategien zu agiler und moderner Vorstellung Serbiens in den breitesten spanischen kulturellen und touristischen Kreisen herauszuarbeiten.

Aufgrund der oben skizzierten Situation lässt sich schließen, dass Serbien in spanischen Reiseführern sowohl im klassischen als auch im elektronischen Format immer noch ein vernachlässigtes Reiseziel bleibt und dass es immer noch einen üblen Leumund hat, der durch seine Rolle in den Ereignissen um den Zerfall des ehemaligen Jugoslawiens nur noch verstärkt wird. Obwohl infolge beschränkter Zugänglichkeit der Originalquellen kein Anspruch auf die Vollständigkeit der vorliegenden Analyse erhoben werden dürfte, könnte man daraus schließen, dass Serbien die einzige ehemalige jugoslawische Teilrepublik ist, der die Kriegsergebnisse von der spanischen Öffentlichkeit immer noch zur Last gelegt werden. Es gibt nämlich keine gut durchdachten Publikationen, die die Aufmerksamkeit der Spanier auf die serbische ereignisreiche Geschichte, auf das serbische Volk und dessen altbewahrte Traditionen, Kultur, Naturschönheiten oder andere Inhalte lenken könnten, was im Globalisierungszeitalter, in dem die öffentliche Meinung weltweit aus mächtigen internationalen Informationszentren geformt wird, zu international erfolgreicher Darbietung eines Landes beitragen könnte.

Berlitz

**POCKET
GUIDE**

Istanbul **& the Aegean Coast**

**The
world's
best-selling
travel
guides**

Радмила ЗОТОВИЋ
Археолошки институт
Београд

АНТИЧКО НАСЛЕЂЕ МАЛЕ АЗИЈЕ – „ТУРСКА ЗЕМЉА КОНТРАСТА И РАСКОШНЕ ЛЕПОТЕ“

Бедекер туристичке агенције „Аргус турс“, *Турска земља контраста и раскошне лепоте*¹ подељен је у три садржајна одељка. Осим кратког увода у коме су дате основне информације о културној и геополитичкој слици Турске, бедекер садржи још два поглавља: „Цариград: од Константинопоља до Истанбула, град на два континента“,² и „Егејско приморје Мале Азије – авенија сећања.“³ С обзиром да је понуда бедекера на нашем тржишту увек била оскудна, и у данашње време готово и непостојећа, стављени смо испрва пред немогућност компарације, а затим пред проблем међусобног поређења с једне стране резултата археолошких истраживања античког периода Мале Азије, и са друге, информација о истоме у туристичко-информативном штиву. Иако је то наоко неспојиво позваћемо се на заједнички елеменат: истраживачки дух жељан спознаје и својеврсног путовања прошлим временима.

О античком наслеђу Мале Азије, колико је оно богато, може се говорити преопширно. Оно је наравно у поменутом бедекеру дато у основним цртама с неопходним информацијама прилагође-

¹ D. Željko, *Turska: zemlja kontrasta i raskošne lepote*, Beograd 2003.

² Исто, 3–34.

³ Исто, 35–61.

ним најширој клијентели жељној путовања, одмора, али и упознавања са културно-историјским старинама. Тако је у првом одељку дат испрва кратак преглед историјских догађаја од 6. в.п.н.е. па на даље, а затим подаци о остацима античких културно-историјских споменика у данашњем Истанбулу. Дати су подаци о Хиподрому, Египатском обелиску, Константиновом стубу, Валенсовом аквадукту, као и подаци о културном наслеђу Мале Азије похрањеном у Археолошком музеју Истанбула. Пуштајући истраживачком духу на вољу рећи ћемо да су подаци о Хиподрому дати јасно и у исто време интересантно. Тако се у бедекеру наводи да је Хиподром једна од најзначајнијих и најинтересантнијих грађевина старог века, чија је градња отпочела почетком 3. в. а довршена у време цара Константина Великог, површине од око 400 ха и могућношћу примања више десетина хиљада гледалаца. За похвалу је да је у бедекеру „Аргус турса“ Хиподром описан у готово свим својим архитектонско-функционалним деловима, што дочарава слику некадашњег изгледа ове грађевине, која је осим декоративно-архитектонских елемената, уз царску ложу, у служби декорације имала постављене статуе богова и царева. Египатски обелиск, Константинов стуб и Валенсов аквадукт представљени су са мање детаља, али ипак довољно прецизно. Можда је једино требало нагласити да египатски обелиск као спој египтологије и антике представља најинтересантнији део античког наслеђа некадашњег Константинопоља. У бедекеру се наводе основни подаци о времену израде и постављања обелиска. Описује се камено постоље из периода цара Теодосија, са рељефним представама подизања споменика, Пана са фрулом, и цара и његове породице, што је овом споменику у време када је постављен, око 390. г., требало да дâ утисак величине, моћи и значаја Империје. Насупрот њему стоји Валенсов аквадукт изграђен током 4. в., у периоду између владавине Константина Великог и Валенса. Аквадукт је био дуг око 1 000 м, а његови садашњи остаци представљају остатке урбаног грађевинарства касне антике, о чијој темељности и функционалности најбоље говори податак да је аквадукт у време султана Сулејмана I Величанственог био поправљен и коришћен за снабдевање водом палате Топкапи.

Нажалост, античко наслеђе похрањено у витринама Археолошког музеја у Истанбулу дато је у извесној мери сумарно. Недостају подаци о пореклу поменутих налаза, као што су налази стела са клинастим писмом, делови нумизматичке и библиофилске ко-

лекције, и колекције накита. Можда највећу ману представља недостатак бар сумарног помињања тзв. „крупне бронзе“ из Музеја у Истанбулу, као што су статуе Самсона, Херакла, Ероса и Психе, Зевса и цара Хадријана.⁴ Но, за сваку је похвалу помињање краљевских саркофага из Сидона као једног од најзначајнијих археолошких открића 19. века. Овај податак је свакако требало употпунити податком да су у периоду од прве половине 2. до друге половине 3. в. на подручју данашње Турске израђиване серије, односно групе луксузних саркофага који су извожени и у друге делове Царства, па и у сам Рим. Радионице за њихову израду нису прецизно убициране, али

се сматра да је једна од њих била у југозападној Малој Азији, покрајина Памфилија, док се као могућа такође наводи и радионица на острву Проконезу у близини Истанбула.⁵

Ако наставимо да путујемо даље Турском наћи ћемо се на Егејској обали или Авенији сећања. Овако поетичан наслов следећег одељка овога бедекера у потпуности одговара богатом античком наслеђу егејског приморја Мале Азије, као и поетичном текстуалном екскурсу пред историјским подацима у уводу „Кратка историја региона.“ Овим уводом читалац стиче елементарни преглед у историју егејског дела Мале Азије од најстаријих времена до данашњих дана. Овакав увод као и делови који се односе на шаренолику античку прошлост данашње Турске, иако дати у основним информацијама, пружају увид у богате културно-историјске релације на подручју Мале Азије. Малом Азијом не само да су владали испрва Хегити, касније Хелени, односно Грци преко својих колонија,⁶ и Римљани преко провинција, већ је Мала Азија памтила и

⁴ P. Devanbez, *Grandez Bronzes du Musée de Stanbul*, Paris 1937, 103–111, 113–119, Pl. XXXVIII–XLIV, VIII–XII, XV–XXXVII.

⁵ N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988, 15.

⁶ J. M. Cook, *Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor*, u: *The Cambridge Ancient History*, Cambridge 1964. *Kulturgeschichte des Alten Vorderasien*, Berlin 1989, 463–465, 465–474.

персијску доминацију као и проласке војске Александра Великог. У овом одељку помињу се према местима рођења и најученији људи прохујалих времена као што су Талес, Анаксимандар, Анаксимена и св. апостол Павле. Ово уводном делу даје на известан начин језгровит и помало есејистички приступ, што није од малог значаја, јер управо овакав начин излагања може да у читаоцу пробуди даље и веће интересовање за упознавање културно-историјског наслеђа Мале Азије.

Овакав однос грчке, хеленистичке, римске и ранохришћанске културе, која је цветала по егејским градовима Мале Азије, а која је историјским подацима представљена у уводном делу, наглашава се даље у одељку „Градови, споменици, летовалишта“. Путник намерник и истраживач, у сталној потрази за духом старог и прохујалог времена, путоваће у времену данашњем остацима старих градова Троје, Пергамона, Ефеса, Афродизијаса, Пријене, Милета, Дидиме, Хијераполиса, Халикарнаса и Книдоса.

О Хомеровој Троји није потребно пуно говорити. Она је већ на најлепши и најузбудљивији начин опевана у Илијади, а њени јунаци представљени у митолошким речницима.⁷ Аргусов бедекер такође представља сликовито митолошку слику Тројанског рата употпуњену подацима о археолошким подацима Хисарлика. За похвалу је да су наведени подаци који се иначе ретко везују за судбину тзв. касније Троје, односно да је на месту некадашњег града из Хомеровог времена изникло хеленистичко и римско насеље, последњи пут обновљено за време Августа као *Ilium Novum*.

Подаци који су дати у Аргусовом бедекеру у вези са Пергамонем показују да је овде постојало насеље архајског и класичног периода, када је испрва било под лидијском, а затим персијском управом и надзором све до 334. г. п. н. е. и управе Александра Великог. После периода Селеукида, Пергамон је 133. г. п. н. е. остављен тестаментом Риму, после чега је проглашен за главни град провинције Азије. Пергамон је тако представљен као најблиставији урбани и културни центар Мале Азије у периоду хеленизма и римске епохе. Даље се наводи да је у време династије Аталида основана чувена пергамонска Библиотека, која је са око 200000 свитака прикупљених из различитих крајева света представљала током 1. в. п.н.е.,

⁷ Види нпр. у: А. Цермановић-Кузмановић-Д. Срејовић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979.

поред александријске, најзначајнији центар старог века.⁸ Зато и није чудно да су се Пергамону дивили и у њему стасавали најученији људи онога времена, као што су Ливије или Гален, чувени физичар старог века и лекар Марка Аурелија. У Пергамону је основано и најпознатије лечилиште у коме је, између осталих здравствених третмана, практикована и претеча данашње психоанализе – констатовање и лечење психофизичког здравља болесника према његовим сновима. Поред тога коришћени су медицински третмани топлих купки, масажа и испијања лековите изворске воде, као и релаксација у оближњој библиотеци и позоришту. Поред тога путник се даље води да упознаје античко позориште и Акропољ. Позориште се описује као једно од најбољих онога времена, због свога капацитета од 15 000 седишта и стрмог нагиба терена који је доприносио изузетној акустици. Акропољ је описан нешто детаљније. Помиње се Трајанеум, подигнут у славу римских царева Трајана и Хадријана, остаци палате Еумена II и Атала I, остаци храма посвећеног богињи Атини и темељи чувеног пергамонског олтару. Сматрамо да су поменути културно-историјски споменици солидно представљени, нарочито Асклепион са интересантним детаљима о методама лечења у овом античком медицинском центру, као и објашњење настанка и употребе пергамена у вези са информацијом о пергамонској библиотеци. Но, исто тако сматрамо да је информације о поменутиим локалитетима и објектима управо због њиховог изузетног културног значаја требало у извесној мери употпунити. Тако нпр. у вези са медицинским центром, Асклепионом, археолошка исраживања бележе различите фазе изградње и обнове, од којих је најзначајнија извршена у време цара Хадријана. О величини овога објекта можда најбоље говори податак да је театар подигнут уз њега могао да прими око 3 500 гледалаца. Ископавања немачке археолошке школе вршена својевремено на овом простору, показала су да се непосредно уз позориште налазио храм бога Диониса.⁹ Ископавања вршена на Акропољу¹⁰ пружила су на увид преко остатака архитектонско-декоративне пластике лепоту грађевине чувеног пергамонског олтару посвећеног Зевсу и Атени. Архитектонска ле-

⁸ *Führer durch die Ausstellung des Pergamonmuseums, Antikesammlung II–III*, Berlin 1985, 22.

⁹ *Исто*, 22.

¹⁰ *Исто*, 23–24, Abb. 11, 12.

пота овога светилишта са колонадама елегантних дорских стубова допуњена је вајарском лепотом рељефног фриза. На њему су поред Зевса и Атине представљени Аполон, Артемида, Лета, Океан, Амфитрита, Мојре, богиње судбине, као и друга божанства светлости и таме, а у маниру најлепших примера хеленистичке скулптуре онога времена. Фриз са унутрашње стране представља Телефа, Херакловог сина, који је тако припојен пергамонској краљевској породици.¹¹ Ово се у Аргусовом бедекеру помиње готово сумарно. Такође су у потуности изостављена одређена светилишта у Пергамону, као и одређени делови и објекти урбаног грађевинарства из хеленистичког периода. Као нарочито важно требало је поменути проширење зидова града у време Еуменеса II, које је обухватило значајне тачке градског урбанизма, знатно проширеног у односу на зидове цитаделе из највероватније 5–6. в. п.н.е., и касније градске зидине из периода Филетероса током прве половине 3. в. п.н.е. Такође у хеленистичком периоду подигнута је и нова тржница, као и Хероон, зграда која се користила и у римском периоду. Везано за каснији римски период, свакако је требало навести да је град био увећан и улепшан изградњом стадиума и амфитеатра. У време цара Хадријана био је подигнут тзв. Црвени храм, чији остаци и данас представљају узбудљив доказ брзог ширења града. Како је цар Хадријан у буквалном смислу те речи био обузет Египтом, то је и овај храм био посвећен египатским боговима Серапису и Исиди.¹² На централном подијуму овог храма била је постављена статуа бога Сераписа у коју су, путем доњег скривеног пролаза, могли ући свештеници и тако постићи ефекат „бога који говори.“ Од старијих светилишта треба свакако поменути светилиште посвећено Хери, које је у време 2. в. п.н.е. када је подигнуто, пленило пажњу верника и обичних посматрача прелепом елеганцијом дорских стубова.

Ако наставимо да путујемо даље егејском обалом Мале Азије, уз помоћ Аргусовог бедекера наићи ћемо на један од најлепших и најбоље очуваних градова старог века – Ефес. О лепоти овог античког града најбоље говори податак да се у њему налазио Артемидин храм, једно од седам чуда античког света, који је 356. г п.н.е. био запалио извесни Херострат, а потом га обновио Александар

¹¹ *Исмо*, 28–31, Abb. 17, 18; 32–66; W.Radt, *Guid to Pergamon – Führer – Rehberi*, Istanbul 1973, 64, 90, Pl. 2.

¹² *Исмо*, 60–81.

Македонски. Већ и само детаљно набрајање јавних грађевина у бедекеру доприноси да заинтересовани туриста-истраживач стекне утисак о лепоти и величини овог града. Тако су набројани Сераписов храм (2. в. п.н.е.), Домицијанов и Хадријанов храм, Одеон, позориште, Целзусова библиотека, Схоластикина купатила, доња Агора, као и тзв. државна Агора са остацима из времена Августа и Клаудија, и капија Магнезија из периода цара Веспасијана. Према хронолошком периоду, античким споменицима и у исто време и хришћанским, припада кућа Пресвете Богородице. Хришћанским споменицима са духом прохујале антике припада и базилика св. апостола Јована подигнута у 6. веку. Јасно је да је ондашњи Ефес био град не само царева, филозофа, песника и сенатора, већ и трговаца и апостола. Бедекер помиње¹³ и долазак апостола Павла и једва угушену буну због међусобног обрачуна хришћана и многобожаца у вези са поштовањем Артемиде Ефеске. Даље се наводи да је у Ефесу апостол Павле одржао своју посланицу Ефешанима о међусобној љубави и љубави према Христу и цркви, и успео да орга-

¹³ Упореди: *Нови завет* (превод В. Стефановић Караџић), Дела апостолска, гл. 19.

низује значајну хришћанску заједницу, те да је овде апостол Јован написао Јеванђеље и бринуо се о Мајци Божјој све до њене смрти. Кућа Богородице, у којој је она живела и умрла, отворена је за посетиоце, махом ходочаснике, као и базилика св. Јована и базилика св. Марије. Ова последња сматра се првом црквом у свету посвећеној Мајци Божјој. Поред ових хришћанских светилишта, наводи се да у Ефесу и данас стоје незнатни остаци Артемидиног храма, типа диптероса, храма са два реда стубова, украшеног статуом и многобројним статуетама ове богиње, које су хришћани у више наврата покушавали, и у једном успели, да испретурају и поломе. С обзиром да је Артемида била на овом подручју поштована не само као богиња лова, већ и као богиња заштитница, мајка свеколике природе и плодности, није ни чудо што су око поштовања њеног култа, који је био изузетно јак, избијали толики сукоби између хришћана и пагана. Један од таквих сукоба памте и остаци позоришта, подигнутог у 3. в. п.н.е. и коначно дограђеном и завршеном у периоду од цара Клаудија до Трајана. Позориште је бројало око 66 редова за седишта посетилаца, и било је изузетно акустично услед нагиба терена. У њему је апостол Павле држао своје говоре, посланице Ефешанима, када су присталице и поштоваоци Артемидиног култа једном приликом покушали да га убију. Несумњиво да је и Библиотека у Ефесу памтила проласке и стасавања бројних учених људи онога доба. Подигао ју је у другој деценији 2 в. н.е. конзул Азије, Г. Јулиус Целзус Полемаенус или његов син Јулиус Аквила према његовом завештању.¹⁴ Сматрамо да је требало нагласити да о лепоти овога здања говоре остаци архитрава, пиластара и коринтских капитела, са украсима ајерштаба, волута, акантусовог лишћа и биљних и флоралних преплета, као и остаци тимпанона са главом Медузе и розетама.¹⁵ Такође је требало поменути налаз чувеног Целзусовог саркофага. Овај саркофаг, нађен унутар средње нише Библиотеке, био је израђен од мермера са грчког острва Пароса. Кутија саркофага је украшена гирландама од розета, шишарки, лишћа и преплетених трака, са аморима између и розетама унутар полукружних поља. Поклопац саркофага имао је рељефне украсе у виду волута и глава Медузе.¹⁶ У знамените остатке спадају и скулптуре из Библи-

¹⁴ *Forschungen in Ephesos, Band V, Heft 1*, Wien 1953, 1, Abb. 1,2; 85, T. I, II.

¹⁵ *Исто*, 29–30, Abb. 61–64; 29, Abb. 15.

¹⁶ *Исто*, 43–44, Abb. 88, 89.

отеке које се у бедекеру не помињу, а за које се претпоставља да су биле постављене пошто је библиотека већ била изграђена. У такве се убрајају статуе тзв. жена, односно Софије, Арете и Епистеме,¹⁷ као и статуета Мелпомене, сада у Музеју у Бечу,¹⁸ и статуа мушкарца у панциру, вероватно конзула Целзуса, смештена у Античком музеју у Истанбулу.¹⁹ Треба свакако поменути још неколико споменика архитектуре и урбанизма који нису набројани у бедекеру, а који припадају тзв. августовском периоду у коме је Ефес иначе достигао најзначајнији архитектонско-урбани развој. У такве споменике спада и чувена капија Мезуса и Митридата, односно јужна капија Агоре. Мезус и Митридат, који су према сачуваном епиграфском натпису били царски робови – ослобођеници, пореклом оријенталци, подигли су ову капију највероватније 4. или 3. г. п.н.е. и украсили је јонским пиластрима.²⁰ Од осталих споменика треба поменути Мемијусов споменик, споменик Секстилија Полија, као и споменик Августа и његовог ујака.²¹ У време Секстилија Полија био је изграђен и тзв. аквадукт С. Полија у периоду од 4–14. г.н.е.²² У истом периоду биле су изграђене Aqua Troessitica и Aqua Iulia, поплочана улица ка градској већници, и изведени и други приватни и јавни радови о чему сведоче сачувани епиграфски натписи. Међу њима је свакако била најзначајнија изградња базилике на градској тржници. Ова базилика се својим остацима памти по лепоти стубова и капитела дорског и коринтског стила са акантусовим лишћем и розетама, и издваја по необичним капителима са главама бика.²³ Лепота остатака архитектонско-декоративне пластике античког Ефеса је управо оно по чему је овај, некада град, сада археолошки локалитет, чувен, а што бедекер такође не помиње. Као да ни на једном другом археолошком локалитету није констатовано толико обиље остатака архитектонско-декоративне пластике израђене у тако прецизним, једноставним, а ипак елегантно лепим линијама архитрава, пиластара и капитела. Њихове елегантне линије добија-

¹⁷ Исто, 47–51, Abb. 95, 96; 54–55, Abb. 99, 100.

¹⁸ Исто, 59, Abb. 102.

¹⁹ Исто, 58, Abb. 58.

²⁰ W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos*, Wien 1974, Band XVI–XVII, 9–16, Abb. 1–6.

²¹ Исто, 16–20, Abb. 7–9; 20–21, Abb. 10; 24–26, Abb. 12, 13.

²² Исто, 21–23, Abb. 11.

²³ Исто, 51–52, Abb. 87–89.

ју разиграну лепоту рељефних украса изведених појединачно или у преплетима мотива розета, ајерштаба, акантусовог лишћа, гирланди и шишарки. Ако се уз то замисле и рељефни украси Амора, глава Медузе, статуа богова и царева размештених по улицама, трговима, прочељима и унутрашњости јавних грађевина, није тешко замислити јединствену лепоту антике, коју је касније покушао да оживи и прекопира још једино свет ренесансе и барока.

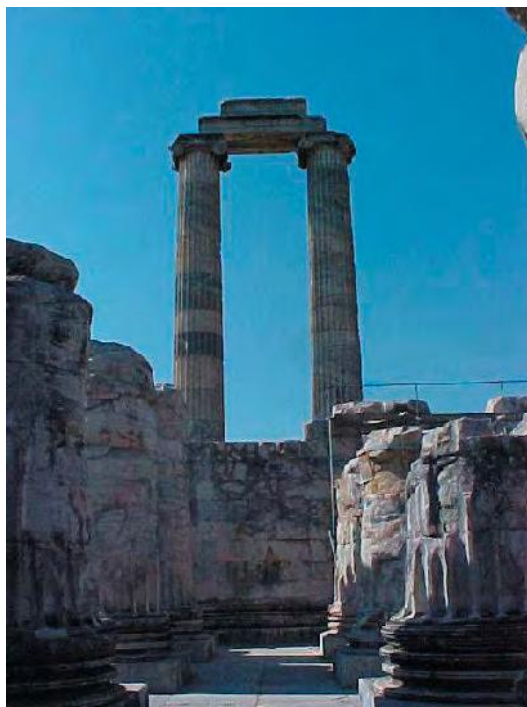
Бедекером се даље путује и до Афродизијаса, града који је у античко време био познат по неговању филозофије, уметности и медицине. Помиње се да је и данас релативно добро очуван градски стадион, један од највећих ондашњег времена, као и остаци храма посвећеног богињи љубави Афродити. Осим тога наводи се да је антички град имао и агору, стадион и купатила. Недалеко од Афродизијаса је и Пријена, град за који се зна, према налазу кованог новца, да је био члан Јонске лиге. У најстарије грађевине овога града, који је касније прерастао у хеленистичко и римско насеље, спада светилиште посвећено Деметри и Кори, а затим и храм богиње Атене, за чије се довршење изградње побринуо Александар Велики. Овде су такође откривени и остаци Зевсовог храма, градске већнице и позоришта. Између Афродизијаса и Пријене у бедекеру се у кратким цртама дају и основни подаци о античком Хијераполису. Поред

основних података да су овде очувани остаци купатила и позоришта из римског периода, као и мартријума који је у 5. в. изграђен на месту где је 87. г. погубљен св. апостол Филип, бедекер помиње и један изузетно интересантан податак – да су савременици онога доба веровали како се на месту Хијераполиса налази један од улаза у подземни Хад.

Милет и Дидима, знаменити градови онога времена, представљени су у Аргусовом путовођи у најкраћим цртама. За Ми-

лет се каже да је као и већина других градова око 130. г. п.н.е. постао део римске провинције Азије, и као такав улепшан многим здањима као што су позориште, Нимфеум, купатила и северна капија јужне Агоре. Није поменута чувена милетска декоративна теракота,²⁴ и скулптуре архајског Милета, које се данас налазе по многим светским музејима, између осталих берлинском Музеју и париском Лувру. Од чувене скулптуре архајског Милета требало је свакако поменути статуете Арте-

миде, Аполона и групу Деметра и Кора.²⁵ Нешто више простора у бедекеру требало је посветити Дидими. На првом месту, требало је нагласити да је Дидима град-светилиште, по чему се и разликује од осталих античких градова Мале Азије. Основни подаци о храму посвећеном богу Аполону, Дидимају, дати су у путовођи прецизно. Наводе се фазе изградње, рушења и обнове храма, од архајског периода, преко персијске инвазије, па затим хеленистичког и на крају римског периода, када је у време цара Аурелијана и Диоклецијана светилиште доживело поновни процват. Храм је у архитектонском смислу описан као најзначајнији пример архитектуре јонског стила, а по димензијама и архитектонском стилу као један од највећих и најелегантнијих у античком свету. Не помињу се чувена представа Горгоне са фриза овога храма, рељефни декоративни украси геометријских орнамената и сирена.²⁶ Такође је изостављено да се помене да су из архајског периода остали сачувани делови олтара,

²⁴ М. М. Кобылина, *Милет*, Москва 1965, 89–94.

²⁵ *Исто*, 125, сл. 44, 54; 126, сл. 45.

²⁶ R. Naumann, *Didyma Führer*, Istanbul 1973, 10–33, Abb. 4–18.

скулптура лежећег лава, као и скулптура мушкарца у седећем положају, која је некада стајала на светом друму, а сада је смештена у Британском музеју у Лондону.²⁷ Такође се не наводи да се у близини Аполоновог светилишта налазило још једно мање светилиште, храм посвећен богињи Артемиди.

Даље путовање Турском према бедекеру „Аргус турса“ води нас до две последње дестинације, Халикарнаса и Книдоса. Халикарнас се описује као главни град Карије и Херодотово родно место, град који је памтио владавину Персијанаца и остао упамћен како у античком свету, тако и у свету данашњице по чувеном Маузолеју. О Маузолеју се каже да је проглашен за једно од седам чуда античког света, да је његова изградња отпочела 335. г. п.н.е., и да је више пута био делимично разаран и обнављан, све док коначно, није после разарања у земљотресу, грађевински материјал развучен и у највећој мери искоришћен током 15. в. за изградњу тврђаве св. Петра. Книдос се описује као главни град Карије, који је такође остао упамћен у античком свету као град у коме је владала опојна мелодија љубави и вина, будући да је био подигнут у славу Афродите, богиње љубави, и био познат по изврсном вину. Наводи се да је још у 5. в. п.н.е. на Книдосу уз Аполонов храм почела да се развија и достигла свој највећи процват најстарија грчка лекарска школа, а да је у 4. в. п.н.е. био чувен као уметнички и културни центар онога времена. Данас готово да су једино очувани остаци кружног храма посвећеног богињи Афродити. У бедекеру се не наводи један значајан податак који је везан за овај храм. Наиме, у њему је стајала статуа богиње Афродите, тзв. „Афродита са Книдоса“, која је у античком свету била надалеко чувена по својој лепоти.

Помињањем Книдоса завршава се навођење античких локација у Турској у бедекеру „Аргус турса“. Наведени антички локалитети су обрађени солидно, и у кратким цртама доста прецизно, са културно-историјског и археолошког аспекта. Кратки и прецизни прикази историјских догађаја на овим просторима, као и археолошких остатака, и помињање различитих културних, научних и уметничких школа које су цветале у античко доба на овим просторима, оставља утисак о Турској у античком периоду као о територији на којој су се преламале архајска, грчка, хеленистичка и римска култура, бурни догађаји персијске, македонске, грчке и

²⁷ Исто, 54, Abb. 35; 56, Abb. 37.

римске историје, културни, трговачки и религиозно-филозофски утицаји различитих школа и праваца. Сматрамо, као што је већ горе речено, да је извесна мана овога бедекера у пропуштању да се наброје одређени културно-историјски споменици, односно њихови остаци, а нарочито што није наглашено обиље и лепота архитектонско-декоративне пластике. Али, ако као археолози имамо на уму два дела као што су Пausанијев *Опис Хеладе* или Пачов *Aus Dalmatien und seinem Hinterland*, можемо констатовати само следеће: Ко смо ми да о томе судимо?

Zusammenfassung

Radmila Zotović

Antikes Erbe von Kleinasien:

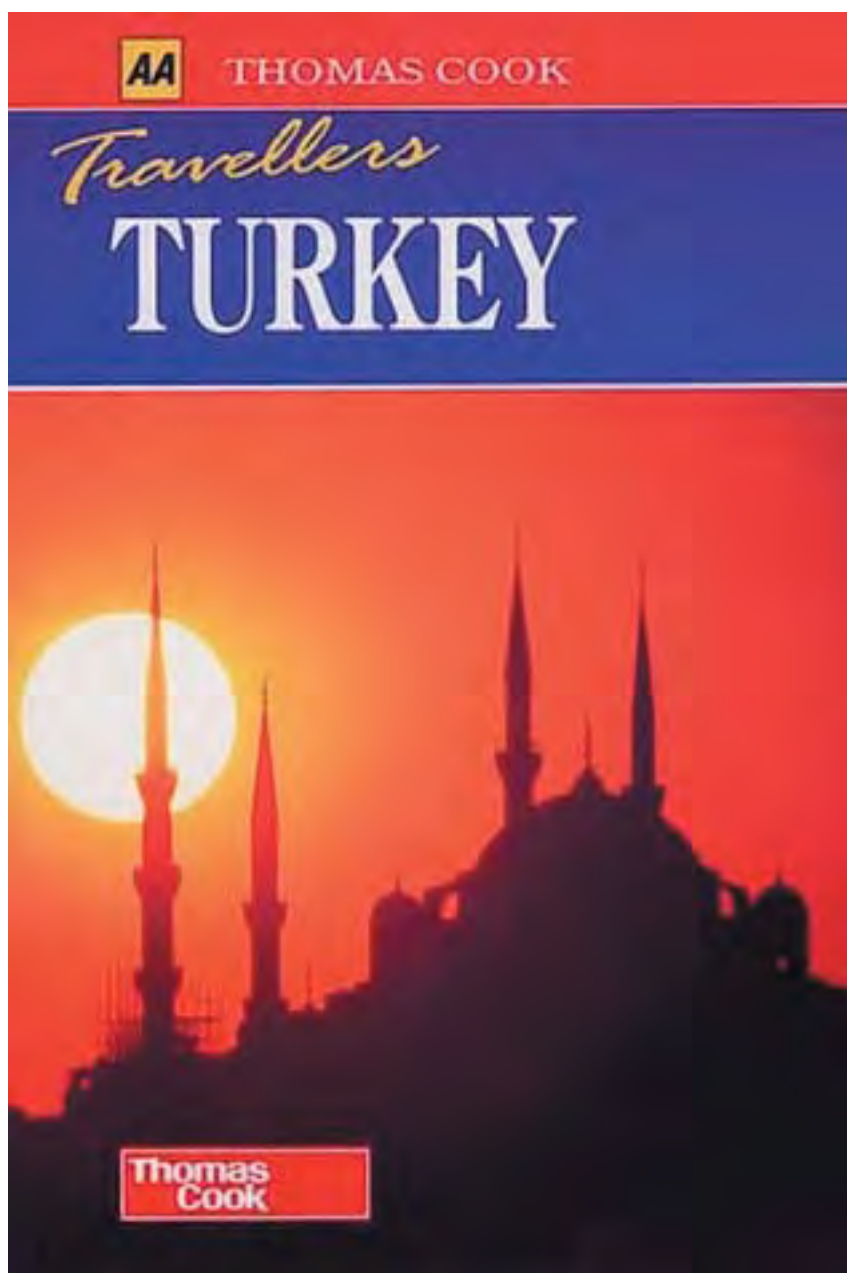
„Die Türkei – ein Land der Kontraste und reichlichen Schönheit“

Der Reiseführer „Die Türkei – ein Land der Kontraste und reichlichen Schönheit“, herausgegeben von der Reiseagentur „Argus Tours“, bietet in großen Zügen notwendige Angaben zum antiken Erbe von Kleinasien auf dem Gebiet der heutigen Türkei, die in erster Linie dem breiten, reiselustigen Publikum angepasst werden, das sowohl Erholung als auch Informationen über kulturgeschichtliches Altertum braucht.

Eine kurze Übersicht über die wichtigsten Geschichtsereignisse auf dem Gebiet des heutigen Istanbul und an der Ägäischen Küste liefert Informationen über die abwechslungsreiche Vergangenheit dieser Region, in der verschiedene Kulturen gegeneinander prallten aber auch miteinander in engem Kontakt standen – die persische, archaische und klassisch griechische, hellenistische und römische. Neben den sehenswerten kulturgeschichtlichen Denkmälern in Istanbul werden auch jene in Troia, Pergamon, Ephesos, Aphrodisias, Milet (oder Miletus), Didima, Hierapolis (Pamukkale), Halikarnas und Knidos vorgestellt. Für manche Denkmäler werden einige sehr interessante Details erwähnt, etwa im Fall der Pferderennbahn in Istanbul, wo in knappen Worten das Pferderennen in der Vergangenheit geschildert wird. Die Angaben zu einigen antiken Städten an der Ägäischen Küste bieten ein Bild an, das die wichtigsten Zentren der Kultur, Kunst, Wissenschaft, Philosophie und Religion in den Vordergrund rückt. So wird z. B. Ephesos als eine Stadt präsentiert, die in der Geschichte des Christentums eine wichtige Rolle spielte, wo der Apostel Paulus weilte, wo die Gottesmutter und der Apostel Johannes lebten und verstarben. Die damalige Kultur spiegelt sich in den Beschreibungen des berühmten Theater in Pergamon und Ephesos und der Bibliothek des Celsus in Ephesos wider. Pergamon wird ebenfalls als ein berühmtes Zentrum der praktischen Medizin vorgestellt, wo Behandlungen aufgrund einer Mischung aus Psychoanalyse und Traumdeutung praktiziert wurden. Am gründlichsten werden selbstverständlich archäologische Überreste der städtebaulichen Architektur beschrieben, insbesondere in den Kapiteln über Pergamon und Ephesos, wie auch archäologische Ausgrabungen zahlreicher Tempel und weiterer heiliger und prophetischer Orte dargelegt werden – etwa die weithin bekannte Rote Halle (ursprünglich Tempel) und der Pergamon-Altar, der Domitian-Tempel, der Hadrianstempel, Artemis-Tempel in Ephesos, der Tempel Demeter und Kora, der Tempel der Göttin Athen, Tempel der

Aphrodite in Aphrodisias und das prophetische Apollon-Heiligtum in Didima mit seinem gewaltigen Tempel.

Der entscheidende Nachteil dieses Reiseführers besteht darin, dass manche Einzelheiten, die die Bedeutung und Schönheit des antiken Erbes von Kleinasien am deutlichsten zum Vorschein kommen lassen, überhaupt nicht erwähnt oder nicht deutlich hervorgehoben werden. Als Beispiele können die Sarkophag angeführt werden, die vermutlich auf der Insel Prokonnes in der Nähe von Istanbul hergestellt wurden, die sg. große Bronzekunst aus dem Archäologischen Museum in Istanbul, die archaische Plastik aus Milet, der berühmte Sarkophag des Celsus, ebenso wie die sämtliche architektonisch-dekorative Plastik von Tempeln und anderen öffentlichen Bauten, die durch klare und deutlich Linien der Kapitäl, Pilaster, Architrave und durch dekorative Verflechtungen von Rosetten, Akanthus, Voluten, Eierstäben und anderen pflanzlichen und geometrischen Ornamenten gekennzeichnet sind.

Ненад МАКУЉЕВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ПУТОВАЊЕ И КУЛТУРА – ВОДИЧ ОД БЕОГРАДА ДО БЕЧА ИЗ 1873. ГОДИНЕ

Једна од значајних тековина времена просвећености јесте свест о култури као људској делатности, универзалних вредности, чије упознавање представља један од темеља образовања.¹ Упознавање култура подразумевало је, према просветитељским концепцијама, уз активно читање и салонске дискусије о уметности и јавним питањима, чин путовања који у српској средини отелотворује, крајем XVIII века, активност и животни пут Доситеја Обрадовића. Доситејев пример био је током XIX века један од значајних узора,² а путовања студената и књижевника, потврђена многобројном путописном литературом, снажно доприносе обликовању српске културе.

Путовања усмерена ка спознаји културних вредности подразумевају упознавање средишта старих цивилизација и важних археолошких локалитета, обиласке музеја и галерија, посете храмовима

¹ Види: J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Suhrkamp: Frankfurt am Main 1996, 248-266.

² Доситеј је представљао у XIX веку једног од најзначајних српских националних хероја: М. Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, Наслеђе III (Београд 2001), 39-55; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, (докторска дисертација), Београд 2004, 108-109.

у којима су се налазила позната уметничка дела, као и присуствовање текућим музичким и позоришним догађајима. Током XIX века, путовања су била организована ка више европских и ваневропских центара. Она су представљала важан сегмент приватног живота,³ а у њихов обавезни и пратећи део спадају путнички водичи. Коришћење водича утицало је на обликовање путничке популације. Тако Иполит Тен чак одређује као посебан тип путника, у XIX веку, оне који „једу пастрмку на местима која су препоручена у књизи и расправљају са гостионичарем када је цена виша него што пише у туристичком водичу“.⁴ Љуба Ненадовић у путописним белешкама из Италије из 1851. пружа слику коришћења водича. Он говори о различитим путницима и посебно истиче да „Нико неће својим разговором и запиткивањем да досађује другом. Сваки имамо по једну књигу, у којој су знаменитости Италије; то нам је разговор.“⁵

Најчешће дестинације путовања у XIX веку представљала су места у Италији и Грчкој, али су се европски путници кретали и по матичним земљама као и по другим ваневропским просторима. Трансформације и развој културног живота утицали су на повећање броја одредишта и истицање европских градова у којима су се налазиле богате збирке и одвијао интензивни културно-уметнички живот. Један од таквих градова био је и Беч.

Беч, престоница Хабзбуршке империје, представљао је један од најзначајнијих европских културно-политичких центара. Овај град је током XIX века доживљавао бурне политичке догађаје, као у револуцији 1848, али и своју трансформацију која се огледала у свим сферама јавног живота, од урбанистичких решења до свакодневне градске културе. Дешавања у Бечу, као истакнутој европској метрополи, привлачила су пажњу европске јавности. Један од значајних догађаја одвио се 1873. када је у престоници Хабзбуршке империје одржана Светска изложба. Овај догађај усмерио је и пажњу српске јавности, што је највероватније утицало да се те године, у издању главне српске књижаре Ј. Д. Лазаревића, појави један од најранијих српских водича за путнике: *Беч и његове знаменитости*

³ Упор: А. Корбен, „Тајна индивидуе“, у: *Историја приватног живота*, књ. 4, приредили Ф. Аријес – Ж. Диби, уредила М. Перо, Београд 2003, 376-379; О путовањима види и: Т. Зелдин, *Интимна историја човечанства*, Београд 2003, 327-342.

⁴ Т. Зелдин, нав. дело, 332.

⁵ Љ. П. Ненадовић, *Писма из Италије*, Београд 1907, 4.

или најбољи вођ од Београда до Беча и свуда по Бечу, за свакога, а нарочито за оне који нису веити страним језицима и обичајима.⁶

У време објављивања водича град Беч био је изузетно познат српској јавности. Он је, уз Београд и Цариград, представљао за Србе најзначајније политичко, административно, образовно, културно и економско средиште.⁷ Административно-политички и трговачки послови као и образовање били су, свакако, најчешћи циљеви српских путника за Беч, док је култура спадала у пропратни део ових посета. Број Срба у Бечу и Хабзбуршкој монархији условио је да се 1860. у престоници царства формира и српска православна црквена општина.⁸

Светска изложба 1873.⁹ је довела до истицања Беча као културне престонице и подстакла многобројна путовања.¹⁰ Велика светска манифестација отворена је 19. IV по старом, или 1. V. 1873. по новом календару а ова дешавања заинтересовала су и јавност Кнежевине Србије. О томе сведоче многобројни натписи у оновременој штампи који доносе информације о могућностима боравка у Бечу,¹¹ као и извештаје о посетиоцима Беча и изложбе.¹² Иако Кнежевина Србија није учествовала на Светској изложби, Беч су

⁶ *Беч и његове знаменитости или најбољи вођ од Београда до Беча и свуда по Бечу, за свакога, а нарочито за оне који нису веити страним језицима и обичајима*, издала главна српска књижара Ј. Д. Лазаревића у Београду, Београд 1873, 152 стр. (даље: *Беч и његове знаменитости*).

⁷ Види: *Споменица о седамдесетпетогодишњици српске православне црквено-школске општине у Бечу 1860-1935*, Београд 1936, 8-24; M. D. Peyfuss, *Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien, Österreichische Osthefte*, Heft 3, (Wien 1975), 258-268; Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 59-351.

⁸ *Споменица о седамдесетпетогодишњици српске православне црквено-школске општине у Бечу 1860-1935*, 8-14.

⁹ О Светској изложби 1873. у Бечу: H. Fux, *Japan auf der Weltausstellung in Wien 1873*, Ausst. Kat., Wien 1973; *Weltausstellungen im 19. Jahrhundert*, Ausst. Kat., München 1973, 80- 85; J. Pemsel, *Die Wiener Weltausstellung von 1873*, u: *Traum und Wirklichkeit – Wien 1870-1930*, Ausst. Kat., Wien 1985, 62-67; J. Pemsel, *Die Wiener Weltausstellung von 1873*, Wien-Köln 1989.; K. Roschitz, *Wiener Weltausstellung 1873*, Wien 1989.

¹⁰ Светску изложбу у Бечу је, према познатим статистичким подацима, обишло 7 254 687 посетилаца: *Weltausstellungen im 19. Jahrhundert*, XXIX

¹¹ Боравак у Бечу у време Светске изложбе представљао је један од актуелних проблема. Српским посетиоцима нудила је Милица Јовановић десет соба у улици Hatner saig. No 7: Милица Јовановић, *Светски излог у Бечу*, Српске новине 90, (Београд 24. IV 1873), 358.

¹² „Аустрија“, Српске новине 91 (Београд 25. IV 1873), 361; (Светска изложба у Бечу), Српске новине 108, (Београд 15. V 1873), 429-430.

походили путници из Србије. Њихов број није познат али их је свакако било. То се потврђује и у дневничким белешкама Милана Ђ. Милићевића. Он наводи 26. IX 1873. да Зака Петковић „сутра иде у Беч на изложбу“.¹³

Светска изложба представљала је и значајан повод за многобројне политичке сусрете у престоници Хабзбуршке империје. Тако је Беч, потом и Париз, походио у првој, по пунолетству и ступању на „владу“ – српски престо 10. VIII 1872, званичној посети страним земљама кнез Милан Обреновић. Он је, паробродом „Нептун“,¹⁴ допутовао у царску престоницу 15. VIII 1873.¹⁵ Кнез Србије је био смештен у здању Министарства финансија и током свог боравка имао је више сусрета са царем Фрањом Јосифом, званичне посете двору, Шенбруну и опери¹⁶ као и две посете Светској изложби, 16. и 17. VIII.¹⁷ Изложбу и Беч походио је и црногорски кнез Никола, кога су 17. V 1873. свечано дочекали представници Српске црквене општине.¹⁸

Неколико дана по отварању Светске изложбе, 30. IV 1873. по старом календару, у „Српским новинама“ објављен је и оглас којим се рекламирао водич од Београда до Беча, по цени од „8 гр. Чар. Или 80 нов.“, који је могао да се нађе у свим књижарама у Србији и у важнијим књижарама у Аустро-Угарској.¹⁹

Беч и његове знаменитости или најбољи вођ од Београда до Беча и свуда по Бечу, за свакога, а нарочито за оне који нису вешти страним језицима и обичајима један је од најранијих путничких водича насталих у Југоисточној Европи. Писац овог дела није познат али је, свакако, спадао у круг образованијих људи Србије свог времена. Он је био у могућности и успео је да водич у потпуности

¹³ У Милићевићевом дневнику се не види одакле је Зака Петковић али она највероватније није била из Београда: *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, Архив САНУ 9327, књ. VI, 660.

¹⁴ Незванични део, Српске новине 178 (Београд 13. VIII 1873), 709.

¹⁵ Незванични део, Српске новине 180 (Београд 16. VIII 1873), 718.

¹⁶ Незванични део, Српске новине 180 (Београд 16. VIII 1873), 718; Незванични део, Српске новине 181, (Београд 17. VIII 1873), 721; Незванични део, Српске новине 182 (Београд 18. VIII 1873), 725; Незванични део, Српске новине 183, (Београд 20. VIII 1873), 729.

¹⁷ Незванични део, Српске новине 182, (Београд 18. VIII 1873), 725.; Незванични део, Српске новине 183, (Београд 20. VIII 1873), 729.

¹⁸ *Споменица о седамдесетпетогодишњици српске православне црквено-школске општине у Бечу 1860-1935*, 17-18.

¹⁹ Књижевни огласи, Српске новине 95, (Београд 30. IV 1873), 380.

прилагоди жељеној публици. Први део наслова водича дат је према истоименој књизи, *Беч и његове знатности* Јована Суботића из 1844.²⁰ Тако да је српској публици нудио, наизглед, препознатљиви садржај и јасно указивао на његову намену упознавања читалаца са хабзбуршком престоницом. Упркос истом називу, водич се, по концепцији и информацијама, веома разликује од Суботићеве књиге. Суботићева књига, приређена по четвртом издању дела Адолфа Шмидла, *Wien, die Kaiser-stadt*,²¹ настала је у „жаркој жељи, да могу и оно наши људи, који у Бечу били нису, или што не могу, или што нису добили воље и других језика не знаду, виде и познаду барем у малом делу и слабој слици шта су све урадили на чудо људскога ума и духа, што они нису у стању ни помислити ни себи представити, који нису имали прилике то све видети или читати“.²² Зато књига из 1844. доноси опис града са свим најважнијим знаменитостима и институцијама, док је у водичу такав садржај могао да нађе делимично места искључиво у једном поглављу у коме се подробније описују најважније особености. Ту је Суботићев текст могао да буде само делимично коришћен јер су догађаји из револуције 1848. условили промене у културном простору града. *Беч и његове знаменитости* не представља ни дело које потпуно преводи неки од познатих водича,²³ јер његов специфични карактер пружа велики број информација намењених Србима. Аутор водича применио је и одговарајући начин писања, који, у потпуности, одговара правилима описа путовања која доноси у *Реторици* Ђорђе Малетић. Тако, путнички водич, према свом садржају комбинује географска, топографска, етнографска и археографска описивања као и „археологиска, која описују паметнике искуства итд.“²⁴

²⁰ Бечъ и њгове знатности, описао Јоаннъ Субботићъ, издао Карль Гайбелъ 1844.

²¹ Исто, без ознаке стране.

²² Живот д-ра Јована Суботића (аутобиографија), Други део: Пролеће, Нови Сад 1902, 10.

²³ Водичи који су могли да буду коришћени приликом приређивања дела *Беч и његови знаменитости* су: *Deutschland und der Österreichische Kaiserstaat*, Handbuch für Reisende von K. Baedeker, Coblenz 1867.; H. J. Meyer, *Wien, Führer durch die Kaiserstadt und auf den besuchtensten Routen durch Oesterreich – Ungarn unter besond. Berücksicht der Welt-Ausstellung*, 1873; K. Baedeker, *Süd-Deutschland und Oesterreich*, Handbuch für Reisende, Leipzig 1873; K. Baedeker, *Oesterreich und Ungarn*, Handbuch für Reisende, Leipzig 1873; *Führer durch die Kaiserstadt*, Hildburghausen 1873.

²⁴ Ђ. Малетић, *Риторика*, део другий, частна риторика, у Београду 1856, 5-6.

Водич је подељен у четрнаест поглавља: *Кратке напомене, Разне таксе, Путовање Дунавом, Путовање гвозденим путем, Из Беча у Пешту, Путовање до Беча, Гостионице у Бечу, Прво ходање кроз Беч, Шта се у који дан може видети, Најважније знаменитости, Обширније о овим знаменитостима, Театри и друге забаве, Околина Беча (Шенбрун) и Историја Беча*. Називи и садржај поглавља показују да је водич намењен српским путницима који се упуштају на путовање као чин уживања и образовања у култури. Зато је његова концепција подразумевала истицање и упознавање читаоца са основним елементима нужним за испуњавање успешног циља путовања. Тако да је водич и заснован на тумачењу културног модела средине у коју се путује, указивању на културне и историјске знаменитости крај пута и објашњавању културне топографије града Беча.

I. Београд – Беч: културни модели у огледалу

Једна од битних карактеристика путничких водича јесу неопходна упутства за путовања. У њих су уграђене нужне информације али и пројекција средине у коју се путује. Кроз навођење обичаја, правила и помоћи за сналажење у свакодневним ситуацијама огледа се култура путника и његово сагледавања простора у који се путује. Поглед на жељено одредиште одређен је визуром посетиоца више него објективним стањем. Путник препознаје модел средине и према сопственим схватањима одређује своје понашање. Путнички водич, кроз доношење најважнијих информација, кодификује јединствени поглед и усмерава кретање и понашање ка и у месту путовања.

Пут од Београда до Беча и упутства која га прате не носе одлике промена културног модела и потпуно одударају од, тада актуелног, стереотипног и оријенталистичког погледа на Балкан.²⁵ Информације су више техничке него културолошке природе. У водичу се као основни начини путовања од Београда до Беча наводе превози бродом и железницом.²⁶ Описи путовања сасвим одговарају информацијама објављиваним у „Српским новинама.“ Путовање бродом

²⁵ О пројекцији Балкана видети: М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.

²⁶ *Беч и његове знаменитости*, 18-30.

би започињало превозом из Београда, у 5 часова ујутро, до Земуна одакле би се потом ишло до Пеште и даље до Беча.²⁷ Путник који би се одлучио да крене железницом морао би паробродом „државне жељезнице“ да се превезе од Београда, Смедерева, Дубравице или (Великог) Градишта до Базјаша где би се укрцао у воз.²⁸ Један од страхова који је пратио путника из Србије био је криминал у великом граду попут Беча. У водичу се предрасуде о криминалу демантују и истиче се да „о великим варошима обично се прича о крађама и о вештим лоповима, више него што је у самој ствари.... Највише треба пазити на сат и на новце у џепу, кад се негде у гомили гурате, на пример, кад купујете билете, кад излазите из театора ит.д. Ако понесете више новаца, узмите мали кожни ђемер, (има их код рукавичара у Београду за 18 гроша) ту су вам новци најсигурнији. У џепу задржите колико вам треба за два три дана“.²⁹

Значајан простор у упутствима о сналажењу у Бечу посвећен је исхрани и смештају. Како је водич намењен путницима који не знају језик преводе се и објашњавају називи јела. „Јела што се највише у бечким пивницама (birhale) спомињу јесу ова: Бајшлсупе, (то је лепа густа рибља чорба); минестра, (то је добра талијанска супа, има у њој пиринча, комадића мяса и разне зелени), Бујљон, Шницла, (то је танки пржен комадић мяса); ростбеф, (то је говеђина у пола печена, изнутра је крвава, кад ножем сечете, тврда за јело, а при том врло добро рани и ко се навикне врло му је слатко); шопфбратен, (то је свињско суво месо); ... гулаш (има две сорте: кад кажете унгарски гулаш, онда донесе вам мало запапрен гулаш који ништа друго није него паприкаш); теста (мелшпајзн) су у Бечу добри и јевтини. Обично они што у јеловнику стоје записани на првом или другом месту фришки су. Они што су им имена печатана, само су колачи.“³⁰

У водичу су посебно наведене гостионице и хотели у Бечу, а као најскупљи наводи се Гранд хотел, један од првих великих и луксузних хотела,³¹ Ерц-Херцог Карл, Хотел Мунч, Дивљи човек

²⁷ *Прво ц. кр. овл. дунавско - паробродно друштво*, Српске новине 54 (Београд 8. III 1873), 216.

²⁸ *Ред пловидбе*, Српске новине 56, (Београд 10. III 1873), 224.

²⁹ *Беч и његове знаменитости*, 8-9.

³⁰ *Исто*, 52-53.

³¹ J. Pemsel, *Die Wiener Weltausstellung von 1873, у: Traum und Wirklichkeit – Wien 1870-1930*, 65.

„(ilder man)“ и др. Истиче се да Срби највише одседају у хотели-ма Национал, Бели курјак „(ajser volf)“ и Лондон.³² Угоститељски објекти наведени у водичу *Беч и његове знаменитости* приказују се и у другим приручницима за посетиоце царске престонице.³³ Тако су српски путници одседали у објектима препоручиваним и за европске госте града.

У друштвеном животу Беча, као и других европских градова, током XIX века значајно место заузимале су кафане³⁴ које су представљале јавни простор³⁵ где су се људи сусретали и размењивале информације и мишљења о актуелним догађајима. Прва бечка кафана као и култ испијања кафе стигао је од Турака,³⁶ који су овај напатак редовно користили. Навику коришћења кафе усвојили су и православни хришћани под Турцима. Тако да је балканским трговцима, у Бечу, кафана представљала простор у коме су могли да упражњавају један од својих свакодневних обичаја. У Бечу Срби су походили српску и грчку кафану, у којима је постојала могућност читања српских новина. Недалеко од српске кафане налазила се пивница, препоручена у водичу, „Три гаврана“ (Drei Raben), чији је власник Дивишовски а где се такође често чује српски говор.³⁷ Исти власник имао је пивницу „Швајцерхауз“ у Пратеру, недалеко од светске изложбе. Као најквалитетнији али и најскупљи ресторан наведен је „Zaher“.³⁸

Хотели и кафане препоручени у водичу налазили су се у центру Беча у простору око Флајшмаркта (Fleischmarkt), где су се налазиле и грчка црква и синагога. Путници са Балкана, простора под османском влашћу, били су током XIX века редовни гости бечких кафана. Они су, својим изгледом – одећом и понашањем, давали

³² *Беч и његове знаменитости*, 47- 48.

³³ Пуне адресе ових гостионица и хотела налазе се у: *Deutschland und der Österreichische Kaiserstaat*, Handbuch für Reisende von K. Baedeker, Coblenz 1867, 514-516.

³⁴ Види: R. Witzmann, *Das Wiener Kaffeehaus als Ort städtischer Geselligkeit und Kultur 1685-1880*, у: *Das Wiener Kaffeehaus*, Von den Anfängen bis zur Zwischenkriegszeit, Aysst. Kat., Wien 1980, 27-35.

³⁵ О првим институцијама јавности укључујући кафански простор: J. Habermas, *нав. дело*, 90-107.

³⁶ K. Teply, *Die Anfänge des Wiener Kaffeehauses*, Legenden und Fakten, у: *Das Wiener Kaffeehaus*, Von den Anfängen bis zur Zwischenkriegszeit, 19-26.

³⁷ Ресторан «Drei Raben» налазио се у улици Rabengasse. Занимљиво је да се ова улица данас зове Raben и да се у њој налази Кафе Raab.

³⁸ *Беч и његове знаменитости*, 54-56.

специфични печат кафанама царске престонице, што је утицало да они, најчешће означени као Грци и Турци, постану и предмет приказивања.³⁹ Тако су српски гости царске престонице 1873. одседали и кретали се у простору града где су балкански трговци и српски студенти традиционално већ били присутни.

Као један од доминантних проблема јављају се цене, и у водичу се често наводе могућности мањих новчаних давања али и наглашава да „ако сте дошли само да видите Беч, и ако желите о мало трошка проћи, немојте ништа куповати. Многе ствари купићете јевтиније и боље код своје куће“.⁴⁰ Ова упутства са ценама условљена су не толико мањим материјалним могућностима већ познатом штедљивошћу балканских трговаца, који су чинили економски слој из ког су потицали путници за Беч.

Садржај водича и упутства, дата у њему показују да опште културолошке особености Европе и Аустро-Угарске нису биле стране путницима из Србије. Оне су представљале део истог система вредности који се развијао и у младој Кнежевини. Тако да издавање и садржај путничког водича *Беч и његове знаменитости* показују и потврђују европеизацију и европску еманципацију Србије у XIX веку.

II. Култура на путу

Путовање покренуто из жеље за личним усавршавањем подразумева да се културне вредности препознају и током кретања ка жељеној дестинацији. У зависности од начина и дужине путовања, станице могу управо и да буду одабране према својим знаменитостима важним за путника. Путовање 1873. бродом или возом није нудило, осим на почетној станици, могућности задржавања у местима кроз која се пролазило али су знамените тачке, карактеристичне по својим савременим или историјским особеностима, биле наглашене. Текст водича нудио је садржај који је путник могао да уз помоћ погледа на одређени простор меморише.

Одабир знаменитих места и њихових карактеристика зависио је од културне потребе путника. Специфичност српског путо-

³⁹ Познато је више цртежа и слика са приказима «Грка» и «Турака» у бечким кафанама. Види: *Das Wiener Kaffehaus, Von den Anfängen bis zur Zwischenkriegszeit*, kat. 38 -39, 64-65.

⁴⁰ *Беч и његове знаменитости*, 10.

вања кроз Аустро-Угарску подразумевала је истицање особености које су носиле како општи тако и национални карактер. Тиме се српски путник упознавао са културом свог народа, настањеног у Хабзбуршкој монархији, што је омогућавало конструисање свести о јединственом српском културном идентитету.⁴¹

Српске знаменитости и информације, које су се односиле на њихов социјални, културни и верски положај, истицале су се редом пратећи трасу путовања. У водичу се наводи, у почетној железничкој станици Базјаш, истоимени српски православни манастир.⁴² Путницима је препоручивано да га посете јер су имали „доста времена док дође жељезница“.⁴³ О Бе-

лој Цркви, Вршцу, Темишвару и Сегедину доносе се обавештења о броју и националној структури становништва, српским црквама, епархијским седиштима и школама као и њиховим најважнијим индустријским особеностима. Тако се за Темишвар истиче да је „јак град, и главна варош у целом том крају. У њему живе око 23 хиљаде душа: Немаца, Срба, Вла и Мађара. Има неколико фабрика, као за чоју за ткање, за предење свиле, за ликере и розолије итд.“⁴⁴ О Новом Саду се наводи да је „лепа, велика србска варош. Дугачка ћуприја на лађама, саставља Варадин и Нови Сад. Ту је столица владике бачког; има српска гимназија, штампарија, више српски новина, Матица српска, конзисторија, пет српски лепо цркви, и т. д. Има око 16. 000 житеља“.⁴⁵ У Баји, насељеном са око 20 000 ста-

⁴¹ О конструисању јединствене националне свести упознавањем националног простора види: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 140-152.

⁴² О манастиру Базјашу: М. Јовановић, *Манастир Базјаш*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 5 (Нови Сад 1969), 293-306; Исти, *Сликаство Темишварске епархије*, Нови Сад 1997, 99-100.

⁴³ *Беч и његове знаменитости*, 28.

⁴⁴ *Исто*, 29.

⁴⁵ *Исто*, 23-24.

новника, говори се као месту са мађарским, немачким и српским становништвом. У граду има „више цркви и једну синагогу, францишкански манастир, шпитаљ, магацине за со, касарне, гимназију. Врло је леп двор кнеза Грасалковића. У Баји води се знаменита трговина са житом и свињама.“⁴⁶ О Сремским Карловцима се говори као месту, значајном у револуцији 1848, са седиштем српског патријарха, српском богословијом и гимназијом и „око 5000 житеља, готово самих Срба.“⁴⁷ За винограде, које су путници са брода могли да виде, истиче се да „дају врло добро вино.“⁴⁸ Наводи се и да „У Сент-Андреји, недалеко од Пеште уз Дунав, има српска населбина. У Пешти и Будиму има србска црква. (У Будиму живи сада око 400 а у Пешти око 300 Срба).“⁴⁹

Битан део знаменитости крај путничких траса доносио је описе и карактеристике мађарских градова кроз које се пролазило. Садржај информација одређиван је на основу култа историје, савремених индустријских достигнућа, економског и културног значаја. За Будим се говори да је стари и знаменити град, који је 1873. био чувен по својим лековитим топлим купатилима, са минералним водама, и вином.⁵⁰ Једна од најзначајнијих карактеристика и „највећа знаменитост што се може у Пешти видети, то је велика на ланцима ћуприја. Два главна стуба озидана су у сред Дунава, сваки је висок 150 стопа. - Кола са највећим теретом, слободно трче по њој.“⁵¹ Историјски значај Мохача, Пожуна и Вишеграда условили су да се у водичу донесу скраћени прегледи догађаја који су се овде одвијали.⁵² У тумачењу историјског значаја ових места прецизно је указивано на простор где су се они одиграли али и на поједине карактеристике ових догађаја. Тако се у Пожуну, месту некадашњег крунисања угарских краљева, истицало да се види „један мали насут брежчић, обзидан и обграђен околo. То се зове краљев брежчић. На тај брежчић обично су краљеви унгарски после крунисања, у свечаном оделу и под круном на коњу излазили пред народ и махнули су сабљом светог Стевана на све четири стране света, за

⁴⁶ Исто, 24-25.

⁴⁷ Исто, 22.

⁴⁸ Исто, 22.

⁴⁹ Исто, 36.

⁵⁰ Исто, 36.

⁵¹ Исто, 36-37.

⁵² Исто, 24; 32-34.

знак да ће царство бранити на све четири стране. (Садањи цар крунисао се за краља унгарског на тај начин у Пешти).⁵³

Знаменитости на које се српским путницима указивало током путовања за Беч биле су уобличене од српских, мађарских и немачких културних, историјских, индустријских и економских садржаја. Њихов одабир био је свакако условљен путницима, који ма је водич био намењен. Упознавање српске културе на простору Аустро-Угарске било је од изузетне важности и доприносило конструкцији јединственог националног идентитета. Указивање на богату историјску прошлост градова и простора, којим се путовало, било је засновано на свеопштем култу историје у XIX веку, док су за српску трговачку, економску и политичку елиту, која је путовала у Беч, економске и индустријске карактеристике биле од великог значаја.

III. Беч: култура у лавиринту

Према хуманистичким концепцијама циљ путовања, ходочасничког или животног, представља проналазак центра лавиринта – „храма мудрости“.⁵⁴ Тако и долазак на одредиште „ходочасника“ културе не означава крај напора и остварење циља. После тешкоће путовања следи проналажење и обилазак „храмова мудрости“ оличених, према просветитељском погледу, у виду културних знаменитости и одговарајућих институција. Ту значајно место заузимају путнички водичи. Они, према концепцијама историје уметности и културе у XIX веку,⁵⁵ „класификују“ и „откривају“ вредности које морају да се посете, и нуде прецизна упутства о могућностима посета и утврђени редослед обилазака.

Посета неком граду подразумева разумевање урбане целине као артифицираног простора са сопственим симболичким средиштем⁵⁶ и културни садржај као огледало моћи, богатства, историје

⁵³ Исто, 32-33.

⁵⁴ Види: М. Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, 47-49.

⁵⁵ Структуру погледа на културне знаменитости оличава историјат методологије историје уметности. О њеним концепцијама види: Н. Locher, *Kunstgeschichte als historische Theorie der Kunst*, Wilhelm Fink Verlag: München 2001.

⁵⁶ М Hesse - J. Peche, *Stadtplanung zwischen Kunst und Politik*, у: Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen, Hrsg. Von W. Busch und P. Schmook, *Weinheim und Berlin* 1987, 517-552.

и савремених дешавања. Зато се у водичима јасно одређује могући ток обилазака. У српском водичу, *Беч и његове знаменитости*, овом проблему посвећено је једно поглавље „Прво ходање по Бечу.“⁵⁷ Ту се истиче да „ма где странац у Бечу одсео, први му је ход на Стеванов плац, где је средиште вароши. Прва му је жеља нарочито ако још нигда није био у Бечу, да претрчи неколико главнијих улица, пре него што почне варошке знаменитости прегледати. Тако ће моћи имати неки општи преглед целе вароши.“⁵⁸ Путницима из Србије препоручује се да после одласка у срце града, обиласка градске катедрале – *Stephansdoma*⁵⁹ крену према Грабену ка улици Рингштрасе. Том приликом, посетиоци Беча, морали су да прођу кроз двор где су могли да виде „величанствени бургтор (пет капија на сводове, кроз средњи свод пролази само цар и његова фамилија), с десне стране штатуа ерцхерцога Карла, што се тукао с Наполеоном I., а с леве стране штатуа принца Евђенија што се тукао с Турцима и освојио Београд, обе су штатуе на коњу.“⁶⁰ Обилазак улице Рингштрасе, која формира урбанистички прстен око старијег градског језгра, подразумевао је упознавање са савременим здањима Беча. Рингштрасе, његова идеологија и архитектура, представљали су одраз савремених политичких и културних токова Хабзбуршке престонице.⁶¹ Писац и приређивач водича *Беч и његове знаменитости* био је упознат и са плановима изградње на овом простору. Тако се наглашава „где се виде широки празни плацеви, зида ће се универзитет, палата за правосуђе, за генерал-команду, Парламент, варошку кућу и народни Музеј.“⁶²

Разгледање осталих културних знаменитости представља следећу фазу посете. Ту значајно место заузима светска изложба. Зато се у водичу обраћа читаоцима: „Док сте год у Бечу сваки дан, највише ћете времена провести гледајући изложбу. Пола године неби било довољно да човек површно све прегледа... Многе знаменитости, нарочито лепе вештине, би ће у излогу заступљене, и странци ће задовољити се са гледањем излога...“⁶³

⁵⁷ *Беч и његове знаменитости*, 57-65.

⁵⁸ Исто, 57.

⁵⁹ О бечкој градској катедрали: *St. Stephan, 850 Jahre, Sumbol und Mitte in Wien 1147-1997*, Ausst. Kat., Wien 1997.

⁶⁰ *Беч и његове знаменитости*, 58.

⁶¹ О Рингштрасе види: К. Е. Шорске, *Fin-de-siècle у Бечу*, Београд 1998, 24 -57.

⁶² *Беч и његове знаменитости*, 63.

⁶³ Исто, 65.

У водичу се, према схватањима поретка културних вредности, истичу различите музејске збирке, јавна здања и јавни споменици. Доносе се упутства која се односе на време посете, садржај јавних и приватних збирки и истичу се најважније целине. Наглашене вредности, чији добар пример пружа одабир слика, тада изложених према концепцији националних школа,⁶⁴ у Горњем Белведеру, показују разумевање уметничких вредности и укус публике 1873.⁶⁵ Сlike наведене 1873. не подударају се, у потпуности, с онима из Суботићевог дела из 1844. То јасно говори о евидентним културним променама али и о савремености водича од Београда до Беча. Тако се истичу дела сликара попут Рембранта, Ван Дајка, Коређа, Тицијана и Рубенса.⁶⁶ Посебно се наглашава да се у трећој сали Горњег Белведера „налази... најскупоценија слика, а то је слика Богородице од Рафајела највећег молера на свету“.⁶⁷ Истицање Рафаела одговарало је схватањима XIX века према којима је он посматран као један од највећих сликара у историји, што је условило његову велику популарност у европским⁶⁸ а и српским културним круговима.⁶⁹

Програм обиласка Беча и културни садржај који је понуђен српским посетиоцима показује актуелност водича *Беч и његове знаменитости*. У њему се указује како на старије наслеђе тако и на савремена достигнућа. Путник који би следио водич могао је да се упозна с целокупном културном понудом, али и да добије објашњења о вредностима уметничких дела, идеолошком значењу и функцији јавних здања и споменика, као и о свакодневној градској култури Беча.

⁶⁴ Концепцију изложбене поставке у Белведеру организовао је 1781, према националним школама, Christian von Mechel: H. Locher, *nav. delo*, 107.

⁶⁵ Описи сала у Горњем Белведеру, приказани у водичу одговарају књигама: G.F. Waagen, *Die vornehmsten Kunstdenkmäler in Wien, erster Theil*, Wien 1866; G.F. Waagen, *Die vornehmsten Kunstdenkmäler in Wien, zweither Theil*, Wien 1867.

⁶⁶ *Беч и његове знаменитости*, 104-107.

⁶⁷ Исто, 105.

⁶⁸ Рафаело је представљао један од највећих узора историјског и црквеног сликарства у XIX веку у академским ликовним круговима. Упор: M. P. Driskel, *Representing Belief, Religion, Art and Society in Nineteenth Century France*, University Park: The Pennsylvania State University 1992, 74-81.

⁶⁹ Љуба Ненадовић бележи како се Петар II Петровић Његош дивио Рафеловој слици «Преображење Христово» приликом посете Ватикану: Љ. П. Ненадовић, *нав. дело*, 95.

Садржајне особености дела *Беч и његове знаменитости*, намењеног упознавању културних знаменитости, показују значај и образовне могућности путничких водича. Водичи представљају битан сегмент путовања, неопходни садржај путничких торби и могући, чврсто кодификовани кључ за разумевање средине у коју се одлази. Они потискују личне емоције и истичу знаменитости према одређеном поретку вредности за који се, током XIX века, веровало да има универзално и национално значење. Разлози издавања водича били су истицање вредности градова али и актуелни догађаји, попут Светске изложбе, који су привлачили путнике. Тако они представљају значајне стране културне историје одабране према визури и критеријумима путничке популације. Одлучујући значај водича у тумачењу различитих целина, попут каталога збирке музеја, показује моћ писане речи у јавној интерпретацији визуелне и материјалне културе. Одабир знаменитости и њихово адаптирано тумачење према публици показује флексибилност „читања“ и одсуство јединствене рецепције културних знаменитости неке средине.

Историјско-уметнички садржај водича *Беч и његове знаменитости* могао је у српској средини да има и значајну едукативну улогу. Путнички водичи, током XIX века представљали, почев од дела Ернста Ферстера *Handbuch für Reisende in Italien* из 1840, један од важних видова приказивања културно-уметничког наслеђа.⁷⁰ Коришћени су као значајни извори не само за путовања већ и за проучавања уметности одређених средина. Српски водич до Беча и по царској престоници доноси велики број информација који се односе на наслеђе и на савремену уметничку праксу. Тиме је српска средина добила и један актуелни преглед уметничке праксе у Аустро-Угарској.

Опажања културних вредности и обичаја, изнетих у водичу *Беч и његове знаменитости*, показују да су актуелне европске норме биле усвојене и у српској средини, као и да су оне обједињавале, културом Срба у Аустро-Угарској, и националне садржаје. Тиме су у овом водичу спојене универзалне и националне вредности- знаменита уметничка дела, Хабзбуршка престоница, места мађарске историје и српска култура. Српски водич до Беча 1873. потврђивао је принципе повезаности путовања, образовања и културе, укази-

⁷⁰ Н. Locher, *нав. дело*, 254 - 256.

вао на процес трансформације простора Југоисточне Европе и доприносио конституисању јединственог европског културног идентитета. *Беч и његове знаменитости* не представља Хабзбуршку империју као другачији културни простор и српског путника не види као странца другачије, већ истоветне европске културе.

Zusammenfassung

Nenad Makuljević

Reisen und Kultur: ein Reiseführer von Belgrad nach Wien aus dem Jahr 1873

Wien, die Hauptstadt der Habsburger Monarchie, stellte während des 19. Jahrhunderts eines der bedeutendsten europäischen kulturpolitischen Zentren dar. Diese Stadt durchlebte in diesem Zeitraum stürmische politische Ereignisse, wie z. B. die Revolution aus 1848, aber auch die eigene Transformation, die sich in allen Bereichen des öffentlichen Lebens widerspiegelte, von städtebaulichen Lösungen bis zur Alltagskultur hin. Die Aufmerksamkeit der europäischen Öffentlichkeit wurde dauernd auf Ereignisse in Wien, als einer wichtigen europäischen Metropole, gelenkt. Eines solcher erwähnenswerten Ereignisse stellte auch die im Jahre 1873 in Wien stattgefundene Weltausstellung dar. Diese wurde auch von der serbischen Öffentlichkeit verfolgt, was höchstwahrscheinlich auch die Herausgabe eines der ältesten serbischen Reiseführer entscheidend beeinflusste, im wichtigsten serbischen Verlag von J. D. Lazarević: *Wien und dessen Sehenswürdigkeiten oder der beste Reiseführer von Belgrad nach Wien und kreuz und quer durch Wien, für jedermann und insbesondere für jene, die der Fremdsprachen und -bräuche nicht kundig sind.*

Die inhaltlichen Merkmale des Reiseführers unter dem Titel *Wien und dessen Sehenswürdigkeiten*, der in erster Linie auf kulturelle Sehenswürdigkeiten abzielt, zeigen deutlich die Bedeutung und das Bildungspotential der Reiseführer. Sie stellen ein wichtiges Segment jeder Reise dar, einen unentbehrlichen Gegenstand in jeder Reisetasche, einen möglichen, streng kodifizierten Schlüssel zum Verstehen der Zielkultur. In diesen werden persönliche Gefühle zurückgedrängt und die nach bestimmten im 19. Jahrhundert für universell und national bedeutend gehaltenen Wertmaßstäben ausgewählten Sehenswürdigkeiten in den Vordergrund gerückt. Die Reiseführer wurden damals veröffentlicht, um die Wichtigkeit der Großstädte zu unterstreichen, aber auch auf aktuelle, Interesse erweckende Ereignisse aufmerksam zu machen, wie z. B. die Weltausstellung in Wien. Inhaltlich gestaltet nach Kriterien und Ansichten von Reisenden, stellen sie einen bedeutenden Teil der Kulturgeschichte dar. Die entscheidende Bedeutung der Reiseführer für Interpretationen bestimmter kultureller Teilbereiche, etwa Museumskataloge, zeigt deutlich die Tauglichkeit eines Schriftwerkes zur öffentlichen Deutung visueller und materieller Kultur. Die Auswahl an Sehenswürdigkeiten und deren dem Publikum angepassten Interpretationen weist auf Flexibilität der Lesarten und Ausbleiben an einheitlicher Rezeption kultureller Sehenswürdigkeiten einer Gegend hin.

Dank seinem kunstgeschichtlichen Gehalt konnte der Reiseführer *Wien und dessen Sehenswürdigkeiten* in Serbien eine wichtige Bildungsrolle spielen. Die in diesem Reiseführer vorgenommenen Interpretationen kultureller Werte und Bräuche zeigen, dass die damaligen europäischen Normen auch in Serbien aufgenommen wurden. Dank kulturellen Errungenschaften der in Österreich-Ungarn ansässigen Serben enthielten diese europäischen Normen auch wichtige Nationalinhalte und -werte. Dadurch wurden in diesem Reiseführer universell und national bedeutende Kunstwerke, die Hauptstadt der Habsburger Monarchie, wichtige Orte der ungarischen Geschichte und die serbische Kultur zusammengebracht. Der serbische Reiseführer nach Wien aus 1873 bestätigte Prinzipien der Verflochtenheit von Reisen, Bildung und Kultur, wies auf Transformierungsprozesse in Südosteuropa hin und trug zur Konstituierung einer einheitlichen europäischen Kulturidentität bei.

Никола ПАНОВ
Природно-математички факултет,
Институт за географију
Скопје

ТУРИСТИЧКИ ВОДИЧИ У РЕПУБЛИЦИ МАКЕДОНИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Први туристички водичи у Републици Македонији почели су да се јављају тачно у периоду друге половине минулог века. Пошто овакви стручни радови досад код нас у Македонији нису довољно третирани, мислим на њихову хронологију постојања и садржај, овде сам одабрао методологију рада у којој ћу извршити систематизацију туристичких водича, и то руководећи се хронологијом њиховог објављивања. То не значи да су најстарије овакве књиге и најсадржајније и најзначајније. Ипак, посматрајући са дистанце вековности, сваки водич који ће бити анализиран у овом раду представља ремек дело сам за себе и, разуме се, за тадашњу туристичку клијентелу.

У анализираном периоду, а овде ћемо придодати и прве три године овог века, у Републици Македонији објављено је више од педесетак туристичких водича. Овде се рачунају не само они који се односе на нашу земљу као целину, већ и на водиче који третирају поједине важније туристичке дестинације, као што су на пример: Скопје, Охрид, Струга, Дојран, Крушево, Маврово, Струмица и др. Оно што је најзначајније, највећи број је објављен, поред македонског, и на свим важнијим страним језицима: енглеском, француском, немачком, српско-хрватском, руском итд.

У овом раду задржаћу се само на неким од најважнијих туристичких водича, објављеним у Македонији.

1. *Македонија-туристички водич*, наслов је једног од првих, ако не и првог водича за Републику Македонију. Водич је објављен 1956. године, а аутори су Иван Точка и Александар Минчев. Издавач је Туристички савез Македоније, а текст је написан на српско-хрватском језику, латиничним писмом; укупни број страница износи 213. У књизи су 39 фотографије, од којих су само три израђене у колор техници, и то: панорама Охридског Језера и насеље Канео, народна ношња Скопске околине и фреска звана „Томино неверство“ која потиче из XIV века.

У односу на његов садржај, поред предговора и уводног дела, овај водич је подељен на два главна дела, и то: општи и практични. У првом су следећи одељци: хисторијски преглед, борба македонских Словена са Византијом, Македонија у саставу бугарске државе, самостална македонска држава, устанци против византијске власти, македонски господари града Просека, Македонија у саставу немањинске српске државе, Македонија под турским ropством, почеци национално-револуционарног покрета, Илинденски устанак, распарчавање Македоније после Балканских ратова и Првог светског рата, Македонија у Народноослободилачкој борби, културно-хисторијски споменици (археологија, архитектура, живопис, писменост и фолклор), развитак Народне Републике Македоније (државно устројство, географски положај, клима, привреда, рудно благо, пољопривреда, друштвени стандард, лековите бање и спортови). У другом, односно практичном делу, дат је хронолошки приказ градских насеља и неких важнијих туристичких дестинација, разуме се са свим њиховим битнијим карактеристикама, као и важније туристичке руте кроз државу. На крају је донет и регистар дестинација и, наравно још и тада, неизбежне рекламе - тачно петнаест спонзора који су финансирали излазак водича.

2. *Macedonie-Yougoslavie*, је наслов следећег по старости и важности туристичког водича. Објављен је 1961. године од стране Туристичког савеза Македоније. Текст је написан на српско-хрватском и француском језику, у паралелној дворедној комбинацији, што је један од првих, ако не и први, овакав покушај да се један туристички водич за Републику Македонију објави двојезично. Укупан број страница је само 29, док је текст обогаћен са 43 црно-беле фотографије на којима су приказана најкарактеристичнија туристичка ме-

ста и локалитети у Македонији, као што су: Охридско, Преспанско и Дојранско Језеро, затим градови: Скопје, Охрид, Струга и Крушево, неколико туристичких кампова и културно-историјских споменика (Манастир Св. Андреја XIV, фреска Богородице из цркве Св. Софија, Даут-пашин амам у Скопју, Споменик палим борцима, такође у главном граду Македоније), неколико фрагмената из македонског фолклора, народних обичаја и манифестација, више скица и карата и др. Тираж овог водича је 20.000 примерака.

У односу на његов садржај, у уводном делу су дати подаци о основним природно-географским и социо-економским карактеристикама државе, затим следи кратак опис карактеристичних градова, који су већ споменути, следи, потом, преглед и текстуални приказ трију македонских природних тектонских језера са свим њиховим туристичким предностима и атрактивностима. У продужетку су бање и планинарски домови, а за крај су дати планински туристички локалитети међу којима главно место заузима град Крушево и његова околина.

3. *Охрид* је следећи, по хронологији штампања, водич, а изашао је исте године као и претходни, односно 1961. Објављен је на енглеском језику а издавач је био Издавачки завод „Југославија“ са седиштем у Београду. Фотографије је урадио Тошо Дабац. Овај водич има 76 страна, а текст су написали Миодраг Павловић и Цветан Грозданов.

Хронологија приказаног материјала је карактеристична као и за све остале туристичке монографије градова сличних Охриду. Овде су приказане све природно-географске карактеристике Охрида и, што је најважније, Охридског језера, затим сва културно-историјска добра при чему је наглашено да у овом древном македонском граду постоји толико цркава и светих црковних места колико има дана у години, односно 365. Не заостају мање ни туристичке манифестације које имају богат етнолошко-историјски карактер, како и амбијентални приказ старог дела града. Затим је дат детаљан опис комплетних инфраструктурних садржаја а, у том правцу, највише места заузимају хотелско-угоститељски објекти.

4. *Скопје*. Овај туристички водич је први који говори о туристичким садржајима главног града Македоније а издат је далеке 1965. године. Аутор је Јордан Павловски, издавач „Нова Македонија“ и агенција за фото-документацију - „Загреб“. Фотографије су урађене од стране најеминентнијих фотографа, као што су: К. Бил-

биловски, Б. Дрнков, А. Минчев, К. Георгиевски и Ђ. Јакимовић. Издање има 120 страна, 25 фотографија у црнобелој техници као и план града са бројевима и ознакама свих улица.

Текст је написан на македонском језику, а његов садржај је поређан по следећим поглављима: географски положај Скопја, везе у прошлости, рељефне и климатске карактеристике, реке и језера, два града на обали реке Вардара, хисторијски преглед, 20 година слободног Скопја, споменици прошлости, шетња кроз град и информацијски садржаји.

5. *Охрид* је следећи водич од оних старијих, који је изашао после едиције објављене у 1961. години. Издат је 1966. године на македонском и српско-хрватском језику, а издавач је била „Туристичка штампа“ из Београда. Аутори су Р. Кузмановски и Д. Шарић. Књига има 64 станица и 49 фотографија у црнобелој техници, као и план града.

Водич је посвећен 1050-годишњици смрти великог македонског просветитеља Климента Охридског.

Његов садржај је само релативно стандардни зато што је мало неуобичајенији од осталих, а редослед је следећи: речи о граду на језеру, древни Охрид на језеру, Охридско језеро, град векова, споменици културе, кратке информације и литература у којој је цитирано 18 наслова.

6. *Скопје* је наслов другог по, ако се тако може рећи, старости водича за главни град Македоније, а и један од старијих у Македонији. Објављен је 1970. године, а издавачи су били Туристички савез Скопја и „Туристичка штампа“ из Београда.

Овај водич је карактеристичан, између осталог, и по томе што је он један од првих који је штампан на више језика, односно на: македонском, српско-хрватском, енглеском, француском и немачком. Аутор књиге је Александар Минчев. На 80 страна одштампан је текст, има 43 црнобеле фотографије, 11 у колору, и карту плана града Скопја. Садржај водича изгледа овако: општи део о Скопју, обилазак града, обилазак околине, кратак водич кроз Македонију и информације о Скопју.

7. *Туристички водич по Македонији* на руском и македонском језику објављен је 1973. године. Водич је касније одштампан и на осталим језицима, као што су: српско-хрватски, енглески, француски и немачки. На 274 стране одштампане су 194 илустрације, од којих су само две израђене у црнобелој техници, са мапама од-

ређених итинерера. На фотографијама су приказане, у буквалном смислу речи, сви најкарактеристичнији туристички садржаји Македоније.

Издавачи овог модерног водича су били Туристички савез Македоније и НИП „Јеж“ из Београда. Аутори текста су К. Балабанов, В. Бужаровска, З. Делиникова, Т. Кеџкаровски, А. Крстева, И. Микулчић, М. Панов, Б. Пекевски, А. Петрушева, Ј. Поповски, Г. Тодоровски и К. Томовски.

Садржај је подељен у неколико делова: у првом су природно-географске одлике, лепоте и мотиви СР Македоније, Македонија кроз векове, археолошке ископине у Македонији, македонско фреско-сликарство, стара архитектура у Македонији, народна уметност у Македонији, македонски језик, писменост и књижевност, друштвено-политичко уређење СР Македоније, и СР Македонија данас на основу података и бројки. У другом делу је обрађени главни град Македоније Скопје, а у трећем су приказани итинерари кроз Македонију који су обрађени на веома интересантан и савремени начин који и данас представља пример како се израђују савремени туристички водичи. Поред маршрута, у свакој од њих дати су основни подаци о градовима којим се она протеже и о свим културно-хисторијским и природно-географским карактеристикама и објектима који могу да се виде на путу. Поред сваке руте исцртан је и њен одговарајући графички приказ, као и удаљеност свих приказаних насеља.

8. *Туристички водич за Дојран* је одштампан 1979. године и представља један од првих водича за овај предивни хидрографски језерски објект у Македонији који, поред осталог, представља и један од најатрактивнијих туристичких локалитета у Републици. Издавачи су ПИК „Изворски“ и „Млаз“ из Богданци, а аутор текста је Мито Теменугов-Железни. Поред текста, на 52 стране, у водичу доминира 35 колор фотографија.

Методологија описа је стандардна. Поред увода, у првом делу су приказане географско-климатске карактеристике и остала природна богатства Дојрана и Дојранског језера (географски положај, климатски услови Дојрана и Дојранског језера, вода и њена лековита својства, птице и животиње, растителни свет-укус и богатство Дојрана и Дојранског језера), Дојранско језеро најбогатије рибом и комуникацијска повезаност Дојрана. У другом делу говори се о историји Дојрана (Дојран и његова имена током хисторије,

становништво и његова етничка структура до 1912 године, Дојран као занатски, трговачки и привредни центар до 1912 године, занатство, трговина, дојранска пијаца и Дојран као културно-просветни и црквени центар и његови учени људи. У трећем делу је приказан Дојран, дојрански крај у наше време, односно до 1979. године. Овде су описани туристичко-угоститељски капацитети, као што су: аутокампови „Мердаја“ и „Ачикот“, угоститељски објекти ПИК-а „Изворског“ из Богданци, комбинат из оближњег малог градића који је у то време привређивао скоро свим објектима на Језеру, као и остали туристички објекти. У последњем, четвртном делу, дати су подаци о претходном предузећу и градићу Богданци, а на крају, одштампан је закључак на неколико светских језика.

9. *Крушево* је цевна монографија о истоименом граду који, поред тога што је познат као најреволуционарнији у Европи, представља и једну од најатрактивнијих зимско-спортских туристичких дестинација у Македонији. Објављена је јула месеца 1983. године у част 80-годишњице Илинденског устанка и Крушевске републике.

Уређивачки одбор су сачињавали: Христо Андонов-Пољански, Антоние Николовски, Крсто А. Топузовски и Драги Тозија. Издавач је Хисторијски музеј Крушева, фотографије је урадио Б. Дрнков. Монографија је објављена на македонском језику.

Укупан број страница износи 133, а број фотографија 43, од којих су само четири у црнобелој техници.

Садржај је следећи: важнија географска обележја, историјски развитак, Илинденски устанак и Крушевска Република, НОБ, социјалистичка изградња, сакрална архитектура, градска архитектура, музеји, галерије, споменици и спомен – обележја Илиндена и НОБ-а, галерија Никола Мартиноски и туристичке информације.

10. *Скопје и његова околина* је објављено 1986. године. Аутор текста је Оливера Ђекић, издавач Туристички савез Скопја. Књига има укупно 128 страна са 85 слика у колору, с планом града Скопја као и мапом Републике Македоније. Текст је написан на: македонском, српско-хрватском, енглеском, немачком и шпанском језику. Поред осталог, у овом водичу су приказани и дотад непознати архивски снимци о богатој традицији и култури главног града Македоније.

11. *Стара скопска чаршија* је водич који, као што каже и само његово име, говори о једном делу града који је био центар многих збивања који су се одвијали у њему и његовој околини. Аутор

текста је Коста Балабанов, а издавач је Туристички савез Скопја. Ово је џепни водич израђен по тада, а и данас, најсавременијој технологији, има 104 стране, 82 фотографије у колору и шест црнобелих. Објављен је на македонском и енглеском језику.

Садржај текста је следећи: место, положај, саобраћајна повезаност, природне карактеристике, старо Скопје, хисторијски преглед, када и како је постала Стара чаршија, Скопје под влашћу османских Турака (1392-1912), као и упознавање старог Скопја и његових архитектонских споменика и институција из области културе и уметности у границама трију посебних итинерера.

12. *Македонија земља туризма* је најсавременији и најбоље урађен туристички водич који је уопште досада изашао у Републици Македонији. Објављен је 1999, а следеће године на Сајму књига у Скопју је проглашен за најбољу књигу за протекли једногодишњи период. Водич има 312 страна, 821 фотографију и 55 карата. Аутор текста је Никола Панов, а издавач ДИД „Ина Комерц“ из Скопја. Овај водич је, иначе, двојезичан: на македонском и енглеском језику.

Ово је, уједно, један од првих туристичких водича који има комерцијални карактер а, поред бројних туристичких вредности Македоније, овде су дати рекламни подаци и о бројним привредним и осталим предузећима који су учествовали у финансирању овог мега пројекта.

На почетку водича дате су најопштије основне карактеристике за Републику Македонију, као и неки основни подаци о становништву, језику, националној валути, азбуци, политичком уређењу, граничним прелазима и сл. Даље следи комплетна монографија свих градова, где је главни акценат стављен на њихове туристичко-географске карактеристике као и на комплетну туристичку материјалну базу.

13. *Душа Македоније* је изашао 2004. године и последњи је туристички водич овог типа који је објављен у Републици Македонији. Издавач је Дирекција за културе и уметност града Скопја а инициран је жељом и циљем да буде интересантна туристичка пропаганда за посетиоце Олимпијских игара у Атини који би требало да пролазе кроз нашу земљу. Водич је штампан двојезично, на македонском и енглеском, на 133 стране са 174 колор фотографија и девет картографских приказа. Представља стварно савремен тип европског туристичког водича. Аутори су Оливера Ђекић и Зоран Таневски.

Садржина водича је подељена у два главна дела, и изгледа овако: упознајте Македонију, државно уређење, територијална организација и становништво и кратак историјски приказ Македоније. У другом делу књиге дат је преглед свих градова по територијалној подели до 1996 године, када је наша земља функционисала са 34 општинска центра, а исти су стављени у контекст међусобне туристичке повезаности.

Zusammenfassung

Nikola Panov

Reiseführer in der Republik Makedonien in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts

Reiseführer stellen bekanntlich einen sehr wichtigen Faktor zur Entwicklung des Tourismus dar, und zwar auf fast allen Ebenen – der lokalen, regionalen und internationalen. Sie nehmen einen bedeutenden Platz im genannten Wirtschaftszweig ein, d. h. ohne Reiseführer wäre es unmöglich, alle Schönheiten und Inhalte zu beschreiben, die ein Reiseziel anzubieten hätte. Deswegen spielt diese Literaturgattung u. a. eine wesentliche Rolle in der Beschaffung der für die Touristen unentbehrlichen Informationen einerseits und der entsprechenden Werbematerialien andererseits. Das gilt auch für Reiseführer für Makedonien, die relativ spät entstanden sind, d.h. erst Anfang der zweiten Hälfte des letzten Jahrhunderts. Im Unterschied zu den makedonischen Reiseführern kommen die ersten Reiseführer und organisierten Reisetouren in vielen touristisch entwickelten Ländern etwa hundert Jahre vorher vor, d. h. Ende der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Die ersten Reiseführer in der Republik Makedonien erschienen in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. In Ermangelung entsprechender wissenschaftlicher Arbeiten zum Thema Reiseführer, vor allem solcher, die sich mit deren Entstehungsgeschichte und Inhalten beschäftigen, wird die vorliegende Analyse nach einer Arbeitmethodologie unternommen, die die Reiseführer in chronologischer Reihenfolge systematisieren lässt.

Dies soll keinesfalls bedeuten, die ältesten wären gleichzeitig die bedeutendsten. Aus einer hundert Jahre langen Entfernung jedoch scheinen alle im vorliegenden Artikel analysierten Reiseführer echte, dem Geschmack damaliger Reisender angepasste Meisterwerke zu sein.

In dieser Zeit, einschließlich der ersten drei Jahre des 21. Jahrhunderts, wurden in der Republik Makedonien mehr als 50 Reiseführer veröffentlicht. Dazu werden nicht nur solche gezählt, die das ganze Land Makedonien schildern sondern auch jene, die sich auf bestimmte wichtige Reiseziele konzentrieren, etwa Skopje, Ohrid, Struga, Dojran, Kruševo, Mavrovo, Strumica etc. In diesem Zusammenhang sei wichtig zu betonen, dass die meisten Reiseführer nicht nur auf Makedonisch, sondern auch in allen wichtigeren Fremdsprachen erschienen: Englisch, Französisch, Deutsch, Serbo-Kroatisch, Russisch usw.

Macedonia

THE BRADT TRAVEL GUIDE

Thammy Evans

Bradt

Татјана БОКАН
Завод за проучавање
културног развика
Београд

ПОЕТИКА БЕДЕКЕРА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ – ОД МЕДИТЕРАНА ДО ПОСЛЕДЊИХ ОБРОНАКА ШУМАДИЈЕ

„Народи који не знађаху за море,
нит су пловили њим, изгледају че-
сто као стока грдна, а народи који
су имали мора и крстарили њиме,
често се чине као скуп дивова.“¹

Вечни морски крајолик

У свом првом бедекеру *Наше плаже на Јадрану* који је радио за едицију „Јадранска стража“² Црњански је употребио своје песничко умеће. Сву своју усхићеност морем и љубав према путовању кроз узбудљиве пределе, песник је пренео и дочарао својим не свакидашњим и непоновљивим језиком.

О том језику и тој поетичности говорили су, између осталих, Исидора Секулић,³ Владимир Буњац⁴ и Љиљана Ђурђић (која је 1997. године приредила поновљено издање бедекера Црњанског о Боки Которској).⁵

¹ М. Црњански, *Наше плаже на Јадрану*, Београд 1927, 49.

² У едицији „Јадранска библиотека“, Алманаха који је издавало друштво Јадранска стража, Црњански је објавио два бедекера: *Наше плаже на Јадрану*, 1927. и *Бока Которска* 1928.

³ Исидора Секулић,

⁴ Vladimir Bunjac, *Dnevnik o Crnjanskom*, БИГЗ, Београд, 1982.

⁵ Милош Црњански, *Бока Которска*, Народна библиотека Србије, Београд 1997.

Пут као прворазредна – ванредна емоција

Милош Црњански упознао је Медитеран још далеке 1913-те, пред почетак Великог Рата, у години коју ће кроз своја дела носталгично помињати као најсрећнију годину свог живота. Преплављен осећањима, опчињен морем које је први пут угледао у Ријеци, Црњански пише: „Тамо где има мора, има даљине, има простора...”⁶

Најлепшу своју песму, *Ламент над Београдом*,⁷ Црњански је написао заглаван у море. То прелепо плаво пространство било је песникове велика инспирација: Коден Бич у Брајтону, италијанска обала окружена морем, Норвешка, Данска, Југославија...

Црњански је много путовао - и симболично и дословно. И сјај и беду света описивао је с једнаким жаром. Зато је и у својим бедкерима успео да вешто споји ону „равну“, информативну димензију текста са особеном путописном поетиком која буди читаочеву машту, оживљавајући сугестивне слике пред његовом радозналости. Фасцинирао је своје читаоце, нудећи им оваквом естетизацијом описа и један сасвим оригинални, лични акценат. У томе је био прави виртуоз: да отменим нијансама стилских финеса узвиси све оно што је одлучио да опише, дајући стварима, људима, пределима – готово чаробну привлачност свог уметничког виђења.

А лепота, чије је порекло божанско, увек ускићује и плени. Посебно данас, кад је све постало само део међусобне комуникације, толико да се и у уметности инсистира на означеном, поруци, информацији, док се лепота и естетско у оваквом виђењу ствари одбацују као нешто „недовољно аутентично“, „анахроно“, „традиционално“ – готово неприхватљиво за модерни укус. Црњански је својим описима одбранио *ерос привлачности* мистичне лепоте предела, мистичне тајне путовања и, изнад свега: мистичне узвишености осећања путописца...

Светско море (којем и ми припадамо) узбуђује Црњанског. И то кроз обе димензије овог феномена: кроз лепоту предела, али, истовремено, и кроз наш усуд - који нам и дан-данас не да да дишемо довољно слободно, да живимо довољно срећно, мирно, хармонично.

⁶ М. Црњански, *наведено дело*, 49.

⁷ Милош Црњански, *Ламент над Београдом*, Ведута, Београд 2004.

Код путописца Црњанског, сва пролазност овог света се увек осећа снажно, готово истовремено са тренуцима уживања у формалном опису видљивог и невидљивог.

„Љубичасто море; румена полумрачна (унутрашњост храма); лаки плави океан под сивим големим врлетима; шума кестенова и стена над путем; огромне слике големих врхова; Црна Гора, демонски врлетна...”⁸

Само издвојивши ове случајно изабране придеве осећамо драматику, нежност и љубав што нам их песник преноси описујући призоре, храмове и неукротиву природу која у залеђу Боке Которске изгледа као природна кулиса за неку античку драму. Драму „...прича крвавих прошлости једног несретног народа, чијом су крвљу некад натапали Турци, Млечићи и Аустрија своје раскошне свиле, богате бродове и сребром и златом оковане мачеве“.⁹

За потребе својих бедекера, Црњански се трудио да дозна и оно што је другима остало скривено, да иза велова тајни опише све скривене везе ових предела са онима које је у свом имагинарном суматристичком путовању снажно видео и доживео.

*Лепота Боке – између швајцарских језера,
норвешких фјордова и Босфора*

„Један красан Кавказ на плавом Јадранском мору..., ванредна и невероватна..., (Бока је) сачувала приче својих предака о слободама и робовању.“¹⁰ Бока Которска је и онда, у епохи Црњанског, баш исто као и сада, сведочила о пролазности наших живота и обичаја, о томе како се свет увек и непрекидно мења. Пuteви новца и моћи мењају свој правац, скрећу са једне на другу страну, награђујући само онај народ који уме да гради и зна да ствара спомен о свом постојању у данима своје славе и богатства. Само онај народ који остави трага о својој души кроз уметности, кроз приче и књиге, увек испочетка, из свог наслеђа у будућности рађа нови живот.

„Куће Прчања, некад пуне раскошног намештаја, из свих делова света, сада су празне и јефтине, чудновато окупљене дуж обале око велике цркве, која се градила од почетка Француске Револуци-

⁸ М. Црњански, *наведено дело*, 5.

⁹ М. Црњански, *наведено дело*, 28.

¹⁰ М. Црњански, *наведено дело*, 6.

је, па скоро до рата...“,¹¹ или: „Рисан илирских краљева, сад је мала и бедна варошица, зими пријатна и шарена лети. Некада неизмерно богат град, сасвим је осиромашео и постао романтичан“.¹²

У опису Пераста, опет, осећа се морбидност напуштеног, аветног града: „Пераст, то је најчуднија варош у Боки, а можда и на целом Јадрану. Пуста и мртва, обрасла травом и бршљаном, као авет бели се ноћу крај мора“, „Пераст је зором као мртав лабуд. Бео, пребледео са маховином по крововима. Грб Пераста показују и данас у општинској кући. Он је крст на коме су склопљене две руке. На њему су дванаест малих грбова властелинских породица од којих више нико не живи.“¹³

Историјска, готово митска носталгија, упорно подсећање на некадашње јунаштво и тежњу једног малог народа да се нађе на херојским страницама светске историјске хронике - доминантни су у опису сваког бокељког насеља.

„Море испод Пераста и Рисна је класично море југословенске жеље за морепловством и прошле славе.“¹⁴ А општински домови опустелих градића Боке чувају као реликвије своје поморске заставе, своје грбове, своје нестварне портрете знаменитих породица и морепловаца који су, тамо некад, ратовали за Руску Императорску Морнарицу, за Венецију и млетачког дужда. Ту су: Матија Змајевић, Марко Мартиновић, грофови Војновићи, Вицко Бујовић (онај ...који је бранио Ерцегнови од Турака, бацајући камена с рамена за време опсаде....).¹⁵

Такође, у сваком граду Боке присутна је и јака религиозна димензија. „Крсну славу, најкарактеристичнији обичај домаћих Срба, славе у Боки без разлике и православни и католици, и Срби и Хрвати, одувек.“¹⁶ Реликвијари, мошти, манастири (православни и католички, са својим торњевима и звонцима), више су него украс у овом простору „...крст што га је држао у руци капуцин Марко Девиано, кад је благосиљао хришћанску војску пољског краља Јана Собјеског“, која је ослободила Беч од Турака год. 1683, па „...силе-

¹¹ М. Црњански, *наведено дело*, 28.

¹² М. Црњански, *наведено дело*, 13.

¹³ М. Црњански, *наведено дело*, 14.

¹⁴ М. Црњански, *наведено дело*, 14.

¹⁵ М. Црњански, *наведено дело*, 15.

¹⁶ М. Црњански, *наведено дело*, 14.

сија моштију разних светаца, све у сребрним шкрињама.¹⁷ У прву недељу после светог Трифуна, у Котору се износи његова глава окована сребром, и носи се тешким болесницима. Крст који је отет у бици с Бугарима за време цара Душана, Бокељи су добили као поклон за храброст. У реликвијару у Прчњу чува се и шоља од сребра која је некад припадала најромантичнијем од свих британских лордова, Џорџу Гордону Бајрону.

Херцег Нови, Зеленика, Манастир Савина, Рисан, Пераст, Доброта, Котор, Цетиње, Будва и Свети Стефан, Муо, Прчањ, Столив, Лепетане, Каменари, Тиват, Кртоле, Љуштица и Превлака – и данас су споменици историје, романтично и драматично приказане. И антички Олимп овог поднебља, „вечан и слободан“ Ловћен „у свом муњама бијеном врху“¹⁸ оличава споменик древном паганском психолошком архетипу, колективно-несвесном горштачког народа Црне Горе (који је свог најбољег представника поставио на највишу могућу висину, право под облаке, што ближе Богу. Сви ови описи су прецизно постављени у контекст једне моћне поетике, свесне и свих невидљивих, одавно заборављених вредности свега што је неким чудом преживело, још преостало на овом брисаном ратном простору, после свих оних судбинских, поновљених удара историје.

На повратку из Котора замишљени Црњански обилази „ванредни фјорд Боке, игру огромних кршева, млетачки тихих залива и оштрих чистих видика. Скоро непрекидно се нижу крај пута беле куће насеља, свака чиста, свака весела, лети свака пуна купача који су из Котора, из оближњих места дошли ту, под хладовину шуме кестенова, да летују.. Ноћу тиха свирка мандолине и тамбурице, песма, смех из чунова што клизе по месечини дају том крају тон неке питоме сентименталности и фриволности, иначе сасвим необичан у тој земљи демонских контраста и бура.“¹⁹

И само ова, једна једина реченица, била би довољна, да нам јасно дочара сву ону тајанствену и узбуђујућу лепоту коју човек мора да осети, било да се и сам креће овим мистичним просторима, било да само чита о њима.

¹⁷ М. Црњански, *наведено дело*, 18, 19.

¹⁸ М. Црњански, *наведено дело*, 28.

¹⁹ М. Црњански, *наведено дело*, 27.

Требало би зато да бар два пута будемо захвални Богу кад је у питању Бока Которска: зато што је можемо назвати нашом, и зато што имамо песника који је о њој рекао све - на тако малом простору, језиком, толико несвакидашњим, другачијим од свега нам познатог, који је ове бедекере узнео над пуким туристичким информацијама.

Данас кад читамо савремене водиче кроз Црну Гору, као да се не ради о истом простору, о ономе што нам је представио Црњански још 1928. године. Недостаје осећај силе овог простора, нема тајне, недовољно су истакнуте природне и историјске лепоте које нам је идеални путописац Црњански описао. У надтуристичкој реалности, манастири и сакрална архитектонска здања још увек доминирају над случајним хаосом надируће баналности коју са собом доноси савремени човек, који никако не пристаје уз ове драматичне гео-поетске кулисе медитеранске Боке.

„... Тај крај и данас још има нашег бурно патетичног, трагичног на себи. Не да се заборавити.“²⁰ „Море Јадранско, иначе по Далмацији малено и топло, овде је огромно и тмурно, са нечим горким у својој љубичастој бесконачности.“²¹

*И ко је кадар да писањем каже какав је положај, изглед
и лепота Београда*

Прецизни, новинарски кратки описи на почетку бедекера о Београду²² упознају нас са географским положајем, бројем становника и привредним значајем наше престонице. У делу који се зове *Туристички Београд*, у модерно ужурбаном ритму кратких реченица, песник нас на свој начин, сугестивно, уводи у слике величанствених погледа који се пружају подједнако са Авале и са калемегданске терасе. „Сунчеви заласци нису ту мање величанствени него у Риму.“²³ „Заласци сунца ту су лепши него на Монте Пинчију, или на узвишици Монмартра.“²⁴

Овај службени бедекер Црњански је писао, претежно, у званичном тону - вероватно због издавача (издао га је, на француском

²⁰ М. Црњански, *наведено дело*, 26.

²¹ М. Црњански, *наведено дело*, 27.

²² Милош Црњански, *Београд*, Народна књига/Алфа, Београд, 1999.

²³ М. Црњански, *наведено дело*, 10.

²⁴ М. Црњански, *наведено дело*, 65.

језику, „Биро за штампу“, 1936. године). Он не обилује у толикој мери поетским екскурсима, који би се, можда, очекивали од овакве теме и оваквог писца. Критикујући обазриво свог давног претходника који је (вековима пре њега) писао о Београду, Константина Философа, Црњански нам ипак преноси (како га је сам назвао) „тон претераног величања“: „Беше то један од великих древних градова и на красном месту, као мало где у васељени; уз то беше пространа изгледа, као крила лађа у царском пристаништу, са таквим утврђењима и са могућношћу добављања разноврсне хране.“²⁵

Овај град беше ваистину седмоврх

Да би се на само стотинак страница рекло све оно неопходно о Београду, о његовој бурној прошлости, биткама, грађевинама - Црњански је описе поделио на поглавља.

Књига почиње дугачким уводом, подељеним на *Општи поглед*²⁶ и на *Историју Београда*²⁷ (која се, опет, састоји из четири одељка: *Историјског погледа, Београда у доба Кнежевине Србије, Града из хиљаду и једне ноћи и Београда у судбоносним данима 1914. године*).

Затим следи други део књиге, испуњен мање поетским, а много више информативним упутствима, под општим насловом: *Боравак у Београду*,²⁸ и одговарајућом серијом подналова: *Како стићи у Београд, Клима, Хотели, Туристичка обавештења, Посланства и конзулати, Кафане и Гурманска задовољства*, итд. Понека искрица стила великог писца ипак се некако провукла чак и кроз овај „суви“ текст (као, рецимо, у опису београдских кафана: „... где се срећу пријатељи да би расправљали о политици или разговарали о пословима. Ове кафане имају сталну клијентелу која годинама долази свакодневно и заузима исте столове“.²⁹

У трећем делу (који је добио наслов: *На београдским улицама*³⁰ писац нам предлаже да обавезно посетимо Београд искључи-

²⁵ М. Црњански, *наведено дело*, 16, 17.

²⁶ М. Црњански, *наведено дело*, 5.

²⁷ М. Црњански, *наведено дело*, 13.

²⁸ М. Црњански, *наведено дело*, 38.

²⁹ М. Црњански, *наведено дело*, 42.

³⁰ М. Црњански, *наведено дело*, 48.

во у лето и почетком јесени, јер „септембар и октобар нигде нису тако лепо“.³¹ Црњански овде говори и о карактеру Београђана, чија је основа *ведрина* (и, једна сасвим специфична *иронија*). Како је до сада поднео и сувише невоља, овом народу се све чини некако смешно, ништа му не изгледа достојно дивљења. Овој оцени одмах придружује још једну, са још очигледнијим трагом личног искуства. Прочитаћемо тако да чувена лепота Београђана и Београђанки није никакав нов утисак. *Одевање са много шика*, изгледа, почело је још давно. Странци, који пред рат долазе у Београд кнеза Павла и песника Црњанског, примећују богатство становника наше престонице. Луксузни аутомобили, раскош резиденцијалног Дедиња (тог станишта најбогатијих) почела је одмах после Првог светског рата. Све је у то време подизано, како писац каже, „типично америчком брзином“.³²

Црњански овде (у име и у корист својих читалаца) путује полако, кораком радозналост туристе: улицама Београда, његовим булеварима, плочницима, портама, сокацима, аулама, вртовима, алејама, терасама и парковима. Мало по мало, читалац (корацама Црњанског, његовог модерног Вергилија) обићи ће читав град, уздуж и попреко: од краљевског Двора до чудесног Калемегдана.

Посебно су у функцији задатог текста прегледно информативни описи јавних зграда, музеја и библиотека у Београду 1936. године. Кроз стил бедекера нескривено просијава тешко укротиви, субјективни став писца, који овде не пропушта да примети да су многе од најважнијих градских институција подигли, и њихов рад осмислили - велики народни добротвори.

У даљем опису Београда, Црњански нас подсећа на архитектонске промене града који брзо расте и гради се, постајући права регионална метропола. У кратком времену променило се толико тога - тако да простор где је, не тако давно, била гранична градска капија (улаз у Београд) већ задуго заузима типично европски споменик посвећен принцу Београда, његовом просвећеном владоцу, кнезу Михаилу Обреновићу.

Ту су и кратке, али ефектне социолошке и политичке импресије, попут оне о брзом и трајном процесу насељавања сеоског становништва у престоницу. Или, рецимо, карактеролошки коментар

³¹ М. Црњански, *наведено дело*, 48.

³² М. Црњански, *наведено дело*, 50.

писца о томе како традиционално помирљиви и мирољубиви Београђанин његовог времена лако склапа познанства са странцима и својом пословичном љубазношћу гради пријатељску атмосферу истинског гостопримства.

Калемегданску Тврђаву Црњански описује с познавањем, као инспиративно историјско подсећање на прошла времена, ратове и освајања – али, такође, и као модерно уређени парк са лепим шеталиштима. Ново време је изменило физиономију града, пребацивши свој интерес са *историјског* на *савремено*, са *традиционалног* на *модерно*. Процес европеизације града (умногоме потпомогнут елитним припадницима беле руске емиграције) изменио је не само лик, већ и карактер некадашње „Капије ратова“.

Уметнички живот, спорт и разонода представљају посебну тему нашег бедекера. Али, то не значи да је писац лично задовољан културно-уметничком понудом Београда. Релативно бројни концерти и позоришне представе овде нису представљени с неким посебним ентузијазмом. Међутим, за разлику од овог сегмента културног живота престонице, Црњански детаљно описује ликовни живот Београда (пишући с љубављу и познавањем о сликарима, стиливима, правцима, о домету и значају који у Београду имају његови највиђенији уметници).

Интелектуални значај Београда расте од краја 19. века. Забава и спорт су омиљене активности ондашњег становништва, уморног од политике и сталних претњи ратом. Потреба за миром и чежња за удобним и безбрижним животом одређују манире и потребе новоуспостављене класе грађана. Страни узор, такође, чине своје. Оријентални Београд се убрзано вестернизира, почиње све више да личи на друге западноевропске градове.

Модернизација је у овој, сигурно најурбанијој тачки Србије, донела нове медије. Почиње експанзија филма, предњаче биоскопске представе с америчким филмовима, и немачким оперетама. Почиње борба за наше филмско тржиште између француске и америчке филмске индустрије. Почеци популарне културе развијају потребу за забавом и различити садржаји почињу да освајају Београд.

Црњански је волео спорт, пре свега фудбал, који заједно с тенисом и голфом постају омиљени спортови Београђана. Најважнији подаци о овим, али и свим осталим спортовима налазе се, уредно, у бедекеру (уосталом, Црњански је не мање спортиста него што је песник и књижевник). Али, осећање мере и поштовање задате

форме туристичког бедекера утичу на то да овај свестрани атлета ниједног тренутка не пребаци меру најнужнијих информација док пише о својој омиљеној теми.

Ту су, наравно, и сва излетишта у Београду и околини. Сваком од њих писац посвећује по једну страну. Предњаче неизбежни Топчидер и Кошутњак, затим Земун, Раковица, Авала, Оплепац, Аранђеловац, Фрушка Гора. Па онда реком, уз Дунав: све до Панчева, Смедерева, Доњег Милановца и Текије. Сви ови делови једне (Београдом одређене) целине, описани су са позиције правог познаваоца и, истовремено, искусног и вештог водича: то су минијатуре са много интересантних, добро опажених и сажето исписаних информација.

У савременом издању београдског бедекера Црњанског (које је, уједно, и прво издање на српском језику оригиналне књиге, изашле у Београду - али на француском), као апендикс изашла су још два посебна, издвојена поглавља: *Свитање Београда*³³ и *Београд у снегу*.³⁴ У овим текстовима се још више појачава утисак чврсте везе између Црњанског и Београда, и тиме првобитни текст бедекера добија и своје поетско финале. У овим текстовима, Црњански нам на најочигледнији начин показује и доказује какав је његов доживљај Београд, дочаравајући нам вештином аутентичног уметника сву, и данас недовољно познату лепоту престонице. И драматично и романтично - како само Црњански то уме.

Жар је Београд што већ давно гори

Црњански се на овом месту пита: „колико нас има који удишемо лепоту овог места...“³⁵ Он није нимало равнодушан због немара Београђана према лепоти Београда, због заборавља на све оне скривене, нестале, подземне, срушене градове на којима је израстао онај последњи од свих досадашњих градова на Ушћу, између његове две реке. Толико наслага реалне историје, живе прошлости, а град као да је за нас увек нов и непознат, увек само онај савремени одсјај вечног Београда, увек некако равнодушан. „...све што има, у пролазност расипа?“³⁶ Читајући опис епоха које је у прошлости живео Бе-

³³ Први пут објављено у часопису „Време“, 1926. године.

³⁴ Такође из часописа „Време“, из 1930. године.

³⁵ М. Црњански, *наведено дело*, 102.

³⁶ М. Црњански, *наведено дело*, 102.

оград, све нам је познато и све смо већ видели. Јер је и данас понеки његов крај сачувао атмосферу из времена Деспота, а позно турско доба остало је у мирисима који „пролазе као све што прође“.³⁷ Исто тако, и онај Београд златног доба кнеза Михаила и краља Александра остаје, још увек, присутан у старим плотовима и господским кућама.

Из дословно сваке његове реченице, види се дирнутост трудом наших претходника, занатлија, градитеља, а посебно „официрских породица, које су створиле ову варош на својој сиротињи, части и кавалерству“.³⁸ Песник је поносан и на сељаке који су у опанцима долазили и, с вером и чежњом, марљиво градили свој град. Поносан је и на ту простодушну гостопримивост, на ону не-свакидашњу топлину, на домаће васпитање сељачких синова који нису заборавили Београд иако су ишли на школовање у Беч, Париз, Берлин и Праг.

Та бурна прошлост и историја Београда „ванредна је смена ликова и сцена... Роман је живот Београда још одавно, од онда још кад су многи наши градови били паланке“.

Јер: „Жар је Београд што већ давно гори!“³⁹

„Београд има праву отменост која се добија од незаслужених увреда.“

Песник говори да је Београд већ све видео и ничег се не боји, да је његово биће чедно, а тело лепо и да онај Београд који тек долази, који нам се приближава из далеке будућности, изнад река има много простора за раст.

У оваквом граду је све пуно трагичне, а понекад, и срећне неизвесности. Све што Црњански пише о животима који су се у њему губили, о најмилијима који су морали да се заувек растану – све је то и данас истинито.

Унутрашња скривена лепота Београда, ствари, улица, узвишица иде заједно са спољашњом лепотом града. „Варош са високим профилем, усправног става, с појавом на брду, закорачајем над водама“.⁴⁰

Очита је песникова нестрпљивост да се Београд што пре коначно изгради. Он га види у будућности и приказује нам своју визију не-свакидашњом поетиком. Речима гради неизграђено.

³⁷ М. Црњански, *наведено дело*, 103.

³⁸ М. Црњански, *наведено дело*, 103.

³⁹ М. Црњански, *наведено дело*, 105.

⁴⁰ М. Црњански, *наведено дело*, 106.

Посебно леп део ове апотеозе Црњанског је опис града под снегом. Разборити архитектонски облици, стара удобност, повучено господство Конака поред Патријаршије, Скадарлија која под снегом губи оријентални изглед и добија на лепоти, а кубета Вознесенске цркве под снежном белином добијају облик манастирске скривености и светиње. Тако је он видео Београд недирнуте чистоте, под метафизичком белином која је слутња вечности.

У Београду све расте и мења се, „вечни су само видици Калемегдана“.⁴¹ Зима стишава град, а снег буди сећања на детињство. Погледом с Калемегдана на ветар, вране и пароброд који се бори са таласима, обухватио је Црњански сву сету што нас увек преплави, кад на град падне нестварни београдски снег, који учини све око нас помало нестварним.

⁴¹ М. Црњански, *наведено дело*, 111.

Zusammenfassung

Tatjana Bokan

Poetik der Reiseführer von Miloš Crnjanski: vom Mittelmeer bis zu den letzten Hügeln Šumadijas

Im vorliegenden Artikel wird auf einige wichtige poetische Aspekte aus zwei von insgesamt drei Reiseführern hingewiesen, die von Miloš Crnjanski stammen. Es handelt sich von *Boka kotorska* und *Beograd*, die neulich wiederholte Ausgaben erlebten.

Poetische Schilderungen der betreffenden Regionen und deren ruhmreichen Geschichte sind auch für den modernen Leser immer noch aktuell. Reiseführer sind als ein besonderes Genre aus dem Bedürfnis heraus entstanden, Reisen wohlhabender Bürger aus reicheren Ländern wie auch mancher gut ausgebildeten Alleingänger aus ärmeren Ländern Europas einen tieferen Sinn zu verleihen.

Miloš Crnjanski war bekanntlich nicht nur ein bedeutender Schriftsteller, der vor dem Zweiten Weltkrieg auch im diplomatischen Dienst stand, sondern eben auch ein großer Reiseliterat. Der vorliegende Artikel beschäftigt sich in erster Linie mit seinem leidenschaftlich fesselnden Stil. Darin wird aber zugleich auch auf einen weiteren Aspekt dieser Literaturgattung aufmerksam gemacht – auf deren Seriosität. Der Mehrschichtigkeit und Mehrdeutigkeit des Textes liegen die gute Ausbildung und vielseitige Interessen des Schriftstellers zugrunde, die den Leser direkt in eine imaginäre Reise mit einer Zeitmaschine quer durch die Geschichte der Gegenden hineinführt, die er beschreibt. Mit seinen dichterischen Kommentaren und phantasievollen Einfällen, die sich z. B. auf Szenen des Sonnenuntergangs und weitere dramatische Details beziehen, zeigt er in fast filmfarter Spannung das Meer, Häuser, Menschen, Sitten und Bräuche.

Sein Text ist eine dichterische Schöpfung, seine Reiseführer vermögen es auch heutzutage ins Imaginäre, Geschichtliche und Mystische der Gegenden hinzulocken, die glücklicherweise von ihm beschrieben wurden. Man kann darin Stolz, Eigensinn aber auch eine Lebensphilosophie spüren, die sich auf Dichters Versöhnung mit schicksalhafterm Lebensleid zurückführen lässt.

Belgrad, als lebenslange Lieblingsstadt von Crnjanski, und das Adriatische Meer haben in diesen Reiseführern eine völlig neue Farbe, einen neuen Geschmack und Geruch erhalten, die den Reisenden durch Zeit und Raum heute noch gut dienen können. Die Atmosphäre längst vergangener Zeiten spiegelt sich darin deutlich wider, manche geschichtlichen Ereignisse oder Bräuche werden so betont, dass sich ein moderner Leser vergewissern kann, wie ähnlich er seinen Vorfahren aussieht, wie zauberhaft die Geschichte in unseren Gebieten zur Wiederholung kommt.

Croatia

THE BRADT TRAVEL GUIDE

Piers Letcher

Bradt

Љубодраг ДИМИЋ
Филозофски факултет
Београд

**„БЕДЕКЕР“
ЗА ЈЕДНУ ОСОБУ
– ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ
ДИПЛОМАТИЈЕ
СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ**

Богато историјским догађајима, „набијено“ енергијом ослобођењем у тек завршеном рату, испуњено процесима дугог трајања са испреплетаним узроцима и последицама, време које је отпочело да откуцава са 1945. годином било је сасвим особено. Свет је изашао из рата оптерећен мноштвом проживљеног. Велики људски губици, злочини, материјална разарања, револуционарне смене власти оставиле су свој траг у животима људи и држава. Подела на победнике и побеђене осећала се на сваком кораку. Ратна коалиција победника, „нагрижена“ неповерењем, сукобима интереса, сумњичењима, противречностима друштвеног развоја почела се распадати. Постојање „гвоздене завесе“, сукоби на границама, ратови шпијуна, политика интересних сфера, блоковска подела света, обрачун између социјалистичких земаља, трка у наоружању, распад колонијалних царстава, рађање „трећег света“ неке су од одлика деценија обележених „хладним ратом“. На унутрашњем плану то је било време обнове и изградње, развлашћивања класног непријатеља, првих петогодишњих планова, радних акција, пруга, градилишта, аграрне реформе и колонизације, колективизације села и његовог демографског слома, убрзане индустријализације, урбанизације и модернизације – година „контролисаног живота“ у којима се живело између „херојске прошлости и још светлије будућности“ уз

стално „стежање каиша“. Време у коме је масовно колективно путовање, посебно одлазак на море, које је већина грађана Југославије по први пут видела, сматрано једном од тековина успешно извојеване револуције.

У првој послератној деценији није се много путовало. Посебно не у иностранство иако се Југославија, по томе питању, разликовала од других социјалистичких земаља. Завршетак грађанског рата у Грчкој, решење „Тршћанског питања“ и помирење са СССР-ом учинили су, у другој половини 50-их, границе југословенске државе донекле „пропустљивијим“ за туристе који су их прекорачивали. Право на слободно путовање свакако је било показатељ досегнутих слобода и битна саставница свакодневице друштвеног живота. То право је, ипак, било веома ограничено. Путовање је било привилегија ретких, пре свега проверених и поузданих.

Тих година, у иностранство, пре свега и најчешће, путују високи државни и партијски функционери, дипломате, стручњаци који иду на усавршавање или их службена дужност води преко државних међа, спортисти (посебно репрезентативци а међу њима најчешће фудбалери), уметници и научници, стипендисти. Колективна путовања деце у иностранство престају 1948. Екскурзије правдане „вишим циљевима“ често су обухватале и студенте. Уз 38.000 оних који су у годинама 1946–1963. Југославију трајно напустили с „легалним папирима“, са жељом „да се споје са породицом“ и горчином коју за собом оставља непријатан растанак са домовином, државне службе регистровале су и 112.000 оних који беже преко граница (око 6.500 месечно) у нади да их на Западу чека неки нови живот. Од „туриста“ који су током 1964. са пасошем путовали из земље, 3.399 се није вратило. Бекства преко границе означавана су једном од најнегативнијих друштвених појава и сматрана својеврсном издајом.

Друге категорије становништва нису путовале или су путовале само у изузетним приликама. Насупрот томе жеља за путовањем постојала је код свих категорија становништва. Анкете из друге половине 50-их показују да 26% становништва жели да путује у СССР, 23% Француску, 10% Индију, 6% у Бурму, 5%, Италију, 4% САД, 3% Грчку, 3% Швајцарску, 1% у Египат. Свакако да је у питању био „политички позитиван избор“ пре свега одређен државном пропагандом и путовањима које је тих година имао Јосип Броз Тито. У исто време стварност је говорила да је најпожељнија била

америчка виза. Током 1954/1955. године захтеве за америчку визу тражило је око 200 грађана месечно, а већ 1956. учљив је раст од 23 пута (4.611 виза месечно). Они који су путовали стицали су право да „изнесу из земље“ 20, а почев од фебруара 1960, 30 долара.

С процесом либерализације пасошког режима број оних који путује је повећан. „Глад“ за пасошем и одласком у иностранство покреће на пут у иностранство 1959. године око 100.000 туриста, 1961 – 255.000, 1963 – 304.584. Отварање граница покреће расправе о „расипању на путовања“ и иницира захтеве за штедњом. Ипак, истраживања показују да се у другој половини 50-их два пута више новца трошило на „службена“ него на „приватна“ путовања. Први „шушкавци“, „перлон кошуље“, „монтгомери мантили“, фармерке, грамофонске плоче... били су престижни симболи новог времена и знак поседовања пасоша.

Разлози слабог путовања проистицали су из затворености граница, успореног курса либерализације пасоша, ниског стандарда становништва, идеолошких баријера, страха од иностранства и сумњи које свако прекорачење граница „на Исток“ или „на Запад“ собом носи. Искуство са спољним светом је, генерално, било скромно. Отуда и угасла потреба за штампањем књига какве су водичи за туристе. Ипак, било је и путника, који су с лакоћом бродили преко граница европских, афричких и азијских земаља. За њих су писани посебни „водичи“ кроз историју, политику, економију...

* * *

Ко је путник о коме говоримо? Његово име је Јосип Броз Тито. Он је професионални револуционар. Налази се на челу партије југословенских комуниста која 1945. броји 148.000, а већ 1948. преко 450.000 чланова. Партије која је у ратним годинама од једне мале и од Коминтерне готово распуштене секције израсла у дива, стала уз бок СКП(б), постала један од најзначајнијих фактора у европском комунистичком покрету, најдоследнији антиимперијалистички експонент према Западу, револуционарни центар за Балкан – моћан и способан да шири своје идеје, да их намеће. Истовремено Јосип Броз Тито је и државник који стоји на челу Владе која, према званичним подацима, ужива подршку 90% изборног тела, командује војском од готово 800.000 војника, држи и контролише све полуге власти. У питању је политичар овенчан славом победника у рату против фашизма, комуниста који се супротставио Стаљину, изну-

ђени „пријатељ“ Запада у чије се праве намере сумња, државник чија је држава у својеврсној изолацији и који после 1948. и сукоба са Информационим бироом покушава да пронађе алтернативу до-тадашњој спољнополитичкој оријентацији.

Трагање за политичком алтернативом и стечена вештина „маневрисања“ у светској политици подразумевали су путовања. На нека од њих Јосип Броз Тито је кретао с посебно припремљеним „водичима“. Ти „водичи“ били су прилагођени његовом „послу“ политичара и државника, конкретної мисији коју врши, знањима која су му неопходна у сусретима и разговорима са политичким партнерима, питањима на која мора имати ваљане одговоре, визијама, проценама, интересима, ставовима који одређују и дефинишу једну одређену политику.

Током година у којима је био на власти и обављао највише државне и партијске дужности Јосип Броз Тито је учинио 169 државничких посета, посетио преко 70 земаља, сусрео се са око 350 председника држава и влада. Брозова путовања у својству првог човека југословенске револуције почела су већ током последњих ратних година. Пут у Италију и сусрети са генералом Вилсоном и британским премијером Черчилем (6–14.8.1944) утрли су пут споразуму који је 16. јуна 1944. Јосип Броз Тито склопио на Вису са председником краљевске владе Иваном Шубашићем. Одлазак у Крајову и Москву (19.9–4.10.1944) резултирао је договорима који су омогућили заједнички наступ Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије у операцијама за коначно ослобођење Београда, Србије и Југославије. Путовања у СССР (5–17.4.1945; 24.5–10.6.1946) резултирала су потписивањем Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, који је представљао основу спољнополитичке оријентације ФНРЈ у првим послератним годинама и успостављању блиских међупартијских и међудржавних односа. Тих првих послератних година Јосип Броз Тито је „путовао“ и по Балкану. Новембра 1947. посетио је Бугарску и са Георги Димитровим верификовао нацрт Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи. Децембра 1947. Тито је путовао у Мађарску и Румунију. До избијања сукоба са Информационим бироом који је, на неко време, одложио Титова путовања, посетио је и земље „народне демократије“ Пољску и Чехословачку. Балканске земље је Јосип Броз Тито поново „обилазио“ тек средином 1954. Тада путује у Турску (12–18.4.1954) и Грчку (2–6.6.1954). Та путовања, заједно са онима која је, нешто касније, предузео у Индију и Бурму

(16.12.1954–5.2.1955), у основи су „спољнополитичког прелома“ који је за дуги низ година одредио спољнополитичку оријентацију Југославије.

* * *

После сукоба са Информационим бироом Југославији су требали „нови пријатељи“. Притисак СССР-а и социјалистичких земаља, који је током 1950–1951. године претио да прерасте у отворени оружани сукоб, учинио је да за југословенске комунисте сарадња са Западом и приступање програму војне помоћи који је он давао постане једина алтернатива. Додатни мотиви за сарадњу крили су се у крајње незавидној економској и социјалној ситуацији проузрокованој економском блокадом, неродним годинама, великим издвајањима за наоружање и модернизацију војске, општој немаштини. Мотиви Запада темељили су се на процени да је стратешка позиција Југославије „од директног значаја за одбрану северноатлантског региона“ и да је спремност те земље да брани себе „од виталног значаја...за безбедност САД“. Могућност продора у свет иза „гвоздене завесе“ и уверење (фебруар 1952) да би „удар“ на Југославију угрозио светски мир и изазвао сукоб у коме САД не би могле остати по страни, пресудно су утицали да Запад, и поред тога што није био спреман да промени мишљење о комунистичком режиму у Југославији, подржи Тита у храни, економској помоћи, наоружању. У могућем конфронтирању са „социјалистичким лагером“ рачунало се на 33 дивизије и око 400.000 војника које је имала Југославија. И док је Београд захтевао што ширу војну помоћ и гаранције Запада да ће, у случају агресије СССР-а притећи у помоћ, САД су инсистирале на што тешњем везивању Југославије за одбрамбену стратегију НАТО-а и њено укључивање у оперативне планове евроатлантске војне групације. Разговори вођени са генералом Томасом Хендијем (Трипартитно-југословенска конференција, новембар 1952) показали су, међутим, да Запад процењује да рат на Балкану може имати само локалне оквири и да отуда није спреман да интервенише у случају напада на Југославију. Везивање за балканске државе и регионална сарадња са Грчком и Турском значила је истовремено, од тог тренутка, за Јосипа Броза посредно укључивање у НАТО и задржавање довољне дистанце према том војном савезу.

Несумњиво да су мотиви сарадње били умногome различити. Ипак, било како било, у другој половини 1952. године у Београду

је јасно формулисан став да у случају напада СССР-а на неку „западну“ земљу Југославија не може остати „потпуно по страни“. Сврставање „уз Европу“ правдано је „моралном обавезом“ земље која се определила за мир, против сваког агресивног рата, мешања у унутрашње послове других земаља, изграђивање добросуседских односа, мирољубиву политичку, економску и културну сарадњу на бази равноправности и споразумевања. При том је посебно наглашавано да прихватање стране војне и економске помоћи, у случају Југославије, не значи пристајање на туђе политичке услове и ограничавање политичке и економске независности. Ипак, све до смрти Јосифа Висарјоновича Стаљина, некритичност према Западу и оштра осуда „совјетског хегемонизма“ показатељ су да југословенска политика еквидистанце према сучељеним странама у „хладном рату“ још није постојала.

Стаљинова смрт побудила је наду и изнедрила страх од помирења. Та два осећања изазвала су „драматичну напетост“ која је обузела југословенске комунисте 5. марта 1953. године. Али Стаљинова смрт није могла да измири две, по много чему супротне концепције о сарадњи комунистичких партија и социјалистичких земаља. У темељу сложених, динамичних и инцидентних односа стајало је питање да ли ће сарадња тећи у оквиру једног „лагера“, једног центра, једне идејно-политичке платформе или, пак, самосталног наступа суверених земаља и револуционарних снага у складу са властитим стратешким проценама и интересима. Флексибилнију спољну политику СССР-а у политичком речнику дефинисали су појмови „попуштање напетости“ и „мирољубива коегзистенција“, а у дипломатској пракси већа способност за иницијативу, преговарање, ширење међународних контаката. „Нови курс“ спољне политике, у суштини, није значио попуштање и спремност на једностране уступке, већ истрајавање на флексибилнијем приступу који је совјетску спољну политику чинио мање дефанзивном. „Критичка ревизија“ спољне политике није подразумевала да, у име „попуштања напетости“, буде допуштена дезинтеграција „лагера“ социјалистичких земаља већ је, напротив, рачунала с његовим даљим учвршћивањем. Реформски део совјетског руководства је био мишљења да очување „лагера“ и совјетска доминација у њему могу бити лакше остварени уколико питање поновног привлачења Југославије буде „позитивно решено“. Судари конзервативних стаљинистичких структура и либералнијег дела политичког вођства СССР најдиректније су

утицали да током 1953. и првих месеци 1954. није било званичних контаката са државним и партијским врхом Југославије.

Јосипа Броза Тита је, несумњиво, оптерећивала једнострана сарадња са Западом која је била пуна искушења, неповерења, сумњи, присмотре, преиспитивања. Западни савезници су га приморавали да у инвестиционој политици води рачуна о економској оправданости и ефикасности улагања а не о задовољењу војно-стратешких, социјалних и програмских циљева. Захтевали су реструктурирање југословенске привреде од војне и тешке индустрије на лаку, одустајање од концепта „самодоволне привреде“, преоријентацију на извозни и тржишни модел, производњу потрошних добара и хране. Тражили су уравнотежење платног биланса Југославије, одустајање од преамбициозног инвестиционог програма, напуштање колективизације и принудног откупа, смањивање увоза опреме, обавезност консултовања са владама САД и Велике Британије приликом сваког будућег задуживања и начина реализације кредита, постепено интегрисање у западно тржиште. Тито је био свестан да је спремност Запада да помогне Југославији условљена постојањем америчко-совјетског војног и идеолошког ривалства, доминацијом СССР-а у источној Европи, страхом од совјетског продора на Запад, потребом за „сужавање“ простора могућег совјетског утицаја, уверењем да је опстанак и напредовање Југославије симбол неуспеха који доживљава „совјетски империјализам“. Знао је да Југославија, захваљујући географском положају и војној снази, може да одигра значајну улогу у ојачавању југоисточног крила НАТО и реализације стратегије „периферне одбране“ али се, истовремено, плашио „тесног повезивања“ и активног учешћа у оперативним плановима и одбрамбеним припремама Запада. Процене стратешких стручњака да је Југославија „мртва зона“ од стратешког значаја за Запад, коју треба „покрыти“ снагама НАТО-а, чиниле су га неспокојним али и омогућавале да „извлачи“ конкретну политичку, економску и војну помоћ. Бринуо га је недвосмислен политички став да је решење тршћанске кризе „политичко и морално питање Запада“, проблем који најдиректније задире у сферу одбрамбене моћи Запада а одсуство политичке воље да „националним територијама плаћа партнерство западних сила“ нагонило га је да грчевито трага за „другим излазом“. Економска и војна помоћ коју је примао, и поред тога што није била условљена „одређеним политичким концесијама“, подразумевала је либерализацију економије, промену

концепта друштвеног развоја, преоријентацију индустрије, постепено приближавање и укључивање у западни војни савез, нужну демократизацију друштва, смањивање политичке улоге СКЈ, неминовно напуштање основних начела социјализма.

Алтернатива се, током 1952–1954. године назирала у регионалној сарадњи (регионалном повезивању) са Грчком и Турском (од 1951/1952. чланицама НАТО пакта). То је, у виђењима југословенског државно-партијског врха, значило приближити се Западу, задржати свој политички систем, остати веран ономе што су југословенски комунисти називали „изворни комунизам“. Преломницу у тим односима свакако су представљали неуспели преговори југословенског војног врха са генералом Томасом Хандијем (16–20.11.1952) и сазнање да Запад није спреман да у случају совјетске интервенције безрезервно и пуним капацитетом брани Југославију уколико не приступи НАТО пакту. Зато су, уместо директних веза са Западом, партнери, након тога, потражени на Балкану. Нови вид сарадње са Западом исказали су интензивирани политички и војни преговори са Грчком и Турском. Објективна опасност и страх од совјетске војне интервенције присилио је југословенски партијски врх на регионалну сарадњу са земљама супротних и супротстављених политичких система. Уговор о пријатељству и сарадњи Југославије, Грчке и Турске потписан је 28. фебруара 1953. Како током 1953. и првих месеци 1954. Москва није исказивала вољу за помирењем и променом политике према Југославији, Тито је начинио још један корак више у повезивању балканских савезника. Покушај да буде избегнут формални уговорни однос са НАТО пактом али, истовремено, успостављени чвршћи политички и војни односи са њеним балканским чланицама, покренули су Јосипа Броза Тита ка Истанбулу и Атини. Припремајући се за та важна политичка путовања Јосип Броз Тито је на располагању имао својеврсне „водиче“ кроз историју, политику и економију балканских држава.

* * *

О каквим је „водичима“ реч?

У питању је „скуп“ поверљивих информација, проверених података, опсервација и процена, идеја, анализа, политичких ставова, закључака прибраних са циљем што успешније реализације

политичког путовања које се предузима. Садржаји тих „водича“ су отуда, природно, специфични. Они не задовољавају радозналост путника намерника о средини у коју путује. „Селекција“ података које доносе учињена је са циљем стицања поуздане политичке „слике другог“, посматраног путем:

- разумевања историјског (посебно на садржајима XIX и XX века);

- познавања општег (географски, геостратешки и геополитички положај, површина, насељеност, друштвене структуре, институције, политички систем...);

- сагледавања економског;

- препознавања политичког (у равни унутрашњих односа и спољне политике);

- дефинисања оптималног државног интереса (политичког, војног, економског, културног...) који одређује политички курс који треба реализовати.

Другим речима, у питању је сложена и рационална политичка „слика другог“ али и себе самог, пре свега својих виталних спољнополитичких интереса, економских циљева, друштвених потенцијала и могућности.

Намера с којом наведени „водичи“ настају крајње је прагматична и недвосмислено политичка. Презентовани подаци су селектовани и ранжирани по важности коју намеће политичка потреба. Датуми и личности које се спомињу сведоче о преломним догађајима, а они опет, поређани у низу, указују на процесе који им одређују смисао. Учени процеси имају све три темпоралне димензије – прошлост, садашњост и будућност. Тако тренутак у коме започиње путовање, постављајући питања прошлости, трага за одговори-ма на проблеме које пред политичара поставља будућност.

Информације које „саопштавају“ наведени „водичи“ различите су по типу, садржају, пореклу. Податке прибирају различити државни ресори и службе, партијски форуми, научни институти а коначно их уобличава у целину за себе Министарство иностраних послова. Као извори сазнања користе се званични извори информација – вести телеграфских агенција, статистике, буџети прихода и расхода, биланси, политички говори, правна акта, међународни уговори, штампа (посебно она која негује аналитичко новинарство). Информације се сабирају и дипломатским каналима. Важно место у формирању поуздане слике о земљи у коју се путују има

наука (научна литература, периодика, циљна истраживања и резултати до којих се путем њих дошло). Посебну тежину имају поверљиви извори до којих су дошле „специјализоване“ службе и војне структуре. Понекад се користе и подаци којима располаже црква. Сабрани на једном месту и аналитички „обрађени“, наведени извори доносе прецизну хронологију догађаја из које се може сагледати редослед политичких потеза, идентификовати покретачи иницијатива, видети исходи сусрета и разговора, уочити преломнице у међудржавним односима, препознати ставови актера у догађајима, изнуђени компромиси, примарни интереси, узроци и последице донетих одлука, условљеност политичких потеза, идеолошка убеђења, воља и увек себични интереси, политички фронтови и њихови актери.

Увид у „водиче“ који су прављени за Јосипа Броза Тита фасцинира „распоном и бројем тема“ које су сматране важним, незаобилазним, потребним за успешно вођење државне политике. Уз оне круцијалне и суштинске, „водичи“ су проговарали и о темама које, на први поглед, изгледају маргиналне, али које на основу свакодневице живота „малог човека“ сведоче о предностима и манама политике, природи политичког система, начину привређивања, „курсу“ за који се треба залагати, учињеним грешкама и могућностима да оне буду избегнуте, будућности и начинима како је досегнути. Није у питању само добра информисаност о земљи у коју се путује већ суштински „елементи за грађење политике“ са којима је Јосип Броз Тито кретао на своја путовања.

* * *

С каквом „сликом“ Турске и Грчке Тито, априла 1954. и јуна 1954, креће на своја путовања?

Јосип Броз политичке и војне савезнике тражи међу земљама које су у много чему биле различите. Турска је готово три пута била већа (има површину од 767.000 км² од чега 24.000 км² на Балкану) а Грчка два пута мања (има површину од 132.655 км² од чега 25.680 км² на острвима) од Југославије. Тито је рачунао на њихових готово 30 милиона становника. Од стратешке важности је био и податак да је Турска, која је имала скоро три пута више житеља (Турска око 22 милиона а Грчка 7,8), имала два пута мању насеље-

ност (у Турској живи 29 становника на 1км² а у Грчкој 57). Обе државе је карактерисала хомогена национална и верска структура становништва. У Турској је, према подацима који су били доступни Титу, живело 80% Турака и 95% муслимана, док је у Грчкој било преко 90% Грка и 95% православних хришћана. Доминантно аграрне земље Турска (преко 80% становништва живи на селу и од пољопривреде) и Грчка су свој напредак темељиле на различитим економским концептима и стратегијама развоја. Ипак, у оба случаја, ситни посед који је доминирао у пољопривреди, није био у стању да произведе вишак вредности, омогући модернизацију друштва, ангажује вишак радне снаге у продуктивном раду, исхрани велику породицу. Будућност је укидао и низак степен просвећености. Тако је у Турској било преко 75% неписменог становништва, 2/3 села без школе и учитеља, висок проценат социјалних болести (болести лоше исхране и начина становања), висок наталитет и око 50% смртности новорођенчади, недостатак лекара (од 5.000 лекара 3.000 је живело у Истамбулу и Анкари). По показатељима о друштвеној структури становништва, Југославија није била у подређеном положају у односу на своје балканске суседе.

О различитости савезника које је Јосип Броз Тито посећивао 1954. године говоре и политички системи успостављени у тим државама – уставна монархија у Грчкој и секуларна република у Турској. „Водичи“ су отуда доносили подробне анализе уставних аката са прецизно утврђеним правима и обавезама монарха или председника, народних скупштина, судова. Разлике и спремност да оне буду превазиђене упечатљиво су сведочиле о јачини мотива и страху као основном генератору процеса приближавања.

Значајан простор припадао је у „водичима“ темама историје, сатканим од међусобних конфликта и сукоба. Ратови, буне, устанци и њихово праћење у општем контексту европске историје XIX и XX века говорили су да судбину балканског простора у континуитету одређују велике силе у складу са својим, увек себичним, интересима. Од националних устанака с почетка XIX века, преко Кримског рата (1853–1856) и Велике источне кризе (1875–1878), до решавања „источног питања“ у ратовима с почетка XX века и светских ратова који су обележили епоху XX века, презентована је модерна историја Балкана као историја перманентних сукоба балканских народа и балканских држава. „Балканско питање“ је представљено као „скуп искључивости“ која онемогућава балкан-

ске народе и балканске државе да саме уреде своје односе. Проме-на таквог начина политичког понашања наметала се као једини из-лаз из круга несрећа које Балкану укидају будућност. Од личности историје предност је давана онима које су оставиле упечатљив траг у политици. Посебно је указано на балканску политику сарадње Елефтероса Венизелоса и настојања Кемала Ататурка да ограничи уплитања великих сила, изведе реформе и води самосталну поли-тику. Несумњиво да је постојало убеђење да је сећање на ту и та-кву политику још увек „живо“ у Атини и Истамбулу, да га, у буду-ћим разговорима, поново треба афирмисати и на темељима такве балканске традиције градити будућност. Уочљиво је инсистирање „писаца“ и приређивача „водича“ на провереној фактографији, ег-зактном историјском исказу, уздржаности од коментара. Оштро је критикована, као погрешна и промашена, опортунистичка и бес-циљна, нереална и губитничка политика КП Грчке. Историјско је на страницама „водича“ у функцији политичког. Суштински, раз-умевање прошлости је упозоравало на перманентне неспоразуме балканских народа током XIX и XX века, говорило о великим сила-ма као генератору трагедија које су обележиле историју Балкана, указивало на примере сарадње балканских држава у прошлости и политичке резултате које је она донела, оправдавало властити по-литички курс, афирмисало политику пријатељства и чвршћег реги-оналног повезивања као једине алтернативе која Балкану обезбеђу-је будућност, објашњавало и, суштински, оправдавало политичке потезе које је Јосип Броз Тито повлачио „маневришући“ између великих сила Истока и Запада.

С посебном пажњом „водичи“ су сведочили о економским приликама земаља у које је Јосип Броз путовао. Анализирани су проблеми економске обнове аграрног друштва, интервенциони-зам државе у сфери привреде, структура производње, задуженост, буџети и платни биланси, инфлација, стратегије развоја и све оста-ло што је, посредно, сведочило о могућности земље да води само-сталну политику. Подробно су били праћени услови и висина аме-ричке цивилне (1,4 милијарде долара) и војне (милијарда долара) помоћи Грчкој. Без идеолошких предрасуда мерен је учинак стране помоћи – њене предности и мане. Уочавано је да је опипљив резул-тат те помоћи, када је Грчка у питању, добро опремљена војска од око 200.000 војника, изграђене јавне установе, обновљена мрежа школских зграда, подизање приватног стамбеног фонда, изградња

нових пруга (649 км), асфалтних путева (2.710 км), аеродрома (7), телекомуникација (око 500 км), подизање индустрије до нивоа који је премашивао индустријску производњу из 1938. за 25% и приносе у пољопривреди за 19%. С подједнаком пажњом праћен је и економски развој Турске. Уочавано је да је „Маршаловим планом“ подржана пољопривреда, али је сасвим запостављен развој индустрије. Скретана је пажња на чињеницу да је та земља, у периоду 1948/49–1952/53, добила 420 милиона долара економске помоћи, 900 милиона долара војне помоћи и 300 милиона долара кредита. Из тих података закључивано је да је привреда Турске зависна од САД и да свако укидање америчке помоћи нужно провоцира тешке економске поремећаје. Ту зависност је додатно појачавала чињеница да је, почев од 1950, Турска морала да напусти етатистички модел „националне привреде“ (самодовољне привреде) и определи се за тржишни модел привређивања по америчком моделу, што је додатно повећало турску економску зависност. Увид у „искуство“ које су Турска и Грчка имале са Западом и његовом војном и економском помоћи као да је служио југословенском партијском врху „да завири у будућност“ и још једном поверује у „исправност“ сопствене политике измицања из смртоносног загрљаја великих сила и њиховом политичком диктату.

У функцији вођења политике биле су и анализе услова живота и стандарда становништва. Путујући у Турску Јосип Броз је располагао подацима да се у тој земљи незапосленост повећава. Анализа процеса модернизације пољопривреде, изазваног механизацијом производње, наметала је потребу да се, годишње, у друге производне секторе „пребаци“ око 180.000 људи. Уз око 2,5 милиона сељака без земље и чињеницу да је отварање једног радног места коштало државу око 2.500 долара, то је чинило огромно оптерећење за неразвијену привреду која није била у стању да апсорбује вишак радне снаге са села. Национални доходак у Турској повећан је у годинама 1948–1952 за 31% и износио је 141 долар. У националном дохотку пољопривреда је учествовала са 58%, индустрија са 13%, трговина 9%, услужне делатности 9%, саобраћај 5%. Иако екстензивна и везана за мали посед који једва обезбеђује егзистенцију својим власницима, пољопривреда је учествовала у укупном извозу са око 80%. Више од 20% сеоског становништва живело је мимо привредних токова и није се на тржишту појављивало ни као купац ни као продавац. Од земље која се потенцијално могла обра-

ђивати (око 35% укупне површине) око 19% је било под разним културама, 35% под угаром, док се остало (око 46%) није обрађивало. Модернизација производње, коју је у годинама 1948–1953. симболизовало вишеструко увећање броја трактора (са 6.281 на 34.148), увођење гвозденог плуга као симбола модерне пољопривреде (увезено 33.941 тракторски плуг), примена пољопривредних машина у производњи (26.085 косачица, 4.578 вршалица), најдиректније је утицало на удвостручење пољопривредних прихода. У укупном билансу пољопривредне производње пшеница је увећана за 100%, кукуруз за 70%, маслиново уље 25%, памук 100%, кромпир 310%, јужно воће 400%. Анализа трговинских токова показивала је да је у укупном извозу дуван учествовао са 40%, суво грожђе 20%, маслине 3%, алкохолна пића 3,5% и друго. На листама увоза предњачиле су машине и метали са 17,1%, пшеница 14%, угаљ нафта и бензин 13%, текстилни производи 11% ...Економски дефицит чинио је 1/8 свих прихода. Издаци за одбрану учествовали су у државном буџету са 36%. Целокупна анализа нудила је слику аграрног друштва које мукотрпно побеђује глад, у коме нема развијене индустрије, где је сваки напредак нераздвојно повезан са страним донацијама и кредитима што је неминовно утицало на политичке ставове и нескривену многострану зависност од држава кредитора.

Увид у животни стандард становништва Грчке такође је нудио прегршт информација на основу којих је креирана политика Југославије према тој земљи. Полазећи на пут Јосип Броз Тито је био обавештен да инфлација најдиректније угрожава животни стандард становништва. Плате и наднице биле су мање него 1938. што је, посредно, говорило о погубним последицама Другог светског рата и грађанског рата. Општа потрошња такође је била испод предратног нивоа. Годишња потрошња меса била је за 30% мања него 1938. године (некада је износила 20 кг годишње по становнику а 1951. између 13 и 14 кг). Стамбени простор умањен је за 25%, док је изградња задовољавала само 1/2 потреба становништва приспелог у градове. Анализе које су биле на располагању Титу показивале су да у Атини 62% станова нема кухињу а чак 98% купатило, да 82% станова има само по једну собу, да у 18% станова више од 5 особа живи у једној просторији. Стагнација животних услова била је, уз остало, узрокована и ниским надницама. Тако се плата индустријског радника кретала од 20 до 30 долара месечно, док су категорије становништва које су представљале темељ режима биле нешто

боље плаћене (државни чиновници око 40 долара, начелници 150, поручници 33, мајори 103). У условима када су само током 1953. године цене скочиле за око 40% а животни трошкови за 30%, наведена примања су говорила о великој економској несигурности и, посредно, политичкој нестабилности која је испуњавала свакодневицу живота у Грчкој. Све је то рационализовало „политичка очекивања“, указивало на могуће облике сарадње, сугестивно говорило о предностима и „бољем животу“ у социјализму.

Са подједнаком прецизношћу и аналитичношћу „водичи“ говоре о унутрашњој политици Грчке и Турске. Као основне карактеристике унутрашњег развоја они скрећу пажњу на велики број промена влада, одсуство континуитета, нестабилност, економску и политичку зависност од Запада који се за све пита. Уочено је да интензивност друштвених кретања подстиче неочекиване политичке комбинације и прегруписавања. Целокупну политичку ситуацију подједнако у Турској као и у Грчкој, према сабраним подацима, оптерећују социјални проблеми. За политичке партије је процењивано да су без јаче друштвене укореењености. Скретана је пажња на улогу војске у друштву. У нестабилним политичким приликама она се, као „заштитник нације“, појављивала у изразитој политичкој улози. О томе је, посредно, сведочио и присуство пензионисаних официра у политици. Од њих су многи, суштински, били средишта око којих су се окупљале политичке партије и коалиције. У Грчкој је посебан утицај а самим тим и друштвену улогу играла монархија.

Рационалан поглед, ослобођен илузија и емоција, обележје је и оних делова „водича“ намењених Јосипу Брозу Титу који говоре о спољној политици. Стратешки положај Турске и Грчке и чињеница да се оне налазе на „британском империјалном путу“ говорио је Титу о спремности Запада да перманентно учвршћује своје позиције у тим земљама. Увид у економске потенцијале сведочио је о животној упућености тих земаља на Запад али и потреби моћних европских држава и САД да зарад обезбеђења властитих интереса у Средоземљу економски подрже и политички подупру постојеће режиме. У Београду је процењивано да без економске помоћи Запада не би била могућа политичка обнова, економски напредак, модернизација и социјални мир који у њима влада. Уочавано је, такође, да су услови „зависности“ формирали код тамошњих политичких елита свест да се увек треба ослањати на једну велику

силу (отуда спремност да се прихвате америчке војне базе у Грчкој 1953. године). Политичке анализе су говориле у прилог тезе да обе земље настоје да воде „политику равнотеже“ и анулирају спорове које имају са суседима. Свест да су и Грчка и Турска у питањима одбране упућене на балканску регионалну сарадњу пружала је шансу и Југославији да се наметне као „природни савезник“. Суштински, пут у Анкару и Атину, иако инициран потребом ефикасне одбране земље, није значао „упадање у замку“ западних структура моћи, већ рационалан политички потез заснован на темељним проценама међународне ситуације и усклађен с циљевима и визијама сопствене политике.

С посебном пажњом посматрани су односи које су Грчка и Турска имале са САД. Посебно је скретана пажња на тројаку улогу Грчке у америчкој политици у Европи – као заштитника америчких интереса на Блиском истоку, једног од упоришта одбране Медитерана, центра за ширење утицаја на државе Балкана. Тим разлозима објашњавана су америчка улагања у привредну структуру и војне инсталације. Сматрано је да Грчка добија „значај базе“ на јужном блоку совјетског блока, у Средоземљу и према Блиском истоку. Упоредо са тим анализа кредита уложених мимо државних субвенција указивала је да Грчка, услед нерентабилне производње и мањка сировина, није погодна за инвестиције. У „водичима“ намењеним Титу недвосмислено је истицано да америчка амбасада, војна и економска мисија у Атини најдиректније руководе грчком политиком и грчком привредом (групе америчких стручњака присутне су у свим државним ресорима). Доминантно америчко присуство регистровано је у државном апарату, војсци, свим политичким партијама, медијима. Анализом доступних чињеница потврђено је да су све активности грчке владе биле усклађене са плановима САД у Европи, Балкану, Средоземљу, Блиском истоку. Скренута је пажња на сервилност грчких власти и труд да буду „што неопходнији“ у спровођењу политике САД. Отуда је процењивано да је, почев од 1954, у одбрамбено-политичким плановима САД Грчкој намењена „шира улога“ што је, како се веровало у Београду, имало директне везе са покушајима увлачења Југославије у НАТО. Зато су „водици“ намењени Титу политику Грчке оцењивали као неискрену и саветовали опрезност према сваком ставу и предлогу који стиже из Атине.

Слични разлози одређивали су и политику САД према Турској. У Београду је процењивано да стварање дефанзивно-офанзив-

не позиције према СССР-у на источном Медитерану и Блиском истоку, консолидовање америчког лидерства у тој области света, ривалитет САД и Велике Британије на стратешки изузетно важној позицији хладног рата, спречавање СССР-а да врши пенетрацију преко линија политичког разграничења успостављеног на Јалти и у Постдаму, представљају неке од разлога који су доминантно одређивали амерички интерес за Турску. Тиме је објашњавана чињеница да је Турска, почев од 1947 (Труманова доктрина), а посебно после укључивања у НАТО 1951/52. године, у погледу војне доктрине оријентисана на САД. Шансу за вођење самосталне балканске политике Јосип Броз је препознавао у настојањима Турске да, руководећи се властитим националним интересима, очува своју самосталност. „Водичи“ који су били сачињени за Титове потребе недвосмислено су говорили да уз уску сарадњу са САД постоји и настојање власти у Анкари да се уз мање концесије и уступке добије што већа економска и војна помоћ (посебно дугорочни зајмови који омогућавају економски просперитет). Упркос америчким притисцима да саветима, ангажовањем „америчких стручњака, контролом над финансијама и армијом, обликовањем јавног мишљења, придобијањем делова елита, уочљива је и брига о заштити аутентичних турских националних интереса. У покушајима решавања спорних питања и нормализације односа са СССР, у контроли „рада америчких стручњака“ путем поузданих домаћих кадрова и тежњи за смањењем америчког утицаја, Београд је видео јасно настојање да спољна политика Турске буде вођена у складу с властитим националним интересима. То је сматрано шансом за интензивнију балканску регионалну сарадњу.

У „водичима“, намењеним Јосипу Брозу темељно су анализирани послератни односи Југославије са Турском и Грчком. Од полазних „неспоразума“, који су политички „сужавали“ све видове контаката „на најнужнију меру“ и утицали да односи буду испод граница „уобичајене коректности“, пређен је дуг пут до политичке сарадње и војног савезништва. Промене у турској спољној политици према Југославији посебно су дошле до изражаја у 1952. години. У Београду је процењивано да је она иницирана интересима „турске националне одбране“ и захтевима Запада да у складу с његовим политичко-стратешким концепцијама, југословенско-турско зближење буде етапа на путу прикључења Југославије Атлантском пакту. Грађански рат у Грчкој и посредно укључивање Југославије

у њега, свели су односе две земље на најмању могућу меру у првим послератним годинама. Успостављању ближих односа две земље су приступиле почев од 1950. У зближавању Југославије и Грчке Запад је видео значајан корак на путу „консолидације балканског подручја и препреку за евентуалну совјетску интервенцију“. Питање војне сарадње три балканске земље први пут је постављено почетком 1952. Насупрот настојањима Анкаре и Атине за организовањем заједничке одбране, која би допринела општој безбедности и натерала НАТО да брине о одбрани целог подручја Балкана, Београд је у почетку предност давао проширивању привредних односа, културе, друштвених веза, па тек онда војних контаката. У „водичима“ су прецизно регистровани сви политички контакти (Декларација трију влада од 24. јуна 1953; Конференција трију министара у Атини 7–11.7.1953; Уговор о формирању Сталног секретаријата Анкарског уговора од 7.11.1953), посете делегација привредника, културних радника, војних стручњака (четири војна саветовања). Уочавано је да политика савезника, поред свега позитивног, није била увек искрена и у складу с реалним потребама. Овисност о помоћ коју су добијале од Запада утицала је да се и политика коју воде најдиректније протежира, често и на уштрб аутентичних националних интереса САД. То сазнање сугерисало је перманентни опрез и темељно промишљање сваке политичке понуде која је стизала из Анкаре а посебно из Атине (притисци да Југославија приступи НАТО-у; покушаји да се измени карактер Анкарског уговора; оријентација савезника на планове САД). Посебно је скретана пажња на повећање утицаја Грчке у региону као директну последицу њеног учешћа у оквирима Анкарског уговора. Презентовани су преговори из јануара 1953, анализиране одредбе Анкарског споразума (28. фебруар 1953), темељно претресени модалитети војне сарадње и остварени контакти на том пољу, скренута пажња на обавезе које Турска има у оквирима Северног средњоисточног пакта (НОРЕМЕДО), сагледани учињени предлози и иницијативе који воде закључењу Балканског савеза. „Водичи“ су понудили и прегршт информација о сарадњи у области културе, пропаганде, друштвених веза, сфери економије. „Водичи“ су говорили о развоју трговинских односа, структури трговинске размене, проблемима економске сарадње. Једна од тема било је и питање исељавања турске националне мањине из Југославије (по неким проценама радило се о потенцијалном исељавању око 30.000 Турака од 98.000 колико их је

било у Југославији), као и проблем обештећења национализоване имовине турских држављана. Од нерешених питању у односима са Грчком посебну тежину је имало питање македонске мањине у Јегејској Македонији, проблем избеглица (око 23.000 људи којима је 1949. забрањен повратак у отаџбину), нерешени статус Хиландара и потреба да он задржи национални карактер, обнова Југословенске слободне зоне у Солуну, имовинска питања. Но и поред постојећих тешкоћа, које је у преговорима требало превазићи, у пролеће 1954. је изгледало да сарадња балканских држава Грчке, Турске и Југославије има будућност. Анализа је упућивала на закључак да уз несумњиву потребу за политичком сарадњом постоје и конкретни економски интереси и културне потребе.

* * *

Темељна истраживања посета које је Јосип Броз Тито маја и јуна 1954. учинио Анкари и Атини, свакако ће показати у којој је мери прибрано и презентовано у „водичима“ нашло одраза у политичким разговорима вођеним тим приликама. Увид у те својеврсне „бедекере“ прављене за једну особу, међутим, већ речито говори о озбиљности једне државе, једне политике и једног политичара. Утемељени и богати, саткани од проверених података, разноликих информација и политичких ставова, аналитични и инструктивни „водичи“ кроз политику, историју и економију инструктиван су путоказ за разумевање позиција „малих“ међу „великима“ у преломним годинама Хладног рата.

Zusammenfassung

Ljubodrag Dimić

**Ein Reiseführer für eine Person:
ein Beitrag zur Geschichte der Diplomatie
des sozialistischen Jugoslawiens**

In den Reiseführern, die für Josip Broz in der Nachkriegszeit verfasst wurden, wurden Beziehungen zwischen Jugoslawien einerseits und der Türkei und Griechenland andererseits gründlich analysiert. Von anfänglichen „Missverständnissen“, die alle Kontakte politisch auf ein Mindestmaß „beschränkten“, weshalb diese Beziehungen unter der Schwelle des üblich Korrekten gehalten wurden, bis zur politischen Zusammenarbeit und militärischen Allianz musste man einen langen Weg gehen.

In diesen Reiseführern wurden alle politischen Kontakte präzise aufgezählt (Deklaration dreier Regierungen vom 24. Juni 1953, Konferenz dreier Minister in Athen vom 7. bis zum 11. Juli 1953, Vertrag zur Bildung des ständigen Sekretariats des Vertrags in Athen vom 7. November 1953), ebenso wie Besuche wirtschaftlicher, kultureller, militärischer Delegationen (z.B. vier Militärtagungen). Es kam zum Vorschein, dass die Politik der Verbündeten trotz aller positiven Aspekte nicht immer ehrlich und bestehenden Bedürfnissen entsprechend formuliert wurde.

Reiseführer boten auch vielfältige Informationen hinsichtlich der Zusammenarbeit im Bereich Kultur, Gesellschafts- und Wirtschaftsbeziehungen an und thematisierten unterschiedliche Fragen, etwa Entwicklung der Handelsbeziehungen, Struktur von Handelsaustausch, Probleme der wirtschaftlichen Zusammenarbeit. Eines der Themen war auch das Phänomen der Auswanderung der türkischen Nationalminderheit aus Jugoslawien (nach manchen Einschätzungen handelte es sich um 38.000 potentielle Auswanderer, von insgesamt 98.000 in Jugoslawien ansässigen Türken) und das Problem der Entschädigung für enteignete Besitztümer der türkischen Bürger. Auf zwischenstaatlichen Beziehungen mit Griechenland lasteten unter allen ungelösten Fragen in erster Linie die Lage der makedonischen Minderheit im Ägäischen Makedonien, das Problem der Flüchtlinge (es handelte sich um etwa 23.000 Menschen, denen 1949 die Rückkehr in die Heimat verweigert wurde), der ungelöste Status vom Chilandar, dessen Nationalcharakter noch zu erkämpfen war, die Wiederaufrichtung der freien jugoslawischen Zone in Thessaloniki, Vermögensfragen. Diesen Schwierigkeiten zum Trotz, die es in Verhandlungen zu überwinden galt, schien im Frühling 1954, dass die Zusammenarbeit dreier Balkanstaaten (Jugoslawien, Griechenland, die Türkei) zukunftsfruchtbar ist. Analysen ließen den Schluss zu, dass es neben

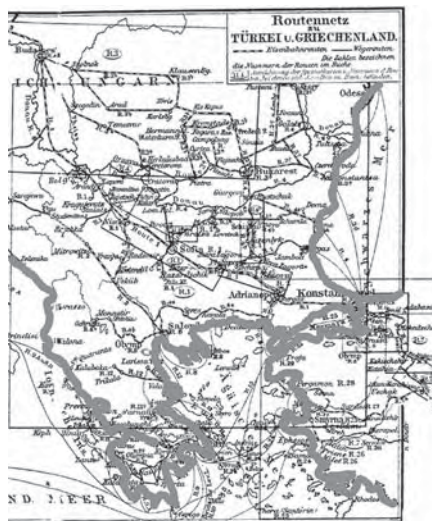
unbestreitbarem Bedarf an politischer Zusammenarbeit auch weitere konkrete Wirtschaftsinteressen und Kulturbedürfnisse gäbe.

Gründliche Untersuchungen der Besuche, die Josip Broz Tito im Mai und Juni 1954 in Ankara und Athen abstattete, würden sicherlich zeigen, inwieweit sich Informationen aus den Reiseführern in politischen Gesprächen widerspiegeln, die bei solchen Gelegenheiten geführt wurden. Auch eine flüchtige Einsichtnahme in diese für eine Person verfassten Reiseführer zeugt aber von der Ernsthaftigkeit eines Staates, einer Politik und eines Politikers. Gut begründet, reich gestaltet, auf überprüften Daten, vielfältigen Informationen und politischen Einstellungen beruhend, analytisch und instruktiv, stellen diese Reiseführer im Bereich Politik, Geschichte und Wirtschaft einen zuverlässigen Wegweiser zur Aufklärung der Stellung von „kleinen“ und „großen“ in den entscheidenden Jahren des kalten Kriegs dar.

Огњен БАКИЋ
Факултет за услужни бизнис
Нови Сад

ВОДИЧИ ЗА ПУТНИКЕ У МЕНАЏМЕНТУ ПРОМОЦИОНОГ МИКСА БАЛКАНА КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

1. Профилисање Балкана као туристичке дестинације

У данашњим условима доминирања „услугне економије“ у чијим оквирима туризам заузима најзначајније место по бројним економским, али и ширим друштвеним конотацијама, у ситуацији веома изоштрене конкурентске борбе, запоседнутости тржишта познатим производима, тј. услугама, велики изазов представља креирање и профилисање производа који би требало да буде новина на тржишту. Ово важи и за подручје *туристичке индустрије*, посебно ако се имају у виду туристички производи за одређена географско-туристичка подручја која су непозната или су релативно мање позната на тржишту. Управо такво једно подручје је Балкан који, као дестинацијски туристички производ није, до сада, ни формиран, а ни промовисан као „заједнички“, тј. интегрисани туристички производ земаља које га сачињавају. Туристичку дестинацију треба разумети као „мање или више заокружену географску целину која располаже атрактивним,

¹ Огњен Бакић, *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Економски факултет, Београд, 2002.

комуникативним и рецептивним факторима, тј. свим оним природним, друштвеним, антропогеним, културно-историјским, саобраћајним, претпоставкама за смештај, исхрану, одмор, рекреацију и забаву туриста (тј. изграђена туристичка понуда)¹.

Не спорећи постигнуте резултате балканских земаља у досадашњем туристичком развоју, посебно имајући у виду једну ширу листу економских показатеља као што су нпр. туристички промет, остварена туристичка потрошња, изграђеност капацитета за смештај и исхрану туриста и других неопходних капацитета инфра и супра структуре, мишљења смо да ово веома атрактивно подручје Европе, интегрисањем бројних активности у туристичком развоју може да постигне много више. Посебно ако се имају у виду и изражене *компаративне* предности у домену *атрактивности* овог подручја, а надасве природног окружења, а онда и веома богатог и уникатног културно-историјског наслеђа, посебно бројних високовредних антропогених фактора као што су нпр. мелос, ношње, фолклор, гастрономија и други фактори. Све заједно даје довољно елементата за могући бржи туристички развој нарочито *селективних видова туризма* базираних на поменутиим предностима, које упориште имају у *уникатности* и *реткости* поменутих фактора.

Профилисање Балкана као туристичке дестинације неће бити успешно уколико се не примене савремени приступи тржишном пословању, посебно они из домена *менаџмента*, тј. *планирања, организовања и контроле различитих активности*. У тим оквирима *маркетинг* као друштвено-економски процес, филозофија и концепција пословања имају веома важну улогу. Отуда, по нашем мишљењу, примена *концептуалног модела за маркетинг менаџмент туристичке дестинације* може бити релевантан. Овај модел обухвата већи број елемената:²

а) анализу екстерног окружења, б) анализу интерних ресурса, в) дефинисање мисије, циљева и смерница, г) формулисање глобалних маркетинг стратегија, д) развој стратегија за инструменте туристичке политике (тј. туристички производ, цене, канале продаје и промоцију), ђ) формулисање одговарајуће организованости (НТО и НТА) и развој информационих система, е) контролу и ревизију свих активности.

² Огњен Бакић, исто.

2. Садржај концептуалног модела за маркетинг менаџмент Балкана као туристичке дестинације

Ситуациона анализа као први корак у менаџменту Балкана као туристичке дестинације подразумева анализу *макроокружења, тржишта, конкуренције и интерног окружења*. Нормално је поћи од познавања основних промена, трендова и тенденција у економском, социо-културном, технолошком, политичком, демографском и другом окружењу.³ Морају се уважавати чињенице и сазнања о нпр. фонду слободног времена којим располаже потенцијална туристичка тражња, променама у нивоу дискреционог дохотка, расту примене информационе технологије, променама у структури породице, повећању образовног нивоа становништва, променама у навикама и преференцијама у туристичким путовањима у смислу већег броја путовања током године, као и потреби максималног задовољавања издиференцираних захтева туристичке тражње, тј. захтевима туристичке тражње за учествовање у специјалним врстама туризма и сл.

Ти подаци морају бити допуњени сазнањима о променама на тржишту, тј. о промени његове величине и снаге, потенцијалној и реалној тражњи, економској снази појединих сегмената тражње, а такође и подацима о конкуренцији, тј. ко су ти конкуренти, каква је њихова позиција на тржишту, у којој фази животног циклуса се они налазе и сл. Ове информације дају једну ширу листу *шанси и претњи*, где је прве потребно максимално искористити, а друге избећи. Следи анализа *интерних ресурса* која би требало да покаже *интерне слабе и јаке тачке* у свим елементима релевантним за туристички бизнис (стање туристичког производа тј. *атрактивност, приступачност и услове за боравак, као и стање осталих елемената маркетинг микса* односно цена, промоције и канала продаје). У *кореспонденцију* се доводе *интерне предности са екстерним шансама*.⁴

Дефинисање мисије, циљева и смерница је наредни корак у менаџменту. Треба јасно дефинисати сврху или улогу Балкана као туристичке дестинације. Свакако да *мисија* мора да одрази

³ Alastair M. Morrison, *Hospitality and Travel Marketing*, Delmar /Thomson Learning, USA, 2002.

⁴ David Weaver, Laura Lawton, *Tourism Management*, John Wiley and Sons, Australia, 2002.

жељу да ова дестинација постане позната на међународном туристичком тржишту. Она може различито да се дефинише, али је битан *консензус* земаља које чине ово подручје. Иза тога следи *формулисање циљева*, који су најчешће изражени у квантитативном облику (везано за туристички промет и туристичку потрошњу), а затим следе *смернице* којима се ти циљеви постижу. Ако је нагласак у мисији на међународном тржишту, нагласак у *циљевима* морао би да буде у кореспонденцији с пажљивом, тј. „*одрживом*“ *експлоатацијом туристичких ресурса*. У *смерницама* могу да доминирају како квантитативни, тако и квалитативни елементи развоја.

Формулисање глобалних маркетинг стратегија следи после дефинисања мисија и циљева. Основно је разумети чињеницу да, генерално, постоје три глобалне *стратегије*,⁵ и то тзв. *стратегија недиференцираног маркетинга*, *стратегија диференцираног маркетинга* и *стратегија фокуса*. *Стратегија фронталног наступа* Балкана као туристичке дестинације на међународно туристичко тржиште, без уважавања бројних специфичности тог тржишта по читавом низу обележја, не би се могла прихватити као пробитачна стратегија. Ово произилази из једноставне чињенице постојања бројних *тржишних мета*, које се разликују по читавом низу обележја (личним, географским, економским, бихевиористичким и другим варијабилама). Отуда, сугеришемо да туристичка политика за *интегрисани туристички производ Балкана* примени *стратегију диференцираног маркетинга* и *стратегију фокуса*. У оба случаја, *матрица портфолио производ/тржиште* је индикативна за формирање одговарајућег производа за одговарајуће сегменте тражње, а у другом случају стратегијом фокуса практично се, из ове матрице, одабирају само неки производи и сегменти. По нашем мишљењу, туристичка политика Балкана може да примени неколико *основних стратегија* и то: *стратегију сегментације тржишта*, *стратегију диференцирања производа* и *стратегију стварања имица и позиционирања*.⁶ У првом случају се тржиште

⁵ Огњен Бакић, *Маркетинг у туризму*, Економски факултет, Београд, 2003.

⁶ Огњен Бакић, *Предлог за садржај маркетинг менаџмента у туристичкој политици балканских земаља*, Научни симпозијум са међународним учешћем *Значај менаџмента и маркетинга за економски развој балканских земаља*, Зборник радова (Економске теме бр. 3, 2001), Економски факултет, Ниш, 2001.

„ломи“ на мање и хомогеније групе потрошача и према њима усмеравају *инструменти туристичке политике, тј. маркетинг микса*. У другом случају се туристички производ прилагођава тржишту, посебно у домену тзв. *увећаних елемената производа*, а у трећем случају се уз употребу *промоционог микса* настоји изградити одговарајући *имиџ, тј. представа и позиција дестинације у свести потрошача*.

Развој стратегија инструмената маркетинг микса. У старту треба направити дистинкцију између *инструмената туристичке и инструмената пословне политике* (односно између *макро и микро* нивоа управљања у туризму). У овом контексту доминантно су у фокусу: *производ, цена, промоција и канали продаје*, али на *макро* нивоу (тј. за дестинацију у целини). Ради се, у суштини, о потреби јасног дефинисања *интегрисаног туристичког производа* (производни микс), као носећег инструмената маркетинга, затим дефинисању *ценовног микса, промоционог микса*, као и *микса канала продаје*. Такође, *макро* ниво управљања подразумева и усмерава врло велику пажњу на *координативну функцију*, тј. на стварање *оптималне комбинације инструмената* и по хоризонталној и по вертикалној основи.⁷ То, другим речима, значи да нпр. производ дестинације у себе инкорпорира читав низ парцијалних туристичких производа међу којима је потребна значајна координација. Парцијални интереси не би смели да надвладају оне интересе који се дефинишу као стратешки. То важи и за све остале инструменте тржишног наступа. Такође, прављење *оптималне комбинације маркетинг микса* на *макро* нивоу није чин већ *процес* усаглашавања различитих елемената, *програма и политика* и налажења заједничких додирних тачака за грађење стратегије код сваког од њих. Потребна је оптимална алокација ресурса, а циљ би требало постизати кроз стварање конзистентне и комплементарне комбинације која доноси жељене, тј. *синергетске резултате*.

Формирање одговарајуће организованости (НТО и НТА) и развој информационих система. Начин имплементирања *стратегија* у многостручности зависи и од *структуре*. Полазимо од чињенице да су балканске земље изградиле систем *државних и парадржавних органа у туризму*, односно да у свакој од њих постоји

⁷ Philip Kotler, John Bowen, James Makens, *Marketing for Hospitality and Tourism*, Prentice Hall, USA, 1996.

издиференциран државни орган (НТА – Национална Туристичка Администрација), који се бави унапређењем и развојем туризма, његовом легислативом, доношењем одговарајућих мера политике развоја, међународном сарадњом и сл., као и на различите начине формирани *парадржавни органи* (НТО – Национална Туристичка Организација), којој се, најчешће, поверавају послови из домена *информативно-промотивне активности*. Међутим, оно што је чињеница је одсуство *заједничке туристичке политике* за Балкан као туристичку дестинацију. Економско, друштвено, политичко и ино профилисање Балкана не мора да значи, поред осталог, и аутоматско стварање *наднационалних тела за развој туризма* за ово подручје. То пре подразумева развијање *координативне функције у туризму* посебно код *заједничких елемената у стратегијама туристичког развоја* и посебно у њеном делу који се односи на промоциони микс, тј. *примену стратегије профилисања имица и позиционирања за Балкан у целини*. Отуда, кроз интензивнију сарадњу појединачних НТО и НТА балканских земаља се може издвојити оно што је *стратешки интерес* и добити синергија ефеката у туризму. Напомињемо да се путем примене *савремене информационе технологије*, посебно и *интернета* уобличавање Балкана као туристичке дестинације може релативно лако постићи.

Контрола и ревизија свих активности. Ова активност је у менаџменту туристичке дестинације често занемаривана. Битно је разумети је не као „post festum“ реакцију већ као перманентну контролу свих маркетиншких и других активности. Грешке је потребно исправљати у ходу, па чак и предупредити њихову појаву („feed forward“ контрола). Потребна је стална *ревизија окружења* и то *макроокружења* (економског, технолошког, демографског, политичког, правног, природног, социо-културног и другог), као и *ревизија фактора микроокружења* (инструменти маркетинг микса, туристичко тржиште, текућа тражња, конкуренти, јавност), затим *ревизија маркетинг мисије и циљева* и *ревизија свих стратегија и програма*, као и *ревизија укупне организације и система*. Кључна подручја за успешно стратешко управљање туристичким дестинацијама биће следећа:⁸ *свесност резидената* (тј. домицилног

⁸ Ernie Heath, Jeffrey Wall, *Marketing Tourism Destinations*, John Wiley and Sons, Australia, 1992.

становништва о користима туризма и њихово непосредно учешће у очувању и унапређењу природних и других ресурса за развој туризма, као и услова за боравак), *планирање развоја туризма кроз хармонију екстерних циљева и циљева локалног становништва ка бољем животном стилу и квалитету живота, прихватање (од стране резидената) оног имица који се ствара о дестинацији, складне и хармоничне везе приватног, државног и другог интереса на туристичкој дестинацији и респектовање традиције, тј. обичаја и културе која преовлађује код локалног становништва и сл.* Свакако, ту веома много може да помогне примена и развој информационе технологије. Сматрамо да један разрађен информациони систем (и за подручје Балкана) може да има следеће делове (који уједно олакшавају контролу): а) *интерно извештавање*, б) *маркетинг објашњавање*, в) *истраживање маркетинга* и г) *аналитички маркетинг*.

3. Стратегија промоционог микса Балкана као туристичке дестинације

Промоциони микс или још називан и комуникациони микс подразумева масовно комуницирање са потрошачима ради сти-мулисања и унапређења пласмана.⁹ Овај појам обухвата већи број инструмената (тј. средстава). Најчешће се под тим подразумева: пропаганда, унапређење продаје, односи са јавношћу, лична продаја као и други инструменти.¹⁰

Уобичајено је да се упада у грешку те да се *пропаганда* поистовећује са *промоцијом*. Међутим, промоцију треба третирати као далеко шири појам. Чињеница је да је пропаганда скоро редовно удоминантном фокусу и то као *општа туристичка пропаганда* (ако је реч о туристичкој политици) или као *комерцијална пропаганда* (ако је реч о пословној политици). У првом случају креира се позитивна представа и изграђује жељени имиџ за туристичку дестинацију у целини и то на изабраном тржишту. Другим речима, ствара се свест о постојању и предностима такве дестинације, а у другом случају туристичка тражња се привлачи на конкретне

⁹ *Лексикон маркетинга*, Савремена администрација, Београд, 1977.

¹⁰ Stephen F. Witt, Luiz Moutinho, *Tourism Marketing and Management Handbook*, Prentice Hall, UK, 1989.

производе и инклинира на њихову куповину. Али пропаганда би требало да „иде“ паралелно с *унапређењем продаје* као тактичким средством промоције активности где је фокус и на потрошаче, али и на продајно особље у каналима продаје, запослене и друге сегменте. Истовремено, и развијање *односа са јавношћу* (контакти са медијима, заинтересованом јавношћу и другима) и други инструменти би требало да буду адекватно заступљени.

Јасно се уочава да *основни задатак комуникационог микса лежи у формирању одговарајућег нивоа и квалитета туристичке тражње за производом који се жели пласирати на тржиште* (Балкан као туристичка дестинација) кроз стварање свесности о интегрисаном прозводу, а онда и померањем кривуље тражње у корист сваког од пропагираних парцијалних туристичких производа (смештај, исхрана, забава, разонода и сл.).

Имајући претходно у виду, можемо сугерисати да се у будућој туристичкој политици Балкана, посебно везано за промотивне активности, дефинише *процес изградње промоције стратегије*. Он би обухватио неколико фаза и то: а) *одабир тржишта на које би било пожељно да се Балкан као туристичка дестинација позиционира*, б) *дефинисање основних задатака и конкретних циљева промоције стратегије*, в) *утврђивање адекватне промоције поруке*, г) *дефинисање употребе сваког од инструмената тј. средстава промоције стратегије*, д) *алиментирање одговарајућег и благовременог буџета* и ђ) *установљивање контроле промотивне активности*.

Тржиште на које се наступа је први од корака промоције стратегије. Потребно је имати читав низ релевантних информација о збивањима на тржишту, али и о понашању туристичке тражње. Истовремено, потребно је понудити обиље информација о Балкану (где то туристи иду, шта могу да раде, како да путују и сл.).

Логично је претпоставити да се ради о европским земљама као изворима тражње и различитим тржишним метама у тим оквирима.

Задатак/циљ је потребно доводити у кореспонденцију са чињеницом да *стратегија увек полази од односа производ/тржиште*, те да се и код тржишта и код производа може дисагрегирати њихов значај са становишта снаге (нпр. јак, средњи, слаб). У конкретном случају Балкана, по нашем мишљењу, могла би се апроксимирати постојећа ситуација поменутог односа као *релативно јако*

тржиште/средњи производ. У таквој једној ситуацији промоција би морала бити веома агресивна и значајна по обиму, цене би било потребно држати испод тржишног просека, у продаји би се користили и директни и индиректни канали продаје (већ према сегменту тражње и у вези са конкретним производом), а производ би се снажно диференцирао и истицао слоган „вредност за новац“ (value for money).

Порука би морала да произађе као *резултанта односа производа, тржишта и конкуренције*. Значи, потребне су екстерне информације са тржишта – шта потрошачи желе, какви су потези конкурената у домену промоционог микса, као и интерне информације о јаким и slabим тачкама производа. *Промотивна порука* која одавде треба да произађе мора имати важност за потрошаче, мора му указати да постоје компаративне предности (код производа и осталих инструмената политике). Добро би било да се имиџ гради и на *уникатним обећањима* (USP–Unique Selling Proposition), јер је изградња имиџа под дејством *сплета фактора* како на страни тражње (мотивација, перцепција, искуство, психолошке и социо-економске карактеристике и др.), тако и на страни туристичке понуде (производ, медији, маркетинг и др.).

Промоциони микс подразумева употребу свих инструмената, али дозирамо већ према циљу и задатку и обезбеђеним средствима у промоционом буџету. У овом контексту од утицаја ће бити читав низ фактора као што су нпр.: а) *они у вези са производом којим се располаже* (нпр. *сама његова природа, његов квалитет, фаза у животном циклусу и сл.*), б) *тржишни фактори* (нпр. *интензитет конкуренције, коњунктура и сл.*), в) *фактори на страни тражње* (нпр. *број туриста, њихова концентрација, перспектива и сл.*), г) *фактори маркетинга* (*стратегија других инструмената политике и сл.*). Међутим, какав год да је фокус на појединачне инструменте промоционог микса (пропаганда, унапређење продаје) битно је не изгубити из вида и важност поштовања одређених *принципа у пропагандној (тј. промоционој) активности* чије уважавање и прихватање представља важан елемент за позитиван исход промоционе стратегије. Неки од њих могу се сублимирати у следећем:¹¹ а) *промоција мора бити координисана тј. циљеви опште и комерцијалне пропаганде морају се допуњавати*, б) *потребно*

¹¹ Ogilvy on Advertising, Vintage Books, New York, 1985.

је развијати такве промоционе кампање које ће доприносити повећаној препознатљивости дестинације, али и већем уочавању од стране туристичке тражње, в) мора се бити аутентичан и креативан у порукама, г) потребно је истицати оно што су компаративне предности, д) потребна је стална кореспонденција промоције са производом, али и са осталим инструментима наступа (цена, канали продаје).

Буџет који је потребно обезбедити за промотивне активности може да се формира на више начина. Препорука Светске туристичке организације (WTO – World Tourism Organisation) је да се за тзв. општу туристичку пропаганду издваја 1% од оствареног девизног прилива од туризма. Међутим, по нашем мишљењу, *метод тзв. циља и задатка* био би пожељан јер се ради о потреби обезбеђивања и већих финансијских средстава за промотивне активности, а које су неопходне да би се одговорило постављеном циљу (препознавање Балкана као јединствене туристичке дестинације на европском тржишту). Веома је важно да буде обезбеђен континуитет прилива финансијских средстава, како би промотивне активности могле да се одвијају на време и на перманентној основи.

Контрола/ревизија се мора перманентно спроводити. Форме могу бити различите, а најчешће се примењују *анкете или купони* преко којих се утврђује успешност профилисања имица и степен позиционирања производа у свести потрошача. Поменуте активности могу се изводити како на емитивном тржишту, тако и на рецептивном тржишту.

4. Водичи за путнике („бедекери“) у промоционом миксу

Уобичајено је да се инструменти промоционог микса, при чему се посебно има у виду пропаганда као најважнији инструмент, разврставају са становишта примене различитих средстава у наступу на туристичко тржиште. Тако се могу истакнути: а) *графичка средства*, б) *огласна средства*, в) *пројекциона средства* и г) *просторно пластична средства*.

Графичка средства су најраспрострањенија средства туристичке пропаганде. Она су тзв. самостална средства, тј. не траже медијум као преносника поруке и, у основи, представљају директан начин комуницирања с потенцијалном туристичком тражњом. Такође, ради се о веома флексибилним средствима комуницирања

са потрошачима како по обиму и величини, тако и по њиховом времену, месту и садржају. Ради се, најчешће, о средствима која пружају обиље креативних могућности и то са становишта поруке, тј. теме, слике, текста и, у целини посматрано, дизајна.¹² Такође, она подразумевају релативно ниже фиксне трошкове, али исто тако подразумевају и веома висок квалитет израде. Најчешће се, у овом контексту, имају у виду средства као што су: *плакати, проспекти, фолдери, брошуре и различити други писани материјали за информисање потенцијалне туристичке тражње*.

Огласна средства за разлику од графичких средстава нису самостална јер траже *медиј* за пренос поруке. Ова средства се често означавају и као *средства медијске пропаганде*. Најчешће се мисли на употребу *телевизије, радија и штампе*, као и на примену савремене *информационе технологије*, посебно и *мрежа за пренос података, дестинацијских база података и свакако интернета*. Трошкови оглашавања кроз медије су, као што је познато, веома високи, али су и ефекти од правилне употребе медијског пропагирања такође високи. Ова средства нарочито су важна у ситуацијама *иницијалног оглашавања*, тј. упознавања тржишта са новим производом.

Пројекциона средства могу имати различиту форму, а најчешће се, у овом контексту, подразумевају *пропагандни филмови, дијафилмови и дијапозитиви*, а данас и као филмови на CD-у и DVD-у.

Просторно-пластична средства најчешће имају форму наступа на појединим *изложбеним и продајним салонима*, на којима се сусрећу туристичка тражња и туристичка понуда. То су, у суштини, познате *туристичке берзе* на којима се врши уговарање туроператорског посла, али и резервација и продаја како *паушалних путовања*, тако и директна продаја различитих туристичких производа. Форме могу бити и у виду тзв. *Work Shop-а*, када се посебно агресивно употребљавају промоциона средства, као што су: *унапређење продаје, односи са јавношћу и други облици*.

Без икакве сумње је да **бедекери (или водичи за путнике)** представљају изузетно значајно средство промоционе активности за сваку туристичку дестинацију. Они су дуго времена могли да се сврставају само у графичка средства промотивне активности, мада се у савременим условима тржишног пословања које карактерише

¹² Ogilvy..., исто

и снажна употреба интернета и тзв. web презентација, они могу пласирати и кроз овај виртуелни вид комуницирања и подвести под медијска средства пропаганде. Верујемо да нећемо погрешити ако изразимо став да бедекер, данас, представља *генеричко име* за ширу лепезу тзв. *туристичке литературе* која стоји на располагању потенцијалној туристичкој тражњи да се информише о разноврсним елементима туристичке понуде дате географско-туристичке целине, тј. *туристичке дестинације*. Полазећи од генералне апроксимације која укупан туристички развој посматра кроз две епохе и то: *епоху туризма привилегованих класа и савремену епоху развоја туризма*, где се временска раздеоба између епоха може сместити у период између два светска рата, а посебно после Другог светског рата, може се слободно констатовати да су *бедекери* одиграли важну улогу у отварању нових туристичких дестинација, с једне стране, као и популаризацији туризма као масовног феномена, посебно у 20. веку, с друге стране.

Верујемо да је Карл Бедекер, формирајући своју издавачку кућу пре 150 година, само интуитивно био свестан важности туризма као феномена, који ће убрзо постати делатност која по својим економским, друштвеним, психолошким и другим конотацијама карактерише цео 20. век. Његове „књиге“, будући да је живео у *епочи туризма привилегованих класа*, биле су доминантно намењене онима који су имали неопходне претпоставке за укључивање у туристичка кретања (слободно време и слободна новчана средства), тј. *аристократији* и *надолазећој буржоазији*; нису биле великих тиража, али су представљале *веома убедљива и широко информативна средства* за тадашње путнике (о природним лепотама, културно-историјском наслеђу, антропогеним факторима, превозним, смештајним и другим капацитетима тадашње у свему, на разним странама света, скромне туристичке понуде). Тада и није постојало масовно туристичко тржиште (у данашњем смислу речи), те није постојала ни потреба за сегментацијом тржишта и диференцирањем производа. Радило се о добро ситуираној и релативно добро образованој и привилегованој класи жељној да упозна „нове крајеве и људе као и њихове обичаје“. Његов рад имао је ефекте „каменчића баченог у мирну воду“, јер су се појавили и други издавачи и различите и издиференциране информације о туристичким путовањима. Постепено је и туризам прелазио у своју следећу фазу (*масовност*), *туристичка тражња се умно-*

жавала, туристичка понуда повећавала, а туристичко тржиште полако прелазило од тржишта продаваца у тржиште купаца. Ако су први бедекери имали изразиту дозу ексклузивности, они то данас, свакако, немају и то управо у мери у којој је и туризам демократизован као феномен. Дакле, они се данас намењују и широј туристичкој клијентели заинтересованој да информације у вези са својим путовањима добије и кроз свестраније и дубље упознавање туристичке литературе. Па ипак, својеврсну ексклузивност бедекери имају и данас посебно у вези са чињеницом да је овај вид туристичке литературе веома радо прихваћен вид информисања оних туристичких потрошача који су из релативно више приходне групе, који су релативно образованији, следствено и знатижељнији и у сваком случају представљају референтну групу коју, у одлукама где, када и како путовати, где одседати и шта радити у слободно време, следи маса других потрошача („златне хорде“). Није данас ретко наћи на туристичком тржишту оне туристичке тј. путничке агенције које капитализују интелектуалну радозналост и високо образовање потенцијалне тражње и на тој основи креирају различита *паушална путовања* која иду трагом познатих књижевних дела (нпр. упознавање живота, рада и места у којима је боравио Ернест Хемингвеј писац, поред осталог, и романа „Стараци море“). По истом принципу капитализују се „приче“ и различите „теме“ за читаве дестинације (нпр. о салемирским вештицама, Чича Томиној колиби, грофу Дракули, светој Петки и сл.). Било како било, бедекери као интелектуално софистицирани извори информација увек, поред информативне и пропагандне, имају и образовну функцију. Бити на прави начин презентован у бедекерима представља још један од битних фактора у правилној примени стратегије промоционог микса сваке туристичке дестинације, па тако и Балкана. Подлога мора бити у домену истицања *компаративних предности*, тј. свих различитости, специфичности и уникатности овог јединственог подручја Европе.

Zusammenfassung

Ognjen Bakić

Reiseführer im Management einer Promotionsmischung des Balkan als eines einheitlichen Reiseziels für Touristen

Der vorliegende Artikel beschäftigt sich mit dem Balkan als einem Reiseziel im weiteren Sinne, im Versuch, dieses Gebiet als eine integrierte touristische Einheit darzustellen, indem ein konzeptuelles Modell zur Förderung unterschiedlicher Marketing-Aktivitäten auf der Ebene der Tourismuspolitik angegeben wird. In diesem Rahmen werden v.a. Promotionsstrategien fokussiert, wie auch Prozeduren, die dabei angewandt werden sollten. Es wird auch auf Reiseführer als ein wichtiges Mittel der Promotionsstrategien hingewiesen, und zwar auf unterschiedlichen Entwicklungsstufen in der Geschichte des Tourismus.

Außerdem glauben wir, dass Karl Baedeker, der vor mehr als 150 Jahren seinen namhaften Verlag gründete, sich nur intuitiv der Bedeutung des Tourismus als eines Phänomens bewusst war, das in kürzester Zeit zu einer nach wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, psychologischen und vielen anderen Konnotationen für das gesamte 20. Jahrhundert kennzeichnende Tätigkeit wurde. Sein Werk verursachte einen Domino-Effekt, denn ihm folgten viele andere Verleger mit neuen, mannigfaltigen und ausdifferenzierten Informationen für Touristen. So näherte sich langsam auch der Tourismus seiner zweiten Entwicklungsphase, der des Massentourismus: Die Nachfrage wurde immer größer, das Angebot immer umfangreicher, was auch eine Verwandlung des Tourismusmarktes verursachte, und zwar von einem Markt für Produkthanbieter in einen Markt für Produktkonsumenten.

Obwohl die ersten Reiseführer zweifellos einen Hauch von Exklusivität aufwiesen, sind diese heutzutage dank der Demokratisierung des Phänomens Tourismus keinesfalls als exklusiv zu bezeichnen. Die Reiseführer sind dementsprechend für einen viel breiteren Konsumentenkreis bestimmt, der sich auch für eine detailliertere und umfangreichere Reiselektüre interessiert.

Als eine intellektuell sophistische Informationsquelle haben die Reiseführer neben einer reinen Werbe- auch eine bestimmte Bildungsfunktion. In Reiseführern auf eine richtige Art und Weise präsentiert zu werden stellt einen weiteren wichtigen Faktor im Promotionsmix eines touristischen Bestimmungsorts dar. Das gilt auch für den Balkan. Die Grundlage dafür müssten Vorteile bzw. Einmaligkeiten dieser Region bilden, die alle Eigentümlichkeiten und Besonderheiten dieses bunten Flecks auf der Landkarte Europas hervorheben.

Маша ВУКАНОВИЋ
Завод за проучавање културног
развитка,
Београд

САВРЕМЕНИ ТУРИСТИЧКИ ВОДИЧИ НА ИНТЕРНЕТУ

Налазећи упориште у тековинама романтизма, до средине 19. века настали су: туристичке агенције, књиге-водичи, туристички аранжмани. Иако агенцијски организована туристичка путовања и даље држе примат, поп-арт са својом „do-it-yourself“ филозофијом као и постмодерна уопште, довели су до повећаног интересовања за тзв. „off the tracks“, односно самостално организована путовања. Без обзира на значај¹ и популарност Бедекеревих издања, пресудан значај за експанзију штампаних туристичких водича ипак има управо хипи покрет и његов директан утицај на пораст интересовања за „off the tracks“ путовања на чему почива целокупна backpacker култура. Наиме, сваке године хиљаде младих људи, тзв. „backpackers“-а, крстари светом с ранчевима на леђима. Стицање искустава различитих простора и концепција времена је, према backpacker схватањима, суштински део процеса учења у коме само путовање

¹ „Бедекерова издања, која су покривала скоро цео Европу, постала су тако популарна да је често цитирана изјава немачког цара Вилхема да он свакога дана у подне стоји на одређеном прозору своје палате зато што је 'у Бедекеру написано да ја гледам промену страже са тог прозора и људи су почели то од мене да очекују'“, Р. Малин, *Пионири*, УНЕСКО Гласник 7–8, Завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу Републике Србије, Београд, 2000, 15.

има најзначајнију улогу. Тражећи слободу, ревносно „упијајући“ „домородачке“ културе, backpacker-и на путу проведу и више месеци.² Тако нешто се, наравно, одражава на „конзумацију“ водича, где се предност даје оним водичима који пружају највише практичних информација. Посебно су интересантна упознавања култура земаља несврстаних и Трећег света уопште. Током 80-их и 90-их година XX века експанзију доживљавају туристички водичи намењени овој специфичној културној групацији у експанзији.

У овом тренутку, водећи туристички водичи су: Lonely Planet, Rough Guide, Eyewitness и Guide du Routard. Пратећи технолошки развој ови водичи имају своја интернет издања, што је тема овог рада.

Према Slavic and East European Language Resource Center³, што потврђују и лична искуства претраживања, земље Југоисточне Европе у целини (рачунајући и Словенију) представљене су само на *Lonely Planet* и *Yahoo Travel Guide*. Преостали поменути (штампани) водичи на својим web презентацијама немају информације о свим земљама Југоисточне Европе, чиме је могућност потпуне компаративне анализе анулирана. Yahoo Travel Guide се није нашао у овој анализи превасходно због тога што Yahoo јесте интернет претраживач, те самим тим у информационим кретњама, укључујући и она туристичка, има статус допунског извора информација.

Eyewitness

DK (односно издавачка кућа чији је најпознатији „производ“ Eyewitness водич) web site је конципиран као amazon.com, што ће рећи на њему је могуће добити наруџбеницу уз основне податке о књизи, укључујући коментаре (хвалоспеве) корисника⁴ и рецен-

² „Backpacking is the best way to meet local people and feel free... that's the main thing. You really feel free; I don't like to plan what to do..." (Chantalle, 31, French); C. Anderskov, *Backpacker culture Meaning and Identity Making Processes in the Backpacker Culture among Backpackers in Central America*, 2002, www.anthrobase.com

³ <http://seelrc.org/webliography>

⁴ „On it's own, this guide provides an informative general reference to Europe. The concise, well presented text, is supported by innovative 3D drawings and stunning photography, which provides an interesting and refreshing read. It is also the ideal companion and an outstanding introduction, to the numerous detailed guides which Dorling Kindersley produce for each of the individual regions.“, <http://uk.dk.com/travel> рецензија водича кроз Европу.

зије. Како у штампаним, тако и у интернет издању Југоисточна Европа у водичу кроз Европу укључује Словенију и Хрватску, док је једина посебно представљена земља Хрватска (и штампано и на нету). На интернет издању, све представљене земље описане су суперлативима „beautiful seaside, amazing archeological site, thrilling castle“, итд. Треба имати у виду да су Eyewitness издања и најлуксурзније урађени штампани водичи. Веома квалитетан папир, обиље колор фотографија, мапе у колору, итд. не допуштају могућност добијања више бесплатних информација.

Rough Guides

За разлику од Морин и Тони Вајлера који су обликујући своја азијска путничка искуства створили Lonely Planet, оснивач Rough Guides, Марк Елингам, почетком 80-их није могао да пронађе адекватан водич за Грчку. Овај водич се тек недавно позиционирао као један од водећих туристичких водича, и у овом тренутку „покрива“ око 200 дестинација широм света. На простору Југоисточне Европе, Rough Guides представља Словенију, Хрватску, Румунију и Бугарску.

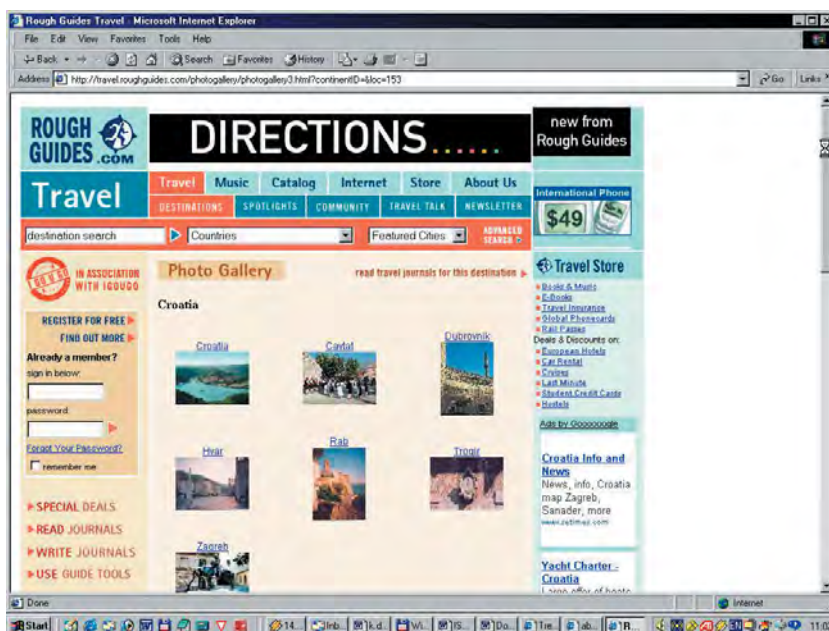
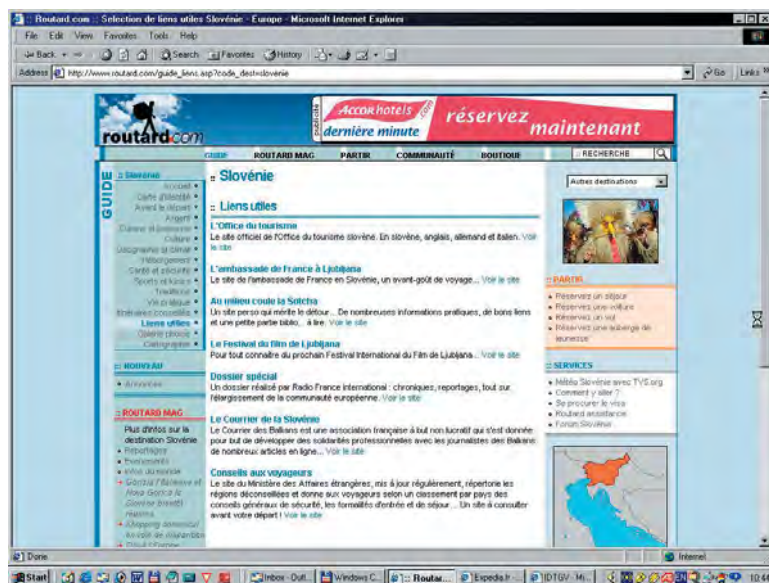

Photo gallery презентације Хрватске на www.roughguides.com

У поређењу са штампаним издањима, Rough Guides, на интернету, информације сужава на уводне опаске, опис најатрактивнијих дестинација, основне (социо-економске, демографске, политичке и практичне, за „пред пут“ информације) податке и тзв. *истраживачке секције*, односно, кроз подлинкове презентоване атракције претежно одређене важећом регионализацијом датих земаља.

Guide du Routard

Guide du Routard је француски „одговор“ на Lonely Planet. Чињеница да је Guide du Routard једини водећи штампани туристички водич који је потпуно франкофански, односно доступан само на француском језику и с представништвима у некадашњим француским колонијама, довела је до тога да овај водич упркос корисним информацијама има лимитирану публику. У интернет, као и у штампаном издању, Guide du Routard даје информације о томе шта путника чека када се припрема и евентуално стигне у неку од понуђених земаља Југоисточне Европе (assueil), каква је „лична карта земље“ (социо-демографски и политички подаци), практичне информације о новцу, исхрани и пићу, култури, географско-кли-

матским приликама, смештајним капацитетима, и сл. Осим тога, Guide du Routard на web-у даје читав низ корисних линкова помоћу којих посетилац web site-а и потенцијални посетилац дестинације може добити детаљније информације о садржајима који га/је занимају. Линкови воде првенствено на „домаће“ сајтове тако да информације о садржајима потенцијални посетилац добија од релевантних установа земаља „домаћина“, чиме се разликује од других сајтова.

Lonely Planet

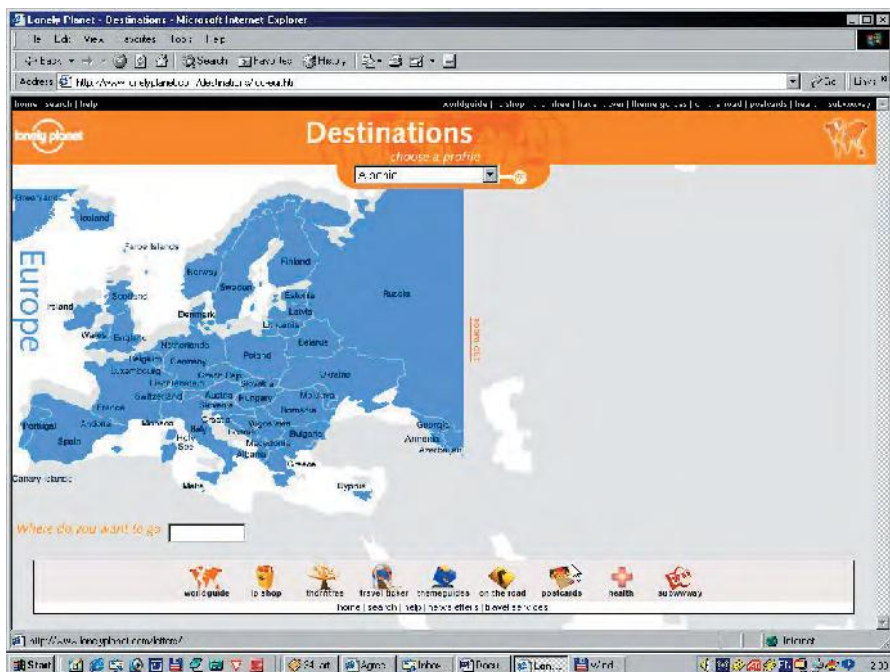
Lonely Planet је настао крајем седамдесетих година након што су оснивачи пропутовали Индију и Централну Азију и закључили да постоји значајан број путника које занима где се може јевтино преноћити и јести и при том максимално „искусити“ *егзотика*. За готово 30 година постојања, Lonely Planet је прешао пут од такорећи хипи публикације до водећег издавача туристичких водича са широким спектром издања (географско-дестинацијске понуде) и дистрибуционе мреже.

Lonely Planet је нека врста *backpacker библије*. Управо је Lonely Planet водич који је синтетизовао искуства backpacker-а. По својој структури, овај водич у штампаном издању пружа информације о земљи (од практичних информација типа визе, транспорта, монете, до културних и историјских података). За путнике, један од најзначајнијих сегмената јесу препоручена и проверена места за одседање (односно они хотели и хостели који задовољавају критеријуме савременог западњака), проверени ресторани (где ће на одређен начин исхране навикнут странац стећи искуство домаће кухиње без страха од могућих метаболичких реакција). Хотели, хостели, гостионице и ресторани су рангирани према ценама у три категорије: Budget (најјевтиније), Mid-range (средње цене) и Top End (скупа места), што путнику омогућава да унапред оквирно предвиди трошкове путовања. Такође, када једном стигне на жељено место путник ће у свом Lonely Planet-у, осим поменутих, крајње практичних, информација, сазнати и које су занимљивости у ближем окружењу места и где и како је могуће организовати излете.

У појединим земљама, попут Индије, на пример, Lonely Planet је тако позициониран да се воде прави мали ратови у локалним заједницама да се уђе у следеће издање. Видним и често нападним

истицањем да је одређени ресторан, хотел, радња, итд., препоручен у овом туристичком водичу, власници истих желе да нагласе њихову поузданост и квалитет услуге и на тај начин обезбеде посећеност која доноси зараду. Имајући ово у виду, Lonely Planet правило („policy“) је инсистирање на поузданости и проверености информација добијених од независних истраживача. Осим тога, апелује се на путнике/кориснике водича да по повратку са путовања својим искуствима помогну издавачима како би наредно издање било још поузданије.

Утицај Lonely Planet-а на савремена туристичка кретања је у више наврата преиспитавана. Ова „backpacker библија“ је често критикована јер се доводи у директну везу с туристичким бумом одређених дестинација. Негативне последице такве популаризације одређених дестинација огледају се у поремећајима локалних социо-економских и културних прилика, такође, што је можда и важније, нарушавању појединих ендемских екосистема. Осим тога, Lonely Planet је критикован и због утицаја на формирање стереотипа о одређеним дестинацијама.

Дестинације у Европи, www.lonelyplanet.com

Путем интернета путник добија основне информације попут геодемографских информација о дестинацијама, упозорења о потенцијалним опасностима које вребају, препоруке о томе који је период током године најидеалнији за посету одређеној земљи, податке о манифестацијама и атракцијама, кратак историјат земље, off the tracks занимљивости, информације о допунској литератури. На основу оваквог иницијалног упознавања с потенцијалним дестинацијама путник се одлучује како за саму дестинацију тако и на куповину штампаног издања.

Ратови који су се током деведесетих година одвијали на подручју бивше СФРЈ „одбили“ су путнике да масовније посете простор Балкана. У Lonely Planet посебном издању *Europe on a shoe string* из 1999. године, путницима се препоручује да, због превеликог ризика, заобиђу просторе Босне и Херцеговине и (тадашње) Југославије. Осим на овим просторима, опасности вребају и другде. У интернет издањима, упозорења везана за Македонију и Србију и Црну Гору односе се на проблематична подручја као што су Косово, југ Србије и северозападна Македонија. У Босни и Херцеговини упозорава се на повремене (експлозивне) политичке сукобе, а у Хрватској на минска поља. Што се тиче Албаније, „опасни“ делови су они близу административне границе са Косовом. Бугарска, иако на овом подручју има лошу репутацију због стопе криминала, у Lonely Planet-у је представљена као углавном сигурна земља.

Климатски је целокупан простор Балкана генерално препоручљив током целе године. Септембар је, пак, оптималан месец. Хрватску, чије је приморје и најчешће означено као главна дестинација, према водичима, најбоље је посетити у периоду од маја до септембра. Словенију је боље заобићи током јула и августа јер се цене драстично повећавају, али скијање је могуће у периоду од децембра до марта. Жеља за скијањем води у Бугарску од друге половине фебруара до прве половине марта. Посету Албанији најбоље је планирати искључиво за септембар. Србија и Црна Гора је угодна земља током целе године мада се зимогрођљивима ипак препоручује да је заобиђу зими. Македонија и Босна и Херцеговина, захваљујући клими, погодне су за посету током целе године, иако је оваква препорука проблематична за простор Босне и Херцеговине где зиме могу бити прилично сурове.

У које год доба године да посети Балкан, путник има и шта да види и како да се забави. Иако се у појединим земљама као што су

нпр., Бугарска и Албанија, наводи само списак празника, у осталим земљама туриста се суочава са широким избором празничних прослава и манифестација. Србија и Црна Гора, Хрватска и Словенија током целе године имају богат културни и празнични живот. Цез је у Загребу добар на пролеће, а лети у Београду. Класичну музику слушајте на БЕМУС-у. Најбољи летњи фестивали се одржавају у Љубљани, на Бледу, Загребу, Сплиту, Београду и Будви. Такозвани фолк фестивали, на којима се може уживати у традиционалном, претежно музичком стваралаштву, током лета су Балкански фестивал фолклорне музике и игре у Охриду, затим, Сабор трубача у Гучи, Фестивал у Омишу, Фестивал хрватске гласбе у Дубровнику. Централни музички догађај на овим просторима је Егзит који се одиграва почетком јула у Новом Саду. Међу већим бројем филмских фестивала препоручени су: Сарајевски фестивал и ФЕСТ. Уколико неко жели да обрадује своју децу на овим просторима препоручују се Међународни дечји фестивал у Шибенику, Змајеве дечје игре у Новом Саду и Радост Европе у Београду.

Анализа историјских података, као и оних о (елитистички схваћеној) култури, показује да, иако посебно представљене, земље Југоистичне Европе очигледно чине јединствен природни, културни и историјски амбијент. Културни диверзитет, невероватне сличности и невероватне разлике које постоје међу становништвом Југоисточне Европе, као и богатство различитих природних и културних ресурса дају наговештај потенцијалне туристичке „Меке“. За очекивати је да се током наредних година атракције Југоисточне Европе унапреде. У овом тренутку, представљање земаља Југоисточне Европе још увек осликава хаотичност, која и јесте део свакодневног живота њеног становништва. У интернет издањима, се, пак, стиче само површан увид. Поређењем презентација јасно је да путник који се упутио у ове наше земље тешко да може да разуме неке социо-историјско – политичке аспекте живота на овом поднебљу. Тако се посебно подцртава сродност земаља у региону, што имплицира неопходност добре сарадње земаља у региону по питању екологије, културе и туризма, као и презентација истих у релевантним туристичким водичима.

„Исток среће запад“ је готово универзалан опис дестинација земаља нашег поднебља. Мало цркава и манастира, мало чаршија налик онима у Турској, археолошких локалитета у изобиљу, мало бурека, више меса. Представљање земаља Балкана у Lonely Planet

интернет издању је такво да је путнику од првог контакта путем интернета јасно да је реч о поднебљу које је скоро преживело/проживело ратове, где европска традиција и даље бије битку с источњачком оставштином. Централно европско наслеђе пружа осећај сигурности („нешто познато“), док с друге стране, овај простор представља релативно цивилизовану и генерално сигурну (уз непријатне испаде на упозореним подручјима) увертиру за упознавање Турске која је, опет, увертира за упознавање Азије и, посебно, далеког Истока. Треба имати на уму да је СФРЈ довољно дуго трајала (!!) да се све њене некадашње чланице и даље првенствено представљају на начин који одговара такоређи класичним формама туризма, што ће рећи сунце, плажа, снег, бања. Једино у случају Словеније, једине ex СФРЈ републике која јесте члан ЕУ, постоји богатији програм превасходно постигнут применом концепта културних рута.

„Понуда“ већине земаља је сведена на понуде градова, спорта и рекреације, претежно изостављајући друге облике туристичке понуде. Осим у случају Словеније, руралној и традиционалној култури се посвећује мало пажње. У Словенији, на пример, препоручује се обилазак виноградарских подручја, што је резултат напора које је Словенија уложила у развој културног туризма, првенствено укључивања у културне руте као свеобухватног облика промоције културног наслеђа и привреде. Културни туризам се најчешће дефинише као онај облик туризма код кога упознавање културе једне земље представља примарни мотив путовања. У нашем делу света културни туризам као облик туризма у успону развијен је, дакле, једино у Словенији, мада треба имати у виду да и у Хрватској постоји стратегија развоја културног туризма донета на државном нивоу. Културни туризам је будућност у осталим земљама региона. Запостављеност традиционалне културе у Lonely Planet интернет издању може се тумачити као недостатак информација, што се може довести у везу с прилично неразрађеним стратегијама културног туризма земаља у региону.

Путовања су врста школе, како је то формулисао професор једне од гимназија у турском граду Бурси. У школи званој *путовање*, штампани водичи би били приручници. Иако број корисника интернета континуирано расте, издавачи савремених туристичких водича редукују количину доступних информација на Интернету јер је овај облик комуникације још увек слабо исплатива категорија. У ограничавању бесплатно, путем интернета, доступних

информација, предњачи DK (Eyewitness водичи), чија су штампа-на издања, као што је већ напоменуто, најлюксузније урађена. На Lonely Planet сајту су дате скраћене верзије штампаних издања са сумираним распоном цена транспорта, смештаја и хране, као и уопштеним извештавањем о историји и култури земље. Guide du Routard у свом интернет издању такође представља сва „поглавља“ из штампаних издања, али су информације знатно оскудније. С друге стране, корисни линкови су бројнији него на Lonely Planet web site. Guide du Routard и Lonely Planet су уједно и једини водичи који „обрађују“ и друге земље Југоисточне Европе осим Хрватске и Словеније. Притом, треба имати у виду да за издаваче већине од ових водича, ако се изузме Lonely Planet, подручје Југоисточне Европе и даље није нарочито интересантно те се осим у случају Словеније и Хрватске не могу вршити релевантна поређења. Занимљив податак је да Eyewitness има посебно издање о Хрватској, али нема о Словенији.

Из перспективе „домороца,“ понуђене презентације на неки начин реално приказују ове наше просторе, осликавајући „шмек“, остављајући „отворена врата“ за непредвиђене околности. Сама понуда је, међутим, разумно стереотипна и досадна, што, опет, говори у прилог тези да је туристичка понуда ових простора готово сасвим неразвијена. У свим наведеним водичима нагласак је стављен претежно на тзв „елитну“ културу, која иако најприхватљивија просечном западњаку, није и једини сегмент културне и туристичке понуде ових крајева. Наравно, имајући у виду сам процес добијања информација и овдашњу тенденцију да се култура поистовећује са оном „елитном“, било који облик „алтернативне“ понуде још увек остаје у сфери мистерије. Међутим, на пример, описи музеја у Lonely Planet звуче сасвим охрабрујуће. Очигледно је да ови простори пружају широк спектар занимљивости, али остаје утисак да што се тиче савремених туристичких водича, такве занимљивости још увек нису на адекватан начин нити понуђене а ни представљене, што говори у прилог томе да је потребно укључити друге актере социо-економског, културног и привредног живота у овакву врсту маркетинга.

Из етнолошке перспективе, оваква врста презентације поднебља јесте и показатељ како нас други виде. Свиђало нам се или не, простори Југоисточне Европе или западног Балкана су једна културна и етничка сваштара чија је заједничка црта разумна не-

поузданост (с обзиром на то да се налази у Европи, на овим просторима углавном се не може правити прецизна „сатница“ а ни буџет). Имајући у виду да су ови водичи првенствено намењени „западњацима“, начин на који су земље Југоисточне Европе презентоване у савременим туристичким водичима не пружа ни много сигурности нити занимљивости. Индикативна је контрадикторност сегмената водича посвећених историјским и културним чињеницама, које делују интересантно и узбуђујуће, и сегмента понуђених садржаја. Скијање, плаже, по које језеро или манастир или град и догађаји у оквирима њихових могућности, чине суму туристичке понуде земаља Југоисточне Европе. Дакле, упркос вишебојности и живописности дешавања на овим просторима пре неколико деценија и векова, описаних у секцијама „history“ и „culture“, који јесу и туристички ресурси, у овом тренутку доминирају сегменти (већ) застарело-класичарске туристичке понуде (сунце, плажа, скијање). То нам говори да је неопходно првенствено осмислити и побољшати квалитет тзв. културне понуде, јер се на такав начин осмишљавају и нуде како квалитетнији садржаји туристичког боравка тако и едукативни проводи за којима трагају backpacker-и.

Туризам је привредна грана која на најдиректнији начин утиче на креирање имица једне земље и/или целог региона, као и предрасуда. На основу интернет презентација тренутно водећих туристичких водича, пресудни утисак који се стиче је, да и онако мало заступљени, ови крајеви имају и скромну понуду. Ипак, одзвања порука: „ОК, ови крајеви имају шта да понуде али како ми то да представимо ако нисмо сигурни у поузданост информација.“ Стога се чини да се недостатак иницијатива и подршке у овим земљама на различитим нивоима и те како одражава на презентације у савременим туристичким водичима по земљама Југоисточне Европе (било интернет било штампаним).

Уколико би се направила подела туриста на backpackers и „агенцијаше“ (односно туриста који организацију путовања у потпуности препуштају туристичким агенцијама), логично је наслути-ти да ће ови други туристи радије користити водиче попут Eyewitness-а у коме преовлађују описи дестинација и њихове географско-историјско-социо-културне прилике. Backpackers-и су, пак, као што је већ напоменуто, склонили водичима који садрже практичне информације (Lonely Planet, Rough Guides, Guide du Retard).

Сумирано гледано, презентације земаља на интернет странама, као ни штампана издања савремених туристичких водича не пружају потпуну слику земаља региона. Уосталом, сврха путовања и јесте на неки начин упознавање „других“, те су и водичи само „путокази“.

Zusammenfassung

Maša Vukanović

Moderne Reiseführer im Internet

Moderne Reiseführer unterscheiden sich formal von jenen von Baedeker, wobei ihr Stoffliches meistens gleich geblieben ist. Veränderungen sind überwiegend dank fortgeschrittener Technologien und größerer Differenzierung von Touristen zu verzeichnen. Die Zielgruppen, an die sich Reiseführer wenden, werden durch „Untergruppen“ der Touristen festgelegt (durch Touristen-Subkulturen), d. h. durch deren mehr oder weniger ausgesprochene Neigung zu selbständiger oder organisierter Reiseveranstaltung. So wendet sich z. B. Eyewitness offensichtlich an Touristen, die die Gestaltung ihrer Reisen Agenturen überlassen. Eine besondere Subkultur der Touristen stellen sg. „backpackers“ dar, die ihre Reisen selber planen und ausführen (ihre Reisen sind dementsprechend auch ausgedehnter als jene, die von Agenturen angeboten werden), und eher praktisch ausgerichtete Reiseführer benutzen, etwa Lonely Planet, Gough Guides, Guide du Routard. Ein gemeinsames Charakteristikum aller angeführten Reiseführer ist ihre moderne Gestaltung. Jeder der Reiseführer hat eine eigene Internetpräsentation mit unterschiedlich verzweigtem Angebot, das projizierten Bedürfnissen ihrer Benutzer angepasst wird. Qualitativ betrachtet variieren die im Internet angebotenen Informationen von eher konventionellen, die sich auf gesellschaftlich-demografische Gegebenheiten, auf die Kultur, die Geschichte und ausgewählte Sehenswürdigkeiten beziehen. Diese Reiseführer bewahren das Gestaltungskonzept der alten Ausgaben von Baedeker. Trotz mancher faktografischen Ungenauigkeiten spiegelt deren Inhalt aktuelle Umstände in Südosteuropa getreu wider. Man kann feststellen, dass keines der Länder in der Region, bis auf Slowenien, teilweise auch Kroatien, über profilierte Strategien zur Entwicklung des Tourismus verfügt. Eine vollständige vergleichende Studie der Präsentationen aller Länder in Südosteuropa wird dadurch unmöglich gemacht, dass nur zwei von denen in allen Reiseführern vorgestellt werden – wiederum handelt es sich um Slowenien und Kroatien. Im vorliegenden Artikel richtet die Autorin ihr Augenmerk auf den Reiseführer von Lonely Planet, den einzigen, auf dessen Internetseiten keines der Länder der Region ausgelassen wird. Fast dreißig Jahre nach dem Eindringen ins gesellschaftlich-kulturelle „Establishment“ bekommt die Hippy-Bewegung ihre geschichtliche Bestätigung – eine der möglichen Reflexionen stellen auch Reiseführer für sg. „off the tracks – backpacker“-Touristen dar. Nach Annahmen der Welttouristenorganisation ist eine weitere Entwicklung des

Kultur- und des sg. Stadttourismus zu erwarten. Da Südosteuropa erst jetzt langsam in den Brennpunkt des Interesses breiterer Kreise der Reisenden kommt, scheinen auch andere relevante aktuelle Reiserführer beachtenswerter zu werden. Durch gründliche Analysen dieser Reiserführer könnte das gesamte touristische Angebot der Region vorangebracht werden. Aus der Perspektive einer einheimischen Ethnologin sind Reiserführer – sowohl in gedruckter als auch in elektronischer Ausführung – ein unbedingt notwendiges Arbeitsmittel, in dem ein Volk so vorgestellt wird, wie es von anderen gesehen wird.

Маја ТОДОРОВИЋ
Завод за проучавање културног
развитка
Београд

ИНТЕРНЕТ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ТУРИСТИЧКИХ ПОНУДА – ЕЛЕКТРОНСКИ БЕДЕКЕРИ

Појава интернета као глобалног комуникацијског медија утицала је на промене у многим сегментима друштвеног и економског живота. Развојем интернета моделовани су начини рада, тржишна економија, интерперсонална комуникација, начини забаве и коришћења слободног времена.

Промене узроковане интернет револуцијом одразиле су се и на феномен туризма. Од појаве нових форми путовања као што су виртуелна, до начина продаје, промоције и пропаганде туристичких производа. Доступност овог медија у целом свету, даљински и брзи проток информација, које у туризму по дефиницији имају велику „потрошњу“, утицао је и на то да класична средства туристичке пропаганде, какав је и штампани бедекер, губе на значају у корист оних који настају развојем информационе технологије. Тако се данас све више говори о електронским бедекерима, односно туристичкој промоцији и пропаганди на world wide web-у.¹

Веб или графички хипертекстуални начин употребе интернета, за разлику од традиционалних средстава туристичке пропаганде, омогућава комбиновано приказивање текста, слике, звука и видеа, дакле омогућава интеграцију информацијских садржаја. На

¹ Ј. Попеску, *Маркетинг у туризму*, Београд 2002.

тај начин олакшава се превазилажење важног проблема везаног за маркетинг туристичког производа, његова неопипљивост.

Доступност велике количине туристичких информација на Веб-у, претраживање по разним критеријумима, резервисање и плаћање аранжмана, разлози су због којих данас све више људи путује тражећи информације путем интернета. Стога и све већи број туристичких предузећа своје маркетиншке активности усмерава ка интернет маркетингу и промоцији туристичке понуде на веб сајту.

Националне туристичке организације, које у већини развијених земаља света представљају носиоце туристичког маркетинга земље, искористиле су могућности које пружа веб за представљање својих националних туристичких производа. Презентујући комплетну туристичку понуду на својим веб сајтовима, националне туристичке организације креирају туристички идентитет своје земље, а квалитет и атрактивност њихових веб страница доприноси позитивном имиџу националног туризма на светском тржишту.

Словенија, Хрватска и Србија чиниле су јединствени државни, политички и туристички простор, а распад њихове државне заједнице Југославије, обележен ратовима, изолацијом и транзицијским процесима, деведесетих година прошлог века, поклапа се са експанзијом интернета на светској сцени.

Данас, почетком двадесет првог века, ове три земље су самосталне државне заједнице, и самостално се појављују на светском тржишту. Свака од њих има своју националну туристичку организацију која на свом веб сајту промовише национални туризам.

Шта нам у туристичкој понуди представљају Словенија, Хрватска и Србија, и како су искористиле могућности интернета и веба у промоцији својих земаља као туристичких дестинација, видећемо кроз компаративну анализу сајтова њихових националних туристичких организација.

Увод у презентацију – Home Page

Уводна страна или Home Page представља главну и почетну страницу веб простора неког предузећа, организације или особе с које хиперлинковима одлазимо на друге странице веб простора. Она је својеврстан водич кроз садржај веб сајта, нешто налик на словној страни и садржају штампаног туристичког водича.

На уводној страни налази се и избор језика на коме је могуће прегледати веб презентацију. Понуда страних језика указује нам на циљну групу презентације, а у случају туристичких сајтова и на циљна туристичка тржишта.

Све три анализиране веб презентације, поред језика своје земље, нуде и енглеску верзију сајта као најраспрострањенијег интернет језика. За разлику од сајта Туристичке организације Србије (ТОС) на адреси: <http://www.serbia-tourism.org>, на коме је енглеска и једина страна верзија, сајт Туристичке заједнице Хрватске (ТЗХ) на адреси <http://www.croatia.hr> нуди и немачку верзију, док је презентацију Туристичку организације Словеније (СТО) чија је адреса <http://www.slovenia-tourism.si> могуће прегледати и на немачком и на италијанском језику.

Упоредном анализом насловних страна веб презентација националних туристичких организација Словеније, Хрватске и Србије, издвајају се заједнички садржаји сва три сајта, који се могу груписати у неколико категорија:

- опште информације (о земљи и путничке информације)
- туристичка понуда и смештај
- актуелности
- о туристичкој привреди
- мултимедија и интерактивни сервиси

У уводном делу, сва три анализирана сајта дају информације које се односе на опште податке о земљи: географски положај, површину земље, број становника, климатске услове, главни град, службени језик, религије. Док се сајт ТОС-а у секцији о земљи задржава на овим социо-географским подацима, друга два сајта кроз неколико подсекција дају нешто потпуније информације у уводној причи о карактеристикама земље.

У подкатегијама секције Опште информације, преко линкова на Мистериозни карст, Насмејано Похорје, Сунчани Алпи, Дражесна Љубљана и Зелени медитеран упознајемо се са туристичким регијама Словеније, док су у подсекцији Градови и региони представљене административне регије уз приказ интерактивне мапе. На сајту ХТЗ-е опште информације о земљи употпуњене су секцијама Јадранско море, Наслеђе и Хрватска кухиња.

Путничке информације садрже готово идентичну врсту података на сва три сајта и односе се на корисне информације о томе како доћи до и како се сналазити у земљи дестинацији: царинске

одредбе, путне исправе, новчане трансакције, водоснабдевање, телекомуникације, здравствене службе, важни телефони, државни празници...

Поред ових општих информација и прегледа туристичке понуде, која заправо чини основни садржај анлизираних сајтова, на уводним страницама налазе се и информације о актуелним туристичким дешавањима у земљи, као што су манифестације, сајмови, семинари.

Посебну категорију чине информације о туристичкој привреди земље, које посетиоце анализираних сајтова упознају са статистичким подацима о посети туриста, истраживањима и пројектима у области националног туризма. Тако на сајту ХТЗ-е туриста може добити статистичке податке о домаћој и иностраној туристичкој посети у протеклој сезони, на сајту СТО-е погледати националну туристичку стратегију Словеније за наредну годину, а на презентацији ТОС-а сазнати нешто више о подстицајним туристичким пројектима у Србији.

Постојање оваквих информација указује да националне туристичке организације не само туристичком понудом, већ и подацима о акцијама на пољу развоја туристичке привреде, промовишу туризам своје земље на сајтовима.

Туристичка понуда

Садржаји, концепт презентовања и могућности претраге

Туристичка понуда сваког од анализираних сајтова обухвата презентацију најразличитијих културних и природно-рекреативних националних вредности, афирмисаних и неафирмисаних атракција и расположивих смештајних капацитета. Оно што их чини битно различитим су концепт и структура презентација, као и могућности претраге понуђених туристичких садржаја.

На сајту ТОС-а преглед туристичке понуде дат је кроз приказ осам **дестинација**.

- Културно-историјско наслеђе
- Бање и климатски центри
- Туризам на Дунаву
- Села
- Лов и риболов
- Градови

- Природне атракције
- Планине Србије

Преко линка с називом дестинације улази се у посебан мени који садржи кратак општи опис дестинације и могућност претраге туристичких локација. Свака туристичка локација представљена је уз кратак текстуални опис илустрован с неколико фотографија, и контакт подацима за детаљније информације или линковима на корисне сајтове.

Туристичка понуда презентована је и кроз **календар манифестација** уз могућност претраге по месецима. Уз ове две секције и претрагу коришћењем кључне речи, сајт ТОС-е не нуди друге могућности прегледа, односно претраге туристичке понуде. Мана овог сајта је што не постоји ниједан графички приказ карте, чиме је отежана могућност локације понуђених дестинација, а самим тим и сналажење потенцијалног туристе.

Слично ТОС-е, на сајту ХТЗ-е такође доминира дестинацијски приказ туристичке понуде, али с већим бројем критеријума за претрагу и мултимедијалним садржајима.

Претрага по критеријуму **место** пружа основне информације о дестинацији (кратак опис, информативни центри, смештај), а за значајнија туристичка места дат је и кратак историјат, избор културних знаменитости, подаци о Унесковим споменицима, националним паркова и парковима природе.

Секција **одредишта**, нуди исте податке али и могућност претраге по критеријума: регије, отоци, град/место, национални паркови, паркови природе и Унескови споменици.

Опис дестинација у обе секције пропраћен је мултимедијалним садржајима: кратак филм о дестинацији, фотогалерија, изговор, а за поједине дестинације и понуда виртуелне туре. Тако се покретом миша можете прошетати дубровачким Страдуном или „посетити“ културне знаменитости Сплита.

У секцији **туризам плус** презентована је специјализована понуда кроз туристичке активности: натуризам, лов, риболов, јахање, наутика, планинарење, роњење, верски, здравствени и конгресни туризам.

Манифестације су као и на на сајту ТОС-е представљене у посебној секцији, с тим што претрага на хрватском сајту не даје приказ свих манифестација и захтева претходно познавање критеријума за претрагу: назив манифестације, место, датум.

Преглед туристичке понуде могућ је и путем мултимедијалне карте која је истовремено и интерактивна тако да посетилац сам бира понуђене садржаје и добија њихов графички приказ на мапи.

Иако неки од мултимедијалних садржаја, који прате понуду, нису на високом техничком нивоу, њихово присуство употпуњује туристичку презентацију и доприноси да посетилац добија јаснију слику туристичке понуде Хрватске

На сајту СТО-е, туристичка понуда нуди се пре свега као **доживљај**. Доживите или искусите Словенију кроз: атракције, изворе здравља, казина и забаву, тематске туре, вино и храну, туристичке фарме, активан одмор, конгресе, дешавања. Линкови са наведених категорија нуде информативни текстуални приказ с текстуалним линковима, локацијом на карти, фотографијама и избором најинтересантнијих локација („селектовано за вас“) у оквиру изабране категорије. Изузетна предност овог сајта је што су сви линкови међусобно повезани и што се са сваке стране може отићи на било коју другу.

Специјализовану понуду, за оне који желе да упознају Словенију ван «утабаних стаза», сајт СТО-е презентира кроз **тематске руте**.

Раритетности понуде представљене су у секцији **скривена Словенија**, док секција **туристички водич** представља брз приказ туристичких садржаја. За оне који немају времена да претражују сајт дат је избор неколико категорија за понуде: смештај, тематске туре, активни одмор, природне атракције, културне и историјске знаменитости, гастрономија.

Преглед туристичке понуде могућ је и преко **интерактивне карте** на којој су означене регије. У односу на графички приказ карте на сајту ХТЗ-е, словеначка интерактивна мапа нуди већи број критеријума за селекцију туристичких садржаја.

У односу на сајт Хрватске и Србије, презентација СТО-е да је најбоље могућности за претрагу и сортирање резултата, а и сам концепт презентовања туристичке понуде има најсавременији приступ. То доказује основни концепт понуде, који подржава најновије тенденције туризма по којима је туристичко путовање пре свега доживљај, као и низ осмишљених садржаја и специјализованих туристичких понуда.

Иако сајт ХТЗ-е као свој основни концепт приказа понуде има дестинацијски приступ (који асоцира на већ превазиђено

схватање које у туристичку понуду укључује само посматрање дестинација) понуда туристичких рута, као осмишљених активних садржаја, и мултимедијални елементи, чине презентацију понуде овог сајта атрактивном и приближавају је модерном приступу презентовања.

Презентација ТОС-е, у којој преовлађују описни прикази дестинација са мало понуђених конкретних туристичких активности, као и мали број могућности за претрагу и непостојање мултимедијалних садржаја, указује да су мало искоришћене могућности веб-а и да ова презентација није превазишла ниво пуког преноса штампаног водича на нови медиј.

Елементи понуде којима се креира туристички имиџ земље

У туристичкој понуди ТОС-е преовлађују природне туристичке вредности презентоване кроз националне паркове, специјалне резервате природе, пећине, планине, туризам на Дунаву, бањске центре и сеоска подручја. Тако нам се Србија представља пре свега као дестинација изузетне лепоте и недирнуте природе уз напомену да се на њеним просторима налазе биљне и животињске врсте које су већ истребљене у осталим деловима Европе.

Своје природне атракције препоручује истинским заљубљеницима природе и свима који чезну за авантуристичким духом. „Пењање уз литице и стене чекају оне који имају храбрости да оку-

се тренутке истинске слободе на висинама, а ако сте расположени за пешачење, уживаћете у природним лепотама и богатству лековитог биља, печурака и шумског воћа.“²

У својој понуди ТОС-е истиче и планине Србије као туристичке центре који не доприносе само здрављу вашег тела, већ и вашег духа: „Ефекат подмлађивања, који се јавља код шетњи по чистом ваздуху на висинама изнад 1.400 м надморске висине, буди животни оптимизам.“³

Србија се представља и као земља изузетних могућности за одмор на селу. „Готово да нема краја у Србији где се не можете одморити у предивном сеоском амбијенту.“⁴ Уз готово лирски опис представљена су сеоска подручја као бајковите оазе традицијске културе у којима туристи могу да не раде ништа и да уживају у миру природе, као што могу и да буду активни цео дан.

Поред природних лепота, садржаји који Србију чине привлачним за туристе су и културно-историјски споменици. У културној понуди поред археолошких налазишта из разних епоха (Лепенски вир, Винча, Медиана, Гамзиград...) преовлађује детаљни прикази православних верских објеката, црква и манастира. Међу њима посебно су истакнути средњовековни манастири као предели српске душе, и својеврсне сликарске галерије, а фреске и иконе као значајно благо у културно-историјском наслеђу Србије.

„Mediteran kakav je nekad bio“ рекламни је слоган сајта ХТЗ-е. Слично као Србија, и Хрватска се туристима нуди као оаза прошлости и „netaknutih“ предела. „Autentičan doživljaj mediterana koji je svuda već iščezao, čak hiljadu ostrva od kojih je svaki svet za sebe, gradovi bogate kulturno-istorijske baštine čine adute bez premca.“⁵

Иако је Јадранско море конкурентска предност Хрватске, оно није представљено само као дестинација плажа и купања већ кроз неколико видова туризма.

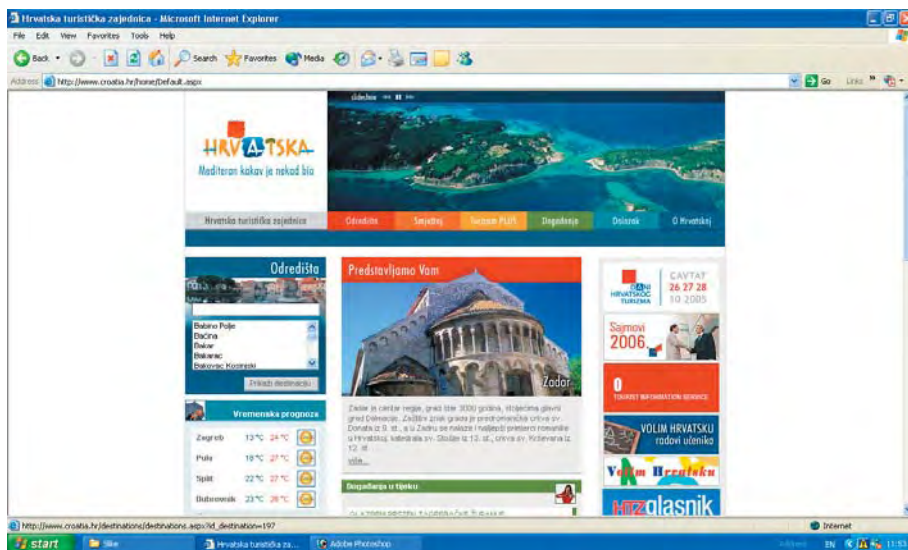
Због очуваног квалитета мора, али и бројних ендемских врста, Јадран се туристима препоручује као изузетна еко дестинација. При том се напомиње да заправо и читав простор Хрватске спада у еколошко незагађено подручје, без обзира радило се о ваздуху,

² http://www.serbia-tourism.org/Natura_Attractions

³ <http://www.serbia-tourism.org/планине>

⁴ <http://www.serbia-tourism.org/цела>

⁵ <http://www.croatia.hr/activities/content>

слатким водама или мору, те да је Хрватска сигурно подручје, где ће се гост осећати угодно и добродошло.

Она је и идеална земља за натурасте. „Duga tradicija naturističkog turizma stvorila je Hrvatskoj imidž idealne naturističke zemlje.“⁶ Посетиоци сајта се „rodsećaju“ да је Хрватска прва европска земља која је пре неколико стотина година отворила врата натурастима.

Више од хиљаду острва и разуђена обала Јадрана чини је и идеалном земљом за наутичаре.

Идентитет Хрватске чини и више од хиљаду острва који, сем богатих природних вредности, представљају и ризницу традиционалне културе која је за туристичке потребе често преточена у фолкорне манифестације. Светионици на острвима као део индустријског наслеђа, адаптирани за смештај, гостију препоручују се као места за посебан, другачији одмор.

Јединственост хрватског туристичког простора чини и хиљадугодишње смењивање низа култура на њеној територији. Културно-историјске вредности представљене су пре свега кроз понуду градова. Акценат је на презентацији средњовековних приморских градова међу којима се детаљно презентују они под заштитом УНЕСКО-а: Диоклецијанова палата у Сплиту, стара језгра Трогира,

⁶ <http://www.croatia.hr/activities/content>

Шибеник, Пореч и Дубровник. Ови градови – споменици описују се као незаборавни, али такав епитет носи и хрватска метропола Загреб, као и неки од континенталних градова: Вараждин, Осијек...

Посебну понуду културних садржаја представља верски туризам са детаљним описом верских храмова, њиховом историјом, терминима миса, али и напомињањем да су неки од њих настрадали од стране српске војске у последњем ратном сукобу деведесетих година прошлог века.

Као изузетан квалитет туристичке понуде истиче се разноврсност хрватске кухиње, која је позната и као кухиња низа регија. У гастрономској понуди значајно место заузима широка палета националних висококвалитетних вина као и презентација националног колача папрењака.

Богатство понуде и осмишљених активности за доживљај туристичких вредности Словеније основне су карактеристике сајта СТО-е. Као простор на коме се спајају медитерански и планински дух, Словенија се нуди туристима као земља извора здравља с богатом бањском понудом, могућностима за најатрактивније екстремне спортове, али и као земља конгресног туризма, идеална за пословне сусрете.

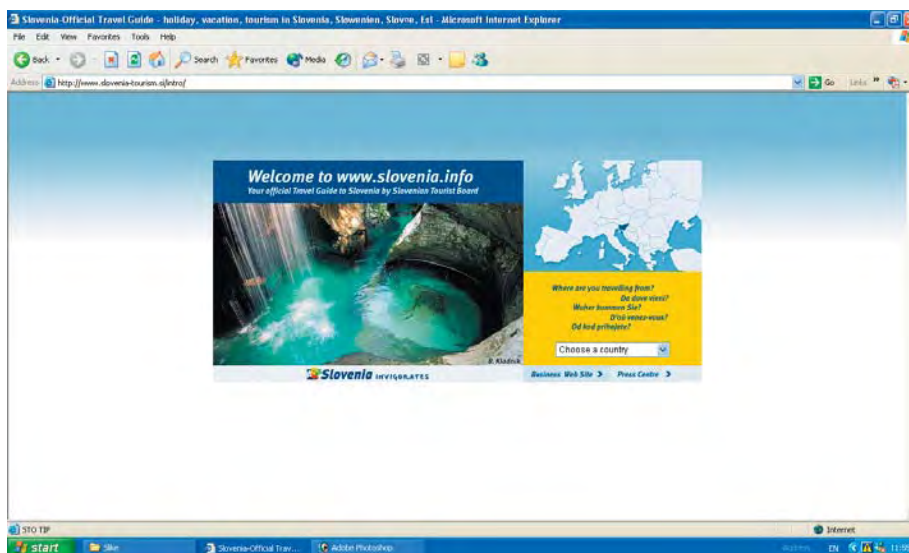
Јадранска обала богате бујне вегетације, чини туристичку област зеленог медитерана природним резерватом јединственог биљног и животињског света, међу којима се посебно истичу бројне врсте птица које на овом простору имају своје природно станиште. Поред природног наслеђа, атракција словеначког Медитерана је и културна баштина као што су на пример средњовековни градови Пиран, Изола и Копар.

Кроз туристичку регију Мистериозни карст, Словенија је представљена као земља с најлепшим подземним светом наше планете. Поред бројних карстних пећина најпознатија је и најпосећенија Постојнска јама. Са више од 26 милиона посетилаца она је најпосећенија пећина у Европи.

Још једна зелена оаза Словеније је насмејано Похорје, које поред зимских скијашких центара туристима нуди различите спортске активности током читаве године

Национални парк Триглав у регији Сунчани Алпи истиче се као један од највћних националних паркова Европе. Поред бројних природних лепота ове регије туристима се посебно препоручују језера Блед и Бохињ као туристички центри дуге традиције.

Као незаборавно искуство представља се одмор на једној од 200 словеначких туристичких фарми. „Boravak na turističkim farma-

ma je odlična prilika da saznate nešto o bogatom kulturnom nasleđu, očuvanoj arhitekturi, običajima i tradicionalnim zanatima. Vaši ljubazni domaćini poslužiće vam domaću hranu, originalno domaće vino i rakiju.⁷ Поред одмора који пружа низ активности (учествовање у сеоским пословима, приредбама, спортским турнирима) села се нуде и као места за организовање пословних активности. На изузетну изграђеност и осмишљеност сеоске понуде указује и чињеница да су сеоске фарме категоризоване по активностима и садржајима које нуде.

Представљање винског туризма у оквиру сеоске понуде, али и као посебне руте, указује на богату традицију културе вина. Винска рута је иначе само једна у низу тематских рута, на сајту СТО, којима се нуди другачији доживљај од конвенционалне понуде. „Kroz poznate i manje poznate atrakcije na tematskim rutama možete doživeti Sloveniju kao zemlju koja okrepljuje duh i telo.“⁸

Поред традиционалне културе и фолклорног наслеђа, културне вредности представљене су и кроз презентацију Љубљане која је на сајту и дефинисана као град културе. Главни град Словеније описује се као кућа многих позоришта, музеја, галерија и манифестација, а постојање једне од најстаријих филхармонија истиче се

⁷ <http://www.slovenia-tourism.si/podezelje>

⁸ http://www.slovenia-tourism.si/stranske_poti

као посебна вредност. Поред сачуваних остатака града Емоне из римског периода, артитектуре средњег века, ренесансе и барока, представљена је и модерна архитектура Љубљане како би се дочарала испреплетаност старог и новог које у хармонији «живи» у овом граду.

У промоцији националног туризма све три националне организације своје земље представљају као простор великог диверзитета природних и историјских ресурса.

Међутим, у циљу диференцирања дестинације, од конкурентских све три националне туристичке организације истичу оне атрибуте који могу имати посебно значење за потенцијалне кориснике и који представљају конкурентску предност. У Хрватској је то изворни доживљај Медитерана, у Словенији контрасти модерног/савременог; медитеранског и планинског духа, а у Србији елементи оријенталног духа који асоцирају на опуштеност и хедонизам.

Како би дочарали аутентичност и посебну атрактивност своје земље, националне туристичке организације истичу у понуди оно по чему су први у Европи и свету, или простор своје земље „проглашавају“ идеалним за неке облике туризма. Међутим, у одређеним сегментима анализиране презентације се преклапају у „идеалности“ своје понуде.

Пратећи светске туристичке трендове, све три земље се „препоручују“ као изузетне еколошке дестинације на којима се налазе раритетне биљне и животињске врсте, а очувано природно окружење као идеално за одмор у природи, спортске активности и авнтуристички туризам. Исто тако, јединствени доживљај Истока и Запада, свака од три анализиране презентације истиче као своју компаративну предност. Још један од примера је одмор на селу, за који идеалне услове пружају и Словенија и Србија, иако Словенија има далеко организовану понуду руралног туризма.

У креирању културног идентитета на сајту Србије и Хрватске доминирају садржаји традицијске културе и верског туризма. Једино СТО-а у своју културну понуду подједнако укључује и савремену културу и једино она презентује и друге сегменте културе као што су музејске установе и галерије.

Иако све три презентације говоре о бурној историји својих земаља, подаци о ратним сукобима деведесетих се скоро и не помињу, јер би то нарушило позитиван имиџ земаља, који националне туристичке организације настоје да креирају на својим сајтовима.

Компаративна анализа сајтова националних туристичких организација Словеније, Хрватске и Србије показује да су национални сајтови својеврстан одраз нивоа развијености туризма у овим земљама.

Ако имамо у виду да савремени туризам тежи специјализованој понуди, организованој анимацији и алтернативним облицима туризма, на највишем нивоу развијености је туризам Словеније. То најбоље илуструје презентована понуда на сајту СТО, која за сваку туристичку вредност нуди осмишљене садржаје, културне и еколошке руте и најразличитије облике активног туризма.

Иако није на нивоу словеначког туризма, према презентацији сајта ХТЗ-е, може се закључити да је туризам Хрватске на добром путу ка усклађивању своје понуде са светским трендовима.

Сајт ТОС-е указује на релативно лошу развијеност туризма у Србији, јер се његова понуда заснива на претежно превазиђеним концептима, а уз то на страницама овог националног сајта врло често се наилази на застареле информације што иде у прилог чињеници да туризам Србије још увек нема савремену стратегију.

Поред нивоа развијености туризма анализа ова три сајта показује и степен искоришћености веба као савременог медија, у туристичкој промоцији, а посредно и ниво развијености интернет културе земаља чија се понуда презентује. И у овом сегменту СТО-а је најбоље употребила овај савремени медиј у промоцији и продаји туристичких производа своје земље, мада ни сајт ХТЗ-е не заостаје много у понуди мултимедијалних и интерактивних садржаја којима промовише национални туризам, док је сајт ТОС-е и у овом аспекту веб понуде најлошији. Чињеница да има само један интерактивни сервис може имати и објективно објашњење, јер у Србији нису решени механизми плаћања и резервације on-line, али то истовремено указује и да је интернет култура ове земље још увек на ниском нивоу, и да за разлику од Словеније и Хрватске у Србији још увек нису у правој мери схваћене предности интернет тржишта.

Ако „рангирање“ квалитета три анализирана сајта доведемо у везу са социо-економском ситуацијом земаља чију понуду презентују националне туристичке организације, видимо да се она поклапа с реалном приликама. Србија, која је због сукоба деведесетих година прошлог века била најдуже под изолацијом, данас је земља нестабилне политичко-економске ситуације, док је Хрватска

раније ушла у транзицијске процесе и данас је знатно стабилнијих економских прилика, а Словенија је већ чланица ЕУ са најстабилнијим социо-економским приликама.

Међутим, ако узмемо у обзир тврдње да је интернет маркетинг најјефтинији облик рекламе, доступан читавом свету 365 дана у години, и да је виртуелни туризам будућност туризма, онда и за земље лошијих друштвених прилика, креирање атрактивних електронских брошура мора бити императив у промоцији и развоју туристичке привреде.

Zusammenfassung

Maja Todorović

Internetpräsentationen touristischer Angebote: electronische Reiseführer

Eine vergleichende Analyse der von den nationalen Reiseagenturen Sloweniens, Kroatiens und Serbiens eingerichteten Webseiten zeigt, dass diese tatsächlich eine Widerspiegelung des Entwicklungsstandes des Tourismus in den angeführten Ländern darstellen.

Wenn individualisierte Angebote, organisierte Animationen und alternative Tourismusformen als Maßstäbe angelegt werden, ragt Slowenien durch ein hohes Niveau der Tourismusentwicklung hervor. Dies wird bei der Analyse der Webseite der slowenischen touristischen Organisation bestätigt, wo zu unterschiedlichen Zwecken gut und reiflich durchdachte Inhalte, in kultureller Hinsicht bedeutungsvolle und umweltbewusste Reiserouten, wie auch weitere mannigfaltige Formen des aktiven Tourismus angeboten werden.

Obwohl die Präsentation der kroatischen touristischen Organisation im Verhältnis zur slowenischen einiges zum wünschen übrig lässt, liegt es doch nahe, dass sich der Tourismus in Kroatien beharrlich einen Weg zur Anpassung des Angebotes an Welttrends bahnt.

Die Internetseite der touristischen Organisation Serbiens bezeugt den bekanntlich verhältnismäßig niedrigen Entwicklungsstand des Tourismus: Die vorkommenden Angebote beruhen auf überwiegend überholten Konzepten, einige Seiten enthalten veraltete Informationen, woraus nur zu folgern ist, dass die touristische Organisation in Serbien immer noch keine klaren Entwicklungsstrategien beschlossen hat.

Die durchgeführte Analyse vermag nicht nur auf den Entwicklungsstand eines Wirtschaftszweiges zu verweisen, sondern auch auf die Ausnutzung des Internets als modernen Mediums zum Zweck der Tourismus-Förderung, mittelbar auch auf die Internetkultur des Länder, deren Angebot präsentiert wird. Auch in diesem Segment wurde von der Slowenischen Touristischen Organisation (STO) dieses moderne Medium am besten zur Promotion und zum Verkauf touristischer Produkte benutzt, obwohl auch der Internetseite der Kroatischen Touristischen Organisation (KTO) hinsichtlich deren Angebot an multimedialen und interaktiven Inhalten wenig auszusetzen ist, mit denen der Nationaltourismus gefördert wird, während die Seite der Touristischen Organisation Serbiens auch in diesem Hinblick anderen Organisation aus der Region hinterherhinkt. Die Tatsache, dass es in Serbien nur einen einzigen

interaktiven Service gibt, scheint eine plausible Erklärung zu haben, da Mechanismen zur Online-Reservierung und -Bezahlung rechtlich immer noch nicht festgelegt sind. Andererseits stellt sich heraus, dass sich die Internetkultur in unserem Land immer noch auf einer sehr niedrigen Entwicklungsstufe, weit hinter einigen anderen Anrainerstaaten befindet. Im Unterschied zu Slowenien und Kroatien werden in Serbien Vorteile der Benutzung des Internetsangebotes immer noch nicht in vollem Umfang wahrgenommen.

Wenn man das Ranking der drei analysierten Webseiten im Zusammenhang mit gesellschaftswirtschaftlicher Lage der jeweiligen Länder vergleicht, deren Angebot von den nationalen touristischen Organisationen vorgestellt wird, lässt sich eine gewisse Parallele ziehen. Serbien war infolge der Kriegseignisse in den Neunzigern jahrelang isoliert und ist auch heutzutage im politisch-wirtschaftlichen Sinne ziemlich instabil, während Kroatien die Umgestaltung des Systems etwas früher durchlebte, was dem Land viel stabilere wirtschaftliche Umstände gewährleistete. Slowenien ist schon Mitglied der Europäischen Union, mit der stabilsten gesellschaftswirtschaftlichen Lage.

Wenn die Behauptung, das Internetmarketing sei die billigste Werbeform, bestätigt wird, da weltweit und rund um die Uhr zugänglich, wenn der virtuelle Tourismus als Zukunft des Tourismus angesehen wird, müssen auch Länder, in denen Gesellschaftsumstände nicht besonders günstig sind, an der Gestaltung attraktiver elektronischer Reisebroschüren verstärkt arbeiten.

Љубодраг П. РИСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПОУЗДАНОСТ ПОДАТКА – ВИТЕКЕРОВ АЛМАНАХ О ЈУГОСЛАВИЈИ

Настојећи да обезбеди средства за издржавање своје бројне породице, извесни Енглез Џозеф Витекер (Joseph Whitaker) је систематизовао податке из својих новинарских бележница и, године 1868, објавио први годишњак под насловом *Витекеров алманах*. Од тада па до данас (Витекер је преминуо 1895. године) овај годишњак је, чак и у ратним временима, објављиван без прекида у издању фирме *J. Whitaker and Sons LTD, London*.

Прва годишта су била скромног обима да би се убрзо попела на неколико стотина страница и, у другој половини XX века, досегла обим од око 1300 страница. Интересантно је да се не може наћи податак у ком тиражу је *Алманах* објављиван, али је несумњиво да се ради о огромном броју јер се штампају три издања и то: комплетно издање платненог повеза, библиотечко издање кожног повеза и скраћено издање. Прва два имају једнак број страна, а трећи је упола мањи. Овај *Алманах* није намењен само британском читалачком кругу нити само народима енглеског говорног подручја, већ свима који трагају за кратком и поузданом информацијом из најразличитијих крајева света у које су, свакако, ови годишњаци стизали.

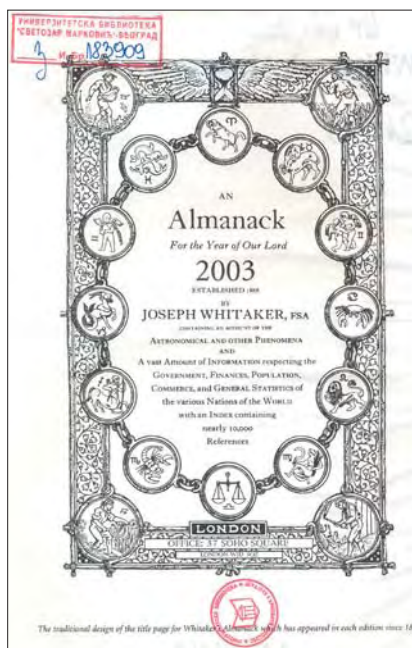
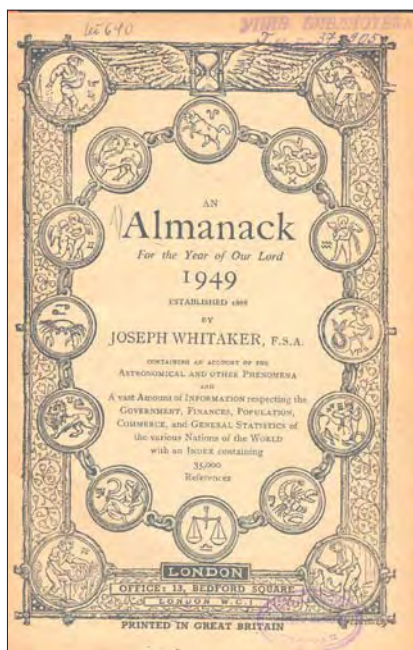
На почетку сваке књиге *Алманаха* су подаци о: текућем календару, астрономији, времену и његовом мерењу, хронологији, геолошким ерама...

Скоро половину *Алманаха* заузимају текстови о Великој Британији. Колико су детаљне информације о Британији показује и летимичан преглед садржаја. Ту су текстови: о географији, о становништву, о краљевској породици, перовима и баронима, о влади и Парламенту, члановима европског Парламента, о локалној и регионалној управи, о Енглеској, Веслу, Шкотској и Северној Ирској, о законима, о полицији и затворској служби, о здравству, о образовању и религији, о саобраћају, економији, о конзервацији и историјском наслеђу, финансијама и играма на срећу, о интелектуалном власништву и тако даље.

У нашим библиотекама не постоје први бројеви *Витекеровог Алманаха*, па није утврђено када у њему почињу да се појављују подаци са територија које су, касније, биле обухваћене називом Југославија. Годишта која су доступна за релативно континуирано истраживање обухватају период после Другог светског рата. То је, у случају нашег истраживања, период стварања, јачања и распада социјалистичке Југославије. Југославија, односно касније земље бивше Југославије, сврстане су у део који је, најпре, називан *Foreign Countries*, а касније *Countries of the World A – Z*.

Три су периода на које се могу поделити извештаји о Југославији после Другог светског рата, при чему би критеријуми били садржина и величина простора који јој је посвећен. Први период је од 1945. до 1980. године. Случајно или намерно од ове, 1980. године, текстови почињу садржински да се разликују од претходних. Крај другог периода је на почетку деведесетих година XX века. Трећи период обухвата деведесете године XX века и почетак новог миленијума.

Први, тридесетпетогодишњи, период има тачан редослед излагања података. Најпре је дат састав државне управе, односно владе ФНРЈ/СФРЈ да би, од 1967. године постојао и списак чланова Централног комитета СКЈ, а од 1969. и Председништва и Извршног већа СФРЈ. Следио је, затим, детаљни кадровски састав Амбасаде Југославије у Лондону. Ови подаци су свакако били драгоцени за све оне који су, из било ког разлога, имали потребу да комуницирају са југословенском амбасадом. Савременом истраживачу могу бити веома интересантне кадровске промене које одражавају поштовање националног и републичког кључа у Југославији. Кадровски

састав Амбасаде Велике Британске у Београду био је увек на крају текста о Југославији.

Први, мањи, део одвојен поднасловом је *Област и становништво*. Уобичајено је било и годинама узастопно понављано да је Југославија састављена од шест република и две покрајине. До 1952. године шеста република, Македонија је означена као „део Македоније“. Много више пажње британски приређивач је посветио веома важном и једином, дуго година, коначно нерешеном, територијалном питању: питању Трста. Тако се упорно понавља да је територија источно од тзв. *француске линије* у Истри заједно са острвом Палагружом и околним острвима уступљена Југославији 1946, да је зона В тршћанске територије припојена Југославији на административно управљање 1954, те да би се, најзад, тек од 1979, уписало и то да су се Осимским споразумом закљученим 1975. године Италија и Југославија сагласиле око судбине те територије. Тај, једва нешто мало мењан текст, понавља се од почетка педесетих година све до 1983. године. Уз то је од 1968. па до 1974. штампана скромна карта Југославије (сличне су, уосталом, штампане и за друге државе) у оквиру чијих граница није Истра. Тек од 1974. године Истра је, и на карти, у саставу Југославије.

Нема посебног логичног објашњења зашто се, од почетка педесетих па до 1967. године, посебним пасусом скреће пажња на то да се Црна Гора ујединила са Србијом после скупштине одржане у Подгорици 1918. године. О присаједињењу осталих територија у Краљевину СХС говори се касније.

На крају овог дела о територији и становништву упорно се, до 1982, понавља иста реченица: „Као резултат рата број становника Југославије је опао за близу 2.000.000 и тај губитак је тек недавно надокнађен.“ До 1953. године када је број становника Југославије прешао 16,500.000 постојала је и констатација да би природан прираштај, да није било рата, учинио да Југославија броји баш толико становника.

Мада нема одвојеног дела који би носио назив Историја, поглавље *Управа* дуго садржи осврт у прошлост до почетака стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. О прошлости пре XX века нема ни помена, а штуро је поменуто како су се остале територије (без поменуте Црне Горе) ујединиле са Србијом. Навођене су преломне године у трајању међуратне Југославије (1918, 1929, 1931, 1934) и пар датума из ратног вртлога Другог светског рата значајних за стварање нове Југославију. Релативно коректно и ажурно прате се уставне промене, од стварања нове Југославије 1945. преко 1953, 1963, 1969, 1971. и 1974. године. Занимљиво је поменути да од 1969. године више не постоји део који говори о прошлости пре новембра 1945. године. Као да тај период државотворности више није био занимљив ни приређивачу ни читаоцу. Поређења ради вреди поменути да се у тексту о Бугарској још дуго објашњавају: 1878, 1885, 1908.

Део под насловом *Вера и образовање* је преписиван из године у годину. За западноевропског корисника *Витекеровог Алманаха*, свакако је била занимљива информација да веронаука у школама Југославије, до 1952. године, није била обавезан већ изборни предмет, да је од јануара 1952. године забрањено предавање веронауке у школама, те дозвољено само у црквама. Држава признаје, даље се наводи, православну, католичку, протестантску, исламску и јеврејску веру. Проценат припадника различитим религијама у Југославији је, према попису из 1948, објављиван све до 1963. када су објављени резултати пописа из 1953. али у апсолутним бројевима. Значајна је констатација која се од касних четрдесетих година дуги низ година понавља: „Пружајући се од Централне Европе до Балкана,

различите области су биле под различитим историјским, верским, културним и географским утицајима. “То је значило – даље је објашњено – да су Срби примили православље па, потом, пет стотина година били под турском влашћу, да је у Босни велики број становника под присилом примио ислам а да су Хрватска и Словенија биле под утицајем католичке цркве. То су фактори који су, упркос „расном јединству“ ометали процес стварања јединствене нације. Све до почетка осамдесетих област образовања је попуњавана детаљним подацима о броју ђака и наставника основних и средњих школа, универзитета и факултета.

Што се тиче језика којим се говорило у Југославији Витекеров Алманах обавештава читаоце да су „језици у земљи српско-хрватски, словеначки и македонски, сва три јужнословенска“ с тим што се српско-хрватски користи у федералној управи. У Србији, Црној Гори и Македонији користи се ћирилица, а у остатку државе – латиница. Међу језицима народности помињу се мађарски, румунски и албански, затим италијански, а од 1967. словачки и русински. Од 1978. придружиће им се и турски. За разлику од већине добрих водича па и мање значајних публикација о Југославији целокупна југословенска књижевност је, у Витекеревом Алманаху, осуђена само на једну, стално понављану, реченицу без садржаја и смисла: „Жеља за политичким јединством Јужних Словена је довела до културног јединства и оживљавања словенске литературе.“ Област културе не остаје потпуно празна захваљујући набрајању колико дневних листова излази у главним и неким важнијим градовима република.

Не чини посебне тешкоће али треба поменути да постоји недоследност у писању презимена значајних политичких личности југословенског политичког естаблишмента. Приређивач се очигледно двоумио када треба употребити *č* а када *ć* (понекад је *tch*, али много чешће *ć* или *c*), када *z* а када *ž* што, ипак, не ствара никакве посебне проблеме. Само је пар покушаја „прилагођавања“ западном начину писања: S. Kraigher и, нешто касније, Riza Sapunxhiu. Међутим, грешке где је Slavonia уместо Slovenija (1949), Riejka (1949) или Rijaka (1970) уместо Ријека, а Котор – Carraro уместо Cattaro, наводе на помисао да је приређивачу текста слаба страна била топографија. Касније ће се појавити грешке које збуњују када, на пример, име Небојша претворе у Bebojsa.

У поређењу са другим деловима текста о Југославији у *Витекеровом алманаху*, током периода до 1980. године, подацима о производњи и индустрији је посвећен довољан простор. Прати се првенствено однос пољопривреде и индустрије у укупној државној привреди али и развој власништва. Детаљни су и релативно редовно ажурирани подаци о количини произведене пшенице, кукуруза и других житарица и посечене дрвене грађе. Пажљиво је праћен развој узгајања крупне стоке, оваца, свиња и живине. И рударство Југославије је представљено бројевима о производњи: угља, кокса, гвожђа, челика, алуминијума, цинка, нафте... Репер за раст производње стално је 1939. година: индустрија је, на пример, повећана седам пута (1978).

Мада је мали простор посвећен комуникацијама (путеви, пруге, пловни путеви, телеграфска и телефонска мрежа) јасно је да је то значајна област у интересовању и редакције и читаоца. Занемарљива је грешка што се почетак рата и за Југославију смешта у 1939. па се тврди да је добар део путне мреже уништен у рату од 1939. до 1945, те се, кроз бројке, може пратити њено обнављање и развој. Приређивачи нису пропустили да наброје све веће луке на јадранској обали, да помену оне које су биле у изградњи али и да укажу на то да „Дунав чини велики трговачки пут“, да су му притоке Сава и Тиса донекле пловне, те да је „лука Београд на другом месту по промету на Дунаву“.

Финансије привлаче пажњу у оној мери у којој је приређивач имао намеру да прикаже државни буџет Југославије и трговинску размену између Велике Британије и Југославије. И извоз и увоз су константно расли али упадљиво на штету Југославије јер се разлика у вредности извоза у В. Британију и увоза из ње стално повећавала да би достигла однос од скоро 1 : 4,5 у корист Велике Британије.

Скоро да нема географских података у текстовима о Југославији *Витекеровог Алманаха* до 1980. године. Поред крајње поједностављене поменуте карте у којој нема унутрашњих, међурепубличких граница, вреди поменути статистичке податке о становништву, пољопривреди и индустрији. У списку већих градова уз чије име је наведен и број становника, само је Београд заслуживао неколико реченица описа и то само до почетка шездесетих година.

На крају, као државни симболи, помињани су застава и, понекад, химна. Од државних празника забележени су, крајем четрдесетих година, Видовдан (Kosovo Day) и Дан уједињења (1. децембар), а од почетка педесетих само Дан Републике.

Стиче се утисак да после 1980. године опада интересовање за Југославију. Текстови су краћи у односу на претходне године и са мање података. Почињу да се користе подаци добијени пописом из 1981. године, а од 1983. први пут се у *Витекерском алманаху*, када се говори о националном саставу становништва, употребљава реч *Југословени* која је под знацима навода. Све до краја осамдесетих година навођено је да се Југославија састоји од шест социјалистичких република и две покрајине али на карти нису уцртаване унутрашње (међурепубличке) границе. На картама су исписивани називи суседних држава али њихова имена нису навођена у тексту што је, на пример, у случају Бугарске редовно чињено. Сви они подаци који су раније штампани а односили су се на развој државе Југославије пре Другог светског рата су, после 1980, изостављани. Та, историјска компонента у југословенској причи је умањена и изостављањем осврта на припајање зоне В. Из прошлости остаје још само набрајање устава и уставних промена из: 1945 (Југославија проглашена за републику), 1963 (промена службеног назива у СФРЈ), 1971 (уставни амандмани – у *Алманаху* се сматра најважнијим онај којим је установљено Председништво СФРЈ – „new ruling body“) и 1974. године. „Одлуке о многим политичким и економским питањима су, са федералног пренете (*devolved*) на републички/покрајински ниво.“ Тек од 1984. године у овом *Алманаху* може се сазнати да је СКЈ једина партија у земљи која је, организационо, подељена по републикама.

Обавештења о одбрани земље су сведена на једну реченицу о броју официра и војника. И део о религији и образовању је сведен на најмању меру. То је, што се тиче цркве, значило: да су „три главне религије православна, католичка и муслиманска“, да је црква одвојена од државе и да је верска настава у школама забрањена још јануара 1952. али да је дозвољена у црквама. Образовање, за које се некада пажљиво бележило колико има школа, ђака и наставника, добило је само констатације да је основно бесплатно и да у држави постоји 18 универзитета.

За редакцију *Витекерског Алманаха* је, свакако, било интересантно да наведе да је српскохрватски језик онај који се углавном користи у држави али да се говоре и други језици, при чему се наводе језици других народа (словеначки и македонски) и седам народности. „Нема, међутим, службеног језика јер су сви по уставу равноправни осим у армији где је српско-хрватски обавезан.“

Грубо је оцењено да се у Србији, Македонији и Црној Гори пише ћирилицом, а у осталом делу државе латиницом. Реченица: „Жеља за политичким јединством Јужних Словена је довела до културног јединства и препорода словенске литературе“ штампана је последњи пут 1982. године.

У поређењу са осталим областима део о привреди је добио задовољавајући простор. Праћен је однос индустрије и пољопривреде у националном дохотку, редовно су ажурирани подаци о годишњим приносима житарица, шећерне репе и соје и броју крупне и ситне стоке. Рударству је посвећена посебна пажња: оно, примећено је, чини веома значајан део привреде те се због тога и наводе годишњи подаци о производњи одређених руда и метала. Коментари саобраћаја (комуникација) су уобичајени: наводе се хиљаде километара пруга и путева, главне приморске луке али и милиони телефонских прикључака.

Корисна информација за сваког читаоца била је и она о односу динара према чврстим валутама. Зато је често понављано да је после девалвације 1980. године, уследило још неколико. Ипак, редовно се наводи однос динара и фунте.

Интересантно је напоменути да се од 1989. године међу државним обележјима, поред заставе и празника, Дана републике, помиње и химна *Хеј Словени* уз цитирање првог њеног стиха који је преведен на енглески језик, што ће у предстојећим годинама деловати као својеврсна иронија.

Прва разлика која се уочава у годишту за 1991. јесте напомена да је Словенија већ одбацила епитет *социјалистичка*, да су у Словенији и Хрватској уведени вишепартијски системи, да се у другим републикама очекују вишепартијски избори док се самоуправљање постепено укида. Остали подаци су мање-више исти са подацима претходних година. Године 1992. наглашава се да се од Титове смрти две, западне, напредније, католичке, *western-looking* републике, одвајају од осталих, претежно православних и муслиманских, балканских република. *Подела* на републике више није у одељку *Област и становништво*, већ у *Управи*. Уместо уобичајене формулације да је Југославија федерација која се састоји од шест република, прелази се на констатацију да је то *била федерација* уз навођење броја становника. Од 1993. године у посебном списку држава по монетама које се у њима користе одвојене су, као посебне

државе, Босна и Херцеговина, Хрватска, Словенија и Македонија али, такође као посебне државе, и Србија и Црна Гора. Курс наведене валуте – динара – је, у свим државама, исти. Међутим, у прегледу држава ове нове нису одвојене, иако је познато да је одвајање увелико трајало. Све ове, нове државе окупљене су под одредницу *Бивша Југославија*. На већем простору него раније описује се свака република појединачно уз напомену да Србија није међународно призната због агресивних намера.

На почетку текстова може се уочити да је свака република добила скроман географски увод. То је разумљиво с обзиром на вероватну већу заинтересованост читалаца за део Европе у коме букте ратови скоро десет година.

Простор који је свака поједина република/нова држава добијала у *Алманаху* био је управо пропорционалан бројности и замршености политичких и ратних догађаја на њеној територији. Зато је

Словенија која се одвојила од Југославије на најбржи и, релативно безболан начин, добила најмање простора. Понављана је констатација да је Словенију у одвајање одвео страх од српске доминације, те да се она најбрже развија јер је била најбогатија међу бившим комунистичким земљама. Македонија је добила више простора онда када је, после њеног одвајања од Југославије, Грчка одбила да је призна и када је избио „устанак“ домаћих Албанаца. Разумљиво је да су Босна и Херцеговина, Хрватска и „остатак“ Југославије (Србија и Црна Гора) добиле знатно више простора и пажње. Са хроничарском прецизношћу се, понекад, прати развој догађаја у зараћеним областима при чему се, ипак, понегде, уочава селективна и усмерена заинтересованост.

И у другим водичима који располажу са много више простора и података постоје грешке.¹ Оне су двојаке: оне које се односе на прошлост, и оне које се односе на савремене околности. Мада их има свуда, њихово постојање не оправдава *Витекеров алманах* чији приређивачи вредност свога дела рекламирају и тачношћу.² Ако се без детаљније и дубље анализе прихвати да је хронологија догађаја после 1991. године тачна те да је и ограниченост простором сузила могућност за прецизну информацију, остаје питање неких непрецизних формулација, нетачних датума и несигурних бројева.

Већ у годишту за 1994. *Витекеров алманах* посвећује значајну пажњу свакој новој држави појединачно настојећи, поново, да се бави и историјом. Бавећи се историјом српског народа у оквиру Југославије редакција се одлучује на излет до средњег века. За Србију је само речено да је у 13. веку представљала велику и напредну

¹ У водичу *De Paris à Constantinople* (Париз, 1912) чувене француске колекције водича *Collection des Guides-Joanne*, основане још далеке 1840. године, такође постоје грешке у историјском делу. Тако пише да су се аустро-турске борбе око Београда водиле и 1749, да је Србија коначно хатишерифом из 1840. припала Србима, те да је краљ Петар Карађорђевић дошао на власт после убиства краља Александра 29. маја 1893. године. (*De Paris à Constantinople*, 14 cartes, 35 plans, 7 illustrations et 1 panorama, Paris 1912, 65-66.)

² "The reputation of Whitaker's Almanack rests on its ability to provide information that is both accurate and up to date. It is extensively revised each year with the help of over 25 specialist contributors, to ensure that every section is comprehensive and exact. Whitaker's own editorial team works all year round, locating and checking data from thousand sources." ... "A bestseller among business people, politicians, journalists, lawyers and writers, Whitaker's Almanack is the reference book for all those who insist on precision and topicality." (Whitaker's Almanack, 1995, 1996, 1997 – на омотници књиге)

државу на Балкану, а за Македонију је тек половином деведесетих уписано да је током средњег века, осим под византијском, била и под бугарском и српском влашћу. Грешка да је Краљевина Србија проглашена 1881. није превелика, али тврдње да је Црна Гора пала под турску власт 1355. а постала независна 1851. имају другачију тежину. Други светски рат је објашњен необичним реченицама. Босна и Херцеговина: „окупирале су је немачке снаге и силе осовине између 1941. и 1945. када су партизани у планинама пружили снажан отпор.“ Хрватска: „Сурова борба између наоружаних екстремиста ове сателитске државе, познатих као усташе, са српским ројалистима и комунистичким партизанима, заједно са просавезничким хрватским партизанима, оставила је горчину која је поново искрсла 46 година касније.“

Свакако није лако водити статистику о областима које су захваћене ратом. Тада се, за какву-такву информацију користе пред-ратни подаци или процене. Уз чињеницу да ратови изазивају принудне миграције треба разумети неке нелогичности у објављеним статистичким подацима о становништву. Тако становништво Босне и Херцеговине по, годинама понављаним, подацима из истог пописа (1991) варира од 4,1 милион (1992) до 4,4 милиона (1996) а процене од 2,9 милиона (1996) до 3,527 милиона (1998). Иако је уочљиво да се број становника Хрватске смањује од 1993. до 2003. проценат Срба током читавог периода остаје исти – 12%. У Македонији варирају проценти свих припадника народа, у Црној Гори је само 3% Срба (!) и то од 1994, док се у Србији Срби и Црногорци збрајају.

Тешкоће се уочавају и при покушајима да се поузданије утврде бројеви који се односе на избеглице којих, несумњиво, има много и тешко их је прецизно евидентирати. Тако, према *Витекеровом алманаху*, у Словенију долази између 70.000 и 150.000 а остаје 30.000 избеглица, у Хрватску се слива између 500.000 и 750.000, у Босни и Херцеговини због „српског етничког чишћења“ умире хиљаде Муслимана а у Хрватску бежи стотине хиљада, а за време бомбардовања Југославије „стотине хиљада људи су побегле или биле приморане да напусте своје домове и потраже склониште у Албанији, Македонији или Црној Гори“. Коначно, 2003, читаоци су обавештени да се на Косово вратило 850.000 (!) избеглих Албанаца, али је најмање 200.000 косовских Срба отишло плашећи се освете.

Сасвим тачна су обавештења да су економије нових држава – осим Словеније – биле драстично руиниране ратом, погранич-

ним блокадама и санкцијама. Као и у периоду пре 1991. године, текстови о просторима бивше Југославије у *Витекеровом Алманаху*, упркос свим ограничењима, доносе доста појединости о државним апаратима и кадровима, управи, саобраћају, па и образовању.

Само Хрватска (током деведесетих) и Југославија (само 1997. и 1998) имају одељак *Одбрана* с прегледом оружаних снага. У склопу Хрватске од 1994. до 1997. године објављивани су и подаци о оружаним снагама Републике Српске Крајине и Уједињених нација. Или се у ратном вихору није могло утврдити о каквим се војним формацијама ради, или су оне после сукоба постајале такве да их није ни вредело евидентирати.

Објављивање географских карата територија које су некада биле у саставу Југославије је, очигледно, зависило од статуса и граница појединих република/држава. Мада су биле скромних информативних вредности, према објављеним картама у *Витекеровом Алманаху* може се, унеколико, пратити и развој ситуације на западном Балкану. У годиштима за 1991. и 1992. годину није било географских карата. У годишту за 1993. годину, мада су под заједничким насловом *Бивша Југославија*, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија и Словенија имају посебне текстове а Србија и Црна Гора су обједињене заједничким уводом. Тако је и на карти где су границе обележене испрекиданом линијом која се разликује од међудржавне. Следеће, 1994, ове границе и на карти постају међудржавне. Карта Босне и Херцеговине са Хрватском на којој су различито обележене територије које су држали Срби, Муслимани и Хрвати објављена је 1995. и 1996. године. Она створена Дејтонским споразумом објављена је 1997. и на њој се разликује територија коју су држали „Босански Срби“ од територије која је припадала „Муслиманско-хрватској федерацији“. Слично је и 1998. с тим што се појављује термин „Република Српска“. Редакција и после 1995. штампа карту (претходне) Југославије (са свим новим државама заједно). Од 2000. године на карти Југославије танком испрекиданом линијом одваја се и Косово што није случај са Војводином.

У осавремењивању *Витекеровог алманаха* колор фотографијом, своје место су нашла и збивања у бившој Југославији. Потресне су фотографија са пијаце Маркале у Сарајеву, из једног босанског логора, избеглица из Крајине, талаца Уједињених нација и НАТО бомбардовања српских положаја.

Events in Europe (Events of Eastern Europe; Events of the Year) је посебно одвојена хроника одређене године где и најзначајнијим до-

гађајима припада, најчешће, само по једна реченица. У тој хроници је Југославија често (односно њене бивше републике) имала своју реченицу. Од 1993. године успостављено је подпоглавље под називом *The Former Yugoslavia* кроз коју се, хронолошки, скоро из дана у дан прати развој догађаја на југословенским ратиштима и политичкој позорници. Смиривањем ситуације оно ће прерасти у *Balkan Conflict* а, затим, и нестати. Вести са западног Балкана прећи ће у рубрике *Europe* или *International Relations*. Ова хроника, која представља својеврсну хронолошку таблицу, је несумњиво изузетно значајна и као обавештајно средство и као подсетник о протеклим догађајима.

Има у текстовима *Витекеровог алманаха* који се односе на (бившу) Југославију безброј драгоцених података али и тврдњи које нису на најстабилнијим основама. Њихово исправљање или утврђивање тачности није било циљ овог рада. Његов циљ није био ни да детаљно проверава тачност навођених статистичких података у појединим годиштима *Алманаха*. Прво, зато што су те тврдње и ти подаци, мада не увек објективно и критички обрађени, вероватно преузимани из појединих публикација објављених у Југославији или другде и, друго, зато што би то захтевало много више простора и времена од онога које омогућава један прилог зборнику о водичима. Ипак, наведено је довољно да се поставе два кључна питања овога прилога. Прво: да ли се *Витекеров алманах* може сврстати под оно што својом општеприхваћеном садржином подразумевају речи: *baedeker* (нем), *guide* (енгл), *guide* (фр), *путеводитель* (рус), или просто *водич* или, архаичније, *путовођа*. И друго, што је и питање постављено у наслову, јесу ли подаци који су наведени у прилозима о Југославији – прецизније за период деведесетих: о југословенским земљама – тачни, те може ли се заинтересовани читалац ослонити на њих.

Можда делује да је у нескладу са дефиницијом водича³ али одговор на прво питање је, свакако, позитиван. Не само због тога што издавач *Витекеровог алманаха*, то сматра када објави на кори-

³ Једна од могућих и, свакако, мериторних дефиниција би могла бити: "Destiné aux étrangers et devant être avant tout un guide pratique, son but est de donner au voyageur les renseignements nécessaires pour bien voir sans perte de temps et sans trop de frais, ce qui, écrit vraiment d'être vu dans les pays"... (*Autriche-Hongrie y compris Cettigné, Belgrade et Bucarest. Manuel du voyageur par Karl Bædeker, Leipzig – Paris 1911, Préface V*).

цама књиге (1991. г.) да је то непроцењиви водич кроз британске и светске догађаје током претходне године и кроз основне податке и датуме наредне године.⁴ У њему се, заиста, могу наћи најдетаљнији, свакако тачни, подаци о Великој Британији. На знатно мањем простору, али не мање пажљиво, распоређени су подаци и о другим државама и међудржавним организацијама. С обзиром на то шта садржи и коме је намењен *Витекеров алманах* јесте водич. И то водич са вишеструким значењем: то је водич водича, водича који не воде туристе већ који користећи његове основне податке кроје државну и економску политику, јавно мњење, пишу чланке, памфлете, романе или решавају укрштене речи и тако код себе и других стварају одређену представу о неким далеким крајевима у које ће, можда отићи као дипломате, новинари, финансијери или туристи или уопште неће пожелети да се тамо појаве. Јер то је водич о судбини једне земље, која је, од туристичког раја постала пакао, водич о трајању социјалистичког сна и његовом распаду, водич који говори и о пределима захваћеним ратом у које свакако ниједан туриста, сасвим разумљиво, не би дошао а одлазе они који то морају. То је водич, који мали део свог огромног простора посвећује настајању нових држава у Европи у којој старе државе броје векове свог постојања. *Витекеров алманах* поред информисања, упозорава. Упозорења, макар и претерана, јесу неопходна. Прелиставајући *Витекеров алманах*, поменуте јавне личности ће се придружити бескрајном низу његових корисника међу којима је био и Винстон Черчил који је за време Другог светског рата тражио да се не обуставља његово објављивање, али и Шерлоку Холмсу који га је држао у рукама решавајући мистерију у *Долини страха*. А да *Витекер* припрема свог читаоца за пут потврђује и то да су у сваком годишту детаљна упутства како се у Британији може доћи до пасоша а како до виза. Није од мањег значаја ни то што се увек даје списак особља британске амбасаде у одређеној земљи и представништва дотичне земље у В. Британији.

Још почетком XIX века Шатобријан је у свом путописно-мемоарском делу *De Paris à Jerusalem* које је намеравао да остави као извесну врсту итинерера, дакле оновременог водича, забележио да

⁴ "The reference book. An amazing variety of subjects in one renowned annual volume – all the facts at your fingers at home or at work." (Whitaker's Almanack, 1991.)

његово дело ништа неће тако препоручити као тачност података које буде изнео.⁵ Он је тада поставио модел и услов успеха будућих туристичких и свих других водича. Нешто касније (1854), Ами Буе је, ауторима итинерера, поставио сличан оквир: „Коначно, читалац не треба никада да заборави да смо Турску представили онакву каква је била“ ... „данас, као ни 1840, нисмо ништа сакрили ни улепшали, јер само истина може бити корисна.“⁶ Сигурно је да су само тачни подаци били корисни путницима и да је степен тачности информације из итинерера или, касније, водича, била главна препорука за његово коришћење. Два су начина за проверавање података презентованих у водичу. Први, лакши и без последица по путника је проверавање кроз релевантну литературу, док је други, тежи, ређе опаснији чешће забавнији, провера на терену. Што се тиче литературе чини се да у већини савремених водича нису навођени шири спискови коришћених књига. Значајнији, темељније припремљени водичи то, ипак, чине. У непрегледном низу таквих два су примера занимљива. У поменутом водичу *De Paris à Constantinople* аутори, свесни да Французи којима је био намењен овај водич, слабо познају историју Византије и Цариграда („Турска је мало позната у иностранству, а у Француској поготову“) упућују на одређену литературу. Они упућују на велика имена као што је Тефил Готје (Theophile Gautier) или Барт (Barth), на романе Пјера Лотија (Pierre Loti) или Пола Адама (Paul Adam), али и на *Парадоксе о Турској* Афијун-Ефендије или на превод Курана, и, најзад, ерудитама нуде класична дела Шламбергера (Schlumberger) или Шарла Дила (Charles Diehl).⁷ Директор чувене француске колекције *Les Guides Bleus*, Francis Ambrière, у уводу водича *La Yougoslavie* (Париз 1955) захваљује не само двојици својих сарадника већ и аташеу за културу југословенске амбасаде у Француској који је дао „документацију првог реда“, и појединцима из Музеја Србије, Народног музеја, Туристичког савеза Југославије, туристичких савеза Словеније, Македоније итд.⁸

⁵ Chateaubriand, *De Paris à Jerusalem*, Préface a la première édition, Paris 1964, 28–29.

⁶ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire, Tome premier, Vienne 1854, IX.

⁷ *De Paris à Constantinople*, 14 cartes, 35 plans, 7 illustrations et 1 panorama, Paris 1912, XXIX.

⁸ *Yougoslavie*, Les guides bleus, Paris 1955, 6–7; слично је и у: *Yugoslavia*. Baedeker's Touring Guides, Freiburg – London – New York 1964 и многим другим.

Мерен оним Шатобријановим и Буевим мерилом или строгим мерилом сваког путника који тражи поуздану информацију, *Витекеров Алманах* може да истрпи критичке примедбе и да се уврсти међу добра информативна средства. Оно што би била главна примедба, бар што се тиче Југославије, јесте скроман обим информација. Међутим, иста примедба се може ставити и за обавештења о другим државама. Питање је да ли су и друге државе повремено трпеле од свакако намерне спорости у увођењу нових података и, ипак дозиране али приметљиве, политичке филтрације. *Витекеров алманах* анализира ситуацију на западном Балкану не могући, ипак, да се отргне од званичног погледа из Лондона.

Несумњиво је, ипак, да *Витекеров алманах* стиже у најразличитије руке те је његова улога – поред многих – и то да скрене пажњу читаоцу да своју жудњу за упознавањем балканских простора може проширити или угасити у неком другом специјализованијем и сликовитијем водичу. И ако само то постигне, ако подстакне интересовање за стицање даљих сазнања за југословенске просторе *Витекеров алманах* је постигао много.

БИБЛИОГРАФИЈА

An Almanack For the Year of Our Lord Established 1868 by Joseph Whitaker, F. S. A., London 1949, 1953, 1955-1957, 1959-1963, 1965-1976, 1978-1980, 1982-1998, 2000, 2003.

ЛИТЕРАТУРА

Autriche-Hongrie y compris Cettigné, Belgrade et Bucarest. Manuel du voyageur par Karl Bædeker, Avec 69 cartes et 65 plans de villes, 6 plans d'édifices et de musées et 1 panorama, Leipzig – Paris 1911.

Boué, Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire, Tome premier, Vienne 1854.*

Chateaubriand, François, René, *De Paris à Jerusalem*, (publié en 1811) Paris 1964.

De Paris à Constantinople, Collection des Guides-Joanne, 14 cartes, 35 plans, 7 illustrations et 1 panorama, Paris 1912.

- Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypern*. Handbuch für Reisende von Karl Bædeker, Leipzig 1914.
- Louis Leger, *La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, Paris 1884.
- Yugoslavia*. Baedeker's Touring Guides With 24 Maps and Plans and 41 Sketches, Freiburg – London – New York 1964.
- Yugoslavie*. Les Guides Bleus sous la direction de Francis Ambrière, Paris 1955.
- Yugoslavie*. Les guides Nagel, XXIV – 328 pages – 16 plans en noir 32 pages de plans en couleurs et une carte routière de la Yougoslavie, Genève – Paris – New York – Karlsruhe 1954.
- Yugoslavie*. Les guides modernes Fodor, 336 pages, 27 photos en noir, 4 photos en couleur, 16 cartes en couleur, Dessins, Paris.
- Yugoslavie*. Poche-voyage Marcus, Collection moderne de guides de voyage, Paris 1967, 1975.

Zusammenfassung

Ljubodrag P. Ristić

Zuverlässigkeit der Daten: *Whitakers Almanach* über Jugoslawien

Um für den Unterhalt seiner vielköpfigen Familie aufkommen zu können, systematisierte ein gewisser britischer Journalist namens Joseph Whitaker Informationen aus seinen Notizblöcken und gab im Jahr 1868 den ersten Almanach unter dem Titel *Whitakers Almanach* heraus. Obwohl Whitaker selbst 1895 verstarb, verlosch sein Lebensprojekt nicht: das Jahrbuch wird ununterbrochen im Verlag *J. Whitaker and Sons LTD* aus London veröffentlicht, auch in den Kriegsjahren.

Die ersten Jahrgänge waren von einem bescheidenen Umfang, der aber fortwährend answoll, um in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts bis zu einem Umfang von 1300 Seiten zu gelangen. Es sei hier zu erwähnen, dass es an eindeutigen Angaben über die Auflage des Almanachs mangelt – es bleibt jedoch unbestritten, dass es um eine große Zahl geht, die drei Ausgaben umfasst: einen vollständigen Leinenband, einen Lederband für Bibliotheken und eine verkürzte Ausgabe. Die beiden ersten haben die gleiche Seitenzahl, die dritte ist um die Hälfte kleiner. Dieser Almanach ist nicht nur für den britischen Leserkreis und die Völker im englischsprachigen Raum gut geeignet, sondern auch für all diejenigen, die nach kurzen und zuverlässigen Informationen aus unterschiedlichen Regionen der Welt suchen, wo diese Jahrbücher sicherlich auch hinkamen.

Whitakers Almanach ist ein Jahrbuch mit einer 150 Jahre alten Tradition und mit großem Ansehen. Die Angaben über Jugoslawien und die jugoslawischen Gebiete nach 1945, die im Almanach ermittelt und analysiert werden konnten, erlauben die Ansicht, diese Publikation könnte als Reiseführer benutzt werden.

Für Touristen stellt *Whitakers Almanach* ein Reiseführer dar, zugleich aber auch ein Ansporn zu selbständiger Suche nach Informationen in weiteren Publikationen. Für alle anderen interessierten Leser – u. a. auch Politiker und Schriftsteller – ist *Whitakers Almanach* eine konzise Informationsquelle über die Entwicklung des sozialistischen Jugoslawiens seit der Befreiung 1945, über dessen jahrzehntelanges Fortbestehen und tragisches Zerfallen in fünf Staaten.

Innerhalb von mehr als dreißig Jahren bat *Whitakers Almanach* bescheidene Informationen über ein Land an, in dem man sich gemütlich aufhalten konnte. In den letzten fünfzehn Jahren gibt es jedoch mehr

Informationen über Kriegereignisse als über Geografie, Wirtschaft, Verkehr...

Trotz der Tatsache, dass es in Texten über Jugoslawien und dessen Überreste etliche nicht gerade unbestrittene Behauptungen und manche ungeprüften Informationen gibt, dürfte Whitakers Almanach als eine Informationsquelle für den Westbalkan benutzt werden. Dank seinem Ansehen und seiner allgemeinen, weltweiten Verbreitung hatte Whitakers Almanach den Vorrang im Verhältnis zu anderen Führern. Obwohl sich die Anzahl derer, die in ihm nach notwendigen Informationen suchen, eigentlich nicht ermitteln lässt; scheint er in jeder Analyse der Reiseführer über den Westbalkan erforderlich zu sein.

Berlitz

Romanian

**cassette
pack
with
phrase
book**

Listen to
Romanian as
it's really
spoken,
and travel
with greater
confidence

*Includes
best-selling
phrase book*

ΑΥΤΟΠΗ ΤΕΚΤΟΒΑ

AUTOREN DER BEITRÄGE

Antić, mr Čedomir
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez Mihailova 35/4
e-mail: anticc@eunet.yu

Bakić, prof. dr Ognjen
Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad
11070 N. Beograd
Nehruova 174, stan 32
e-mail: obakic@eunet.yu

Bokan, Tatjana
Zavod za proučavanje kulturnog
razvitka, Beograd
11000 Beograd
Rige od Fere 4
e-mail: tanja.bokan@zaprokul.org.yu

Vukanović, Maša
Zavod za proučavanje kulturnog
razvitka, Beograd
11000 Beograd
Rige od Fere 4
e-mail: masa.vukanovic@zaprokul.org.yu
Dimić, prof. dr Ljubodrag
Filozofski fakultet
11000 Beograd
Čika Ljubina 18-20
e-mail: ljdimic@bitsyu.net

Durbaba, dr Olivera
Filološki fakultet
11000 Beograd
Studentski trg 3/4
e-mail: olivera_durbaba@hotmail.com

Đorđević-Jovanović, mr Jovanka
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez-Mihailova 35/4
e-mail: Jovanka.Djordjevic@sanu.ac.yu

Živković, mr Valentina
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez Mihailova 35/4
e-mail: tinaziv@eunet.yu

Zotović, dr Radmila
Arheološki institut
11000 Beograd
Knez-Mihailova 35/4
e-mail: rzotovic@eunet.yu
Jovanović, prof. dr Verka

Geoekonomski fakultet Megatrend
univerziteta
11000 Beograd
Makedonska 21
e-mail: jovanovic@megatrend.edu.yu

Kostić, prof. dr Đorđe S.
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez Mihailova 35/4
e-mail: jmkostic@eunet.yu

Kulenović, Rifat
Muzej nauke i tehnike
11000 Beograd
Đure Jakšića 9
e-mail: mnt@bitsyu.net

Luthar, prof. dr Oto
Znanstvenoraziskovalni centar SAZU
1000 Ljubljana, Slovenija
Novi trg 2/2
e-mail: luthar@zrc-sazu.si

Makuljević, dr Nenad
Filozofski fakultet
11000 Beograd
Čika Ljubina 18-20
e-mail: ssmolcic@f.bg.ac.yu

Miljković-Katić, mr Bojana
Istorijski institut
11000 Beograd
Knez-Mihailova 35/3
e-mail: istorinst@sanu.ac.yu

Novaković-Lopušina,
prof. dr Jelica
Filološki fakultet
11000 Beograd
Studentski trg 3/4
e-mail: jnovlop@eunet.yu

Pajović, prof. dr Slobodan
Geoekonomski fakultet Megatrend
univerziteta
11000 Beograd
Makedonska 21
e-mail: spajovic@megatrend.edu.net

Petrović, mr Tanja
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez Mihailova 35/4
e-mail: taxema@yahoo.com

Panov, prof. dr Nikola
Prirodno matematički fakultet, Institut
za geografiju
1000 Skopje, Makedonija
Ul. Gazi Baba bb, P. f. 162
e-mail: nikolapanov@hotmail.com

Popović, dr Danica
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez-Mihailova 35/4
e-mail: dana@sanu.ac.yu

Popović, dr Marko
Arheološki institut SANU
11000 Beograd
Knez-Mihailova 35/4
e-mail: dana@sanu.ac.yu

Ristić, mr Ljubodrag P.
Balkanološki institut SANU
11000 Beograd
Knez Mihailova 35/4
e-mail: risticbv@eunet.yu

Todorović, Maja
Zavod za proučavanje kulturnog
razvitka, Beograd
11000 Beograd
Rige od Fere 4
e-mail: maja.todorovic@zaprokul.org.yu

Cvjetićanin, dr Tatjana
Narodni muzej u Beogradu
11000 Beograd
Trg Republike 1
e-mail: dir@narodnimuzej.org.yu

СА БЕДЕКЕРОМ ПО ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Уредник
Ђорђе С. Костић

Издавачи

Балканолошки институт САНУ
Кнез-Михаилова 35/4, 11000 Београд
balkinst@sanu.ac.yu

Народни музеј
Трг Републике 1а, 11000 Београд
www.narodnimuzej.org.yu

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

005.8(4-15)(091)(082)

Са бедекером по Југоисточној Европи / уредник Ђорђе С. Костић; [аутори текстова Антић Чедомир ... [и др.]]. - Београд: Балканолошки институт САНУ : Народни музеј, Београд 2005 (Београд : Чигоја штампа). - 384 стр.: илустр. ; 24 цм. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; 86).

На спор. насл. стр. : Mit Reiseführern durch Südosteuropa. -Текст на срп. и нем. језику. -Подаци о ауторима преузети из колофона. Тираж 600. -Напомене и библиографске референце уз текст. - Резимеи на нем. језику уз све реферате. - Библиографија уз све радове.
(86-7179-042-8)

ISBN 86-7269-077-X

1. Антић Чедомир

а) Туристички водичи - Југоисточна Европа - Зборници
COBISS.SR-ID 126931724